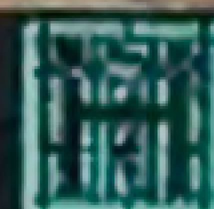
Gînditori ruși

PIOTR CEAADAEV

Scrisori filozofice

HUMANITAS

Piotr Iakovlevici CEAADAEV (1794–1856) este unul dintre întemeietorii gîndirii filozofice ruse moderne, convenţional integrat grupării „occidentaliste", opusă „slavofililor". Se naşte la Moscova într-o bogată familie nobiliară, frecventează universitatea moscovită, participă la campaniile împotriva lui Napoleon, trăieşte în Occident între 1823 şi 1826; după revenirea în Rusia elaborează, pînă în 1830, opera sa capitală, cele opt *Scrisori filozofice*. Apariţia *Scrisorii întîi* în revista *Telescop* declanşează în 1836 un scandal răsunător. Autorul este învinuit de antipatriotism, declarat nebun, ţinut cu domiciliu forţat sub pază poliţienească şi supraveghere medicală zilnică, interzicîndu-i-se pînă la sfîrşitul zilelor orice altă publicare. Nu reuşeşte astfel să tipărească nici *Apologia unui nebun* (1836–37), în care îşi explică „occidentalismul" ca fiind întru totul patriotic. Manuscrisele *Scrisorilor filozofice*, descoperite tîrziu în bibliotecile din Rusia, aveau să vadă lumina tiparului în integralitatea lor, în originalul francez, abia în 1966 şi 1970.

PIOTR CEAADAEV

Scrisori filozofice

urmate de

APOLOGIA UNUI NEBUN

Traducere şi note de JANINA IANOŞI
Prezentare de ION IANOŞI

HUMANITAS
BUCUREŞTI, 1993

Coperta colecției
IOANA DRAGOMIRESCU MARDARE

Pe copertă
Clopotnița „IVAN CEL MARE" din Kremlinul Moscovei.
Litografie de epocă din ediția I. H. DAZZIARO

PIERRE TCHAADAEV
LETTRES PHILOSOPHIQUES ADRESSÉES À UNE DAME
présentées par François Rouleau
Paris, Librairie des Cinq Continents, 1970

ISBN 973-28-0385-1

PREZENTARE

Petru cel Mare a deschis Rusia spre Europa. Ecaterina a II-a i-a favorizat în Rusia pe europeni, mai ales pe artiştii şi pe cugetătorii francezi. Sincronizarea Rusiei cu Europa, inclusiv în plan spiritual, s-a produs însă abia sub Alexandru I.

Veacul al XVIII-lea a fost prologul modernităţii culturale ruseşti. Literatura a devansat încă de pe atunci filozofia. Cîţi cunosc gîndirea unui Skovoroda, răsfrîngerile ataşamentelor masonice în filozofie, pe succesivii adepţi ai lui Schelling ?! Fonvizin, Derjavin, Karamzin s-au impus mai repede şi mai mult. Lui Radişcev faima i-a asigurat-o mai degrabă *Călătorie de la Petersburg la Moscova* şi pedepsirea lui de către Ecaterina pentru crima de a o fi scris decît tratatul *Despre om, moartea şi imortalitatea lui.*

Primatul literaturii în cultura rusă l-a statornicit definitiv Puşkin, nu numai pentru secolul al XIX-lea, inaugurat de el, dar chiar şi pentru următorul secol. Un contemporan al său, dar unul singur, a proiectat la nivel european şi filozofia. Desigur, Ceaadaev nu e Puşkin, după cum nici Soloviov nu e Dostoievski. Dacă Dostoievski îl va numi pe Puşkin *rusul european* prin excelenţă, diagnosticul i se potriveşte şi lui Ceaadaev. Primul gînditor original rus va pătrunde — prin forţa destinului — cu întîrziere în Europa. El merită cu prisosinţă să fie cunoscut de către toţi cei ce se recunosc europeni.

I

Piotr Iakovlevici Ceaadaev s-a născut la Moscova, într-o bogată familie nobiliară, la 27 mai 1794. Orfan, a fost cres-

cut şi educat de o mătuşă, prinţesa A. M. Şcerbatova, la rîndul ei fiica unui istoric şi literat. În 1809–1811 frecventează universitatea moscovită, dar nu o termină, optînd pentru cariera militară. Participă, într-un regiment de husari, la campania împotriva lui Napoleon; intră în 1814 cu armatele ruseşti în Paris. La întoarcerea în ţară e copleşit de onoruri. Dandy de capitală, are numeroşi prieteni sus–puşi. E primit, se pare, într-o lojă masonică. În 1816 îl cunoaşte pe Puşkin, încă licean, care îi va dedica poezii celebre. În 1817 este numit adjutant al comandantului corpului de gardă imperial. În toamna anului 1820 e trimis la Troppau, oraş austriac unde se desfăşura congresul Sfintei Alianţe, spre a-i raporta ţarului Alexandru I despre răscoala unui regiment de ofiţeri. Întîlnirea dintre împărat şi Ceaadaev e învăluită în mister; două luni mai tîrziu Ceaadaev îşi dă pe neaşteptate demisia din armată, ratînd avansarea iminentă în ierarhia militară.

Cert este că în 1820–1821 trăieşte o amară dezamăgire în legătură cu destinele ţării sale, pe care chiar vrea s-o părăsească definitiv. Îşi amînă intenţia pînă în 1823, criza spirituală se prelungeşte laolaltă cu o suprasolicitare intelectuală ce-i deteriorează sănătatea şi-l obligă la plecare. Decepţionat, ros de un amestec de orgoliu şi *mal du siècle,* pribegeşte trei ani, din iulie 1823, prin Anglia, Franţa, Elveţia, Austria, Germania, cu sejururi la Londra, Paris, Milano, Roma, Berna, Karlsbad, Dresda. Citeşte diverşi autori, îi întîlneşte pe tînărul La Mennais şi pe Schelling. La Florenţa are o discuţie cu misionarul englez Charles Cook, impuls decisiv pentru convertirea sa religioasă.

Anii petrecuţi în străinătate îl salvează: apropiaţi ai săi, dintre răsculaţii decembrişti, suferă represaliile noului ţar Nicolae I. La întoarcere, în iulie 1826, e supus unui interogatoriu la punctul de graniţă Bresk–Litovsk, dar i se permite să se stabilească la Moscova şi în conacele din împrejurimile ei. Îşi asumă recluziunea totală, supravieţuieşte prin cea mai intensă perioadă de muncă a vieţii sale. Revine în societate abia în 1830, după încheierea principalelor sale lucrări, printre care şi cele opt scrisori filozofice scrise în limba franceză. Eşuează în tentativele de a publica în 1831–1832 cîte ceva din ele.

Apariţia primei scrisori filozofice, în traducere rusă, declanşează scandalul funest pentru autorul ei. Ziaristul N.I. Nadejdin o publică în 1836 în revista *Telescop,* nu din iniţiativa, dar cu acordul lui Ceaadaev. Tinerii radicali, printre care şi Herzen, care va spune că a fost ca „o împuşcătură într-o noapte întunecată", au salutat entuziast textul, care circulase şi anterior în manuscris; majoritatea însă, şi nu doar cea conservatoare ci chiar şi cea liberală, l-a considerat profund antipatriotic. Vina prezumtivă de antipatriotism, echivalată cu o răzmeriţă, a fost pecetluită de ţarul însuşi. Din ordin imperial, şeful poliţiei, contele Benkendorf, a luat măsurile de rigoare. Ziarul a fost suspendat, redactorul — exilat, cenzorul — concediat iar autorul — declarat nebun, cu domiciliu forţat, sub pază poliţienească şi control medical zilnic, cu învoirea de a ieşi la plimbare o dată pe zi. Restricţiile i s-au ridicat după un an şi jumătate, cu condiţia „să nu îndrăznească să mai scrie ceva". Din arhivele poliţiei secrete va reieşi suspiciunea — total neîntemeiată — că s-ar fi aflat sub influenţa ideilor lui Saint–Simon.

1836 a fost pentru Ceaadaev un an fatal. El a fost eliminat din circuitul public, antum şi postum. Ulterior a mai participat la reuniuni intelectuale moscovite, complet înstrăinat, ca un somnambul. Şi-a mai nuanţat radicalismul, prin 1848 i s-au reactivat speranţele liberale, dar războiul Crimeii, declanşat în 1853, i-a confirmat cele mai sumbre previziuni cu privire la destinul ţării sale.

O vastă moştenire epistolară stă mărturie travaliului intelectual din această ultimă perioadă de viaţă. Patria de care se simţea ataşat era mai presus de toate Rusia lui Petru cel Mare, întrucîtva şi Rusia Ecaterinei a II-a, a lui Alexandru I, patria deschisă spre Occident. A mai apucat înscăunarea ţarului Alexandru al II-lea, dar nu şi reformele lui. Ceaadaev a murit la Moscova la 14 aprilie 1856.

Din viaţa lui privată se cunoaşte iubirea melancolică pentru Avdotia Sergheievna Norova, decedată de timpuriu, lîngă care cere, testamentar, să fie înmormîntat.

II

Schiţăm istoria elaborării, iar apoi istoria publicării *Scrisorilor filozofice:*

1. Reconstituirea alcătuirii lor e dificilă şi în unele privinţe imposibilă. Numai patru din cele opt scrisori poartă datări finale: I – „Necropolis. 1829. 1 decembrie"; III – „Sokolniki. 1 iunie "; IV – „Sokolniki. 30 iunie"; VII – „Moscova. 1829. 16 februarie". Datele indică încheierea cîte unei redactări — care nu coincide neapărat cu ultima. Ele sugerează o altă ordine a compunerii decît numerotarea finală. Dacă aceea e incertă, aceasta apaţine cu siguranţă autorului. Decalajul la I (vom desemna în continuare scrisorile doar prin numărul purtat) între indicarea datei şi munca începută — se ştie — încă din 1828 obligă la relativizări şi în alte cazuri. Punctul de pornire e fixat îndeobşte în 1828, punctul terminus variază la diverşi exegeţi între 1829, 1830, chiar 1831. În acest din urmă an textul începe să fie răspîndit, ca manuscris original sau recopiat. Pentru a înlătura dubiile, unii cercetători folosesc formula vagă, dar comodă: scrisorile au fost compuse la sfîrşitul anilor douăzeci, la începutul anilor treizeci.

Ceaadaev încearcă în 1831–1832, fără succes, să publice VI şi VII în Rusia, dar în limba franceză, sub titlul *Deux lettres sur l'histoire adressées à une dame.* Singura apariţie antumă, din revista *Telescop,* în 1836, e în traducere rusă şi poartă titlul *Filosoficeskie pisma k gospoje* *** *Pismo I* — *Scrisori filozofice către doamna* *** *Scrisoarea I.* Ceaadaev îi indică însă prinţului P. Viazemski în epistola din 9 martie 1835 denumirea care se va încetăţeni în ediţiile tîrzii: *Lettres philosophiques à une dame.*

„Doamna" în cauză este — în primă instanţă — Ekaterina Dmitrievna Panova, născută Ulîbîşeva, cunoscută de Ceaadaev în 1827 la conacul prinţesei Şcerbatova din apropierea Moscovei. S-ar putea ca numai I să-i fi fost consacrată Panovei. Ceaadaev însuşi va diminua rolul ei în geneza scrisorilor. De existenţa lor ea va afla abia în 1835, după relua-

rea relaţiilor dintre ei, întrerupte mulţi ani; dar în 1836 Panova a fost declarată, la cererea soţului, bolnavă mintal şi internată într-un ospiciu. Unii exegeţi consideră că — în ultimă instanţă — scrisorile se adresează Rusiei. Oricum, procedeul unui interlocutor fictiv era larg uzitat în literatura epistolară tradiţională.

În recluziunea sa, Ceaadaev a compus scrisorile filozofice în franceză. Motivaţia, indirectă, o găsim în epistola din 6 iulie 1831 adresată de Puşkin lui Ceaadaev (din Ţarskoe Selo la Moscova): „Mon ami, je vous parlerai la langue de l'Europe, elle m'est plus familière que la nôtre et nous continuerons nos conversations commencées jadis à Sarsko–Selo et si souvent interrompues." (Urmează observaţii asupra manuscrisului. Detaliile — cu privire la Moise, Aristotel, Marc Aureliu, David, Homer ş.a. — probează că Puşkin se afla inclusiv în posesia scrisorii VII.)

Curînd după furtuna dezlănţuită de publicarea scrisorii I în *Telescop, Apologia unui nebun* — scrisă probabil la sfîrşitul anului 1836, începutul anului 1837 — nuanţează, fără să retracteze, convingerile „occidentaliste", socotite de autor perfect compatibile cu patriotismul său.

2. Moştenirea literară a lui Ceaadaev o îngrijeşte un timp nepotul său M.I. Jiharev. Nu reuşeşte editări în Rusia, de aceea îşi orientează tentativele spre Franţa. La insistenţele lui, I.S. Gagarin — care se considera elev al lui Ceaadaev — tipăreşte în 1860 varianta franceză integrală din I în revista *Le Correspondant.* După doi ani tot el editează *Oeuvres choisies de Pierre Tchadaïef, publiées pour la première fois par le P. Gagarin de la Compagnie de Jésus* (Paris–Leipzig, 1862). Ediţia conţine I, VI, VII numite *Lettres sur la philosophie de l'histoire* (VI şi VII figurează eronat ca II şi III), *Apologia* şi alte scrieri.

Trec cîteva decenii. Abia în 1906 M.O. Gerşenzon traduce şi publică în ruseşte scrisorile editate de Gagarin. Tot el reuneşte în două volume textele franceze şi ruseşti, apărute sub titlul *Socinenia i pisma P.I. Ceaadaeva — Operele şi scrisorile lui P.I.Ceaadaev* (Moscova, 1913–1914).

Timp de peste alţi douăzeci de ani cititorii nu au cunoştinţă decît de cele trei scrisori din culegerile lui Gagarin şi Gerşenzon. Descoperirea celorlalte cinci şi a integralei manuscriselor i se datorează lui D.I. Şahovskoi. În fapt, manuscrisele fuseseră conservate în arhivele poliţiei secrete, temuta Secţie a III-a din Cancelaria Imperială, transferate apoi la Muzeul Literaturii Ruse al Academiei de Ştiinţe, celebra „Casă Puşkin" din oraşul de pe Neva, întemeiat de Petru cel Mare. Aici a descoperit Dmitri Şahovskoi cele cinci scrisori (II, III, IV, V, VIII) şi le-a făcut cunoscute, în traducere rusă, în volumele 22–24 din seria *Literaturnoe nasledstvo — Moştenirea literară* (Moscova–Leningrad, 1935 {1936}). Şahovskoi a pregătit şi ansamblul operelor pentru o publicare separată, dar el nu şi-a mai putut realiza intenţia căzînd la sfîrşitul anilor treizeci victimă represiunilor staliniste.

Mai rămînea o esenţială îndatorire, editarea tuturor scrisorilor filozofice în originalul lor francez. Manuscrisul I nu ridica probleme, scrisul autorului era limpede, cu mici variaţii de detaliu. În schimb, Ceaadaev însuşi operase destul de multe schimbări la VI şi VII în intenţia publicării lor; se impunea deci o alegere între variante. Cele cinci scrisori descoperite de Şahovskoi au fost de asemenea scrise clar, cu mîna lui Ceaadaev; incompletă era doar II, amputată de primele file; din fericire, Şahovskoi a găsit şi un alt manuscris, tot incomplet, dar în care figurau tocmai acele file introductive, ceea ce a pemis — prin colaţionare — restabilirea întregului.

Succesiv, dar independent una de alta, au apărut două ediţii franceze socotite *princeps* în egală măsură. Textul francez este inclus în culegerea lui Raymond T. McNally — ca prim text original complet, în ordine cronologică — *Chaadaev's Philosophical Letters Written to a Lady and his Apology of a Madman,* culegere ce se găseşte în volumul 11 din *Forschungen zur osteuropäischer Geschichte* (Berlin, 1966, pp. 24–129). Între timp, la insistenţele lui Alexandre Koyré — eminent filozof francez al ştiinţei, rus de origine — François Rouleau a pregătit ediţia *Lettres philosophiques à une dame* (Paris, Librairie des Cinq Continents, 1970). Varianta Rouleau corijează unele mărunte omisiuni din ediţia McNally.

Să recapitulăm. Au existat următoarele succesive editări:

Nadejdin, 1836 — I, în traducere rusă.

Gagarin, 1862 — I, VI, VII, în originalul francez.

Gerşenzon, 1913–1914 — I, VI, VII, în franceză şi rusă.

Şahovskoi, 1935 — II, III, IV, V, VIII, în traducere rusă.

McNally, 1966 — I–VIII, în originalul francez.

Rouleau, 1970 — I–VIII, în originalul francez.

Iată o caracteristică „poveste rusească“. A fost nevoie de peste un secol şi un sfert pentru ca textul autentic al unei opere originale să *înceapă* să se afirme printre cititori şi exegeţi.

3. Prezenta traducere românească s-a efectuat după ediţia Rouleau din 1970. Textul a fost comparat cu recente ediţii integrale în ruseşte ale *Scrisorilor filozofice:* una în volumul *Stati i pisma — Studii şi scrisori,* volum pregătit de B.N. Tarasov şi apărut la Editura „Sovremennik“ (Moscova, ed. 1 — 1987, ed. a 2-a — 1989), alta — în culegerea *Socinenia — Opere,* apărută sub îngrijirea lui V.I. Proskuriha şi tipărită la Editura „Pravda“ (Moscova, 1989). Ediţiile ruseşti au fost însă cu circumspecţie consultate, întrucît folosesc traducerile vechi (prima — ale lui Gerşenzon şi Şahovskoi, a doua — ale lui Şahovskoi, care, cum am spus, n-a mai reuşit să publice traducerea lui integrală). La confruntare am constatat deosebiri stilistice, de frazare, cîteodată de sens faţă de ultimul text francez. Numai eforturile corelate ale cercetătorilor francezi şi ruşi vor limpezi chestiunile litigioase, aducînd unele fragmente la unison, păstrînd altele în variante la fel de autentice. Deosebirile mai importante şi mai numeroase la VI şi VII — fraze omise sau adăugate etc. — au fost operate chiar de către Ceaadaev; urmînd textul francez, n-am mai indicat pe parcurs diferenţele faţă de ediţiile ruseşti.

Într-o situaţie mai specială se află *Apologia unui nebun,* text neterminat şi căruia nu i s-a descoperit autograful. S-au găsit două variante franceze, cunoscute din ediţiile Gagarin şi Gerşenzon. Ne-am ghidat tot după Rouleau, care a reprodus exemplarul adnotat de mîna lui Ceaadaev păstrat la „Casa

Puşkin“ (vezi şi precizările traducătoarei). De astă dată am exemplificat în subsol, în cîteva cazuri, necorespondenţele dintre variante; ele sînt însă mult mai numeroase.

Pentru a nu mai reveni cu detalii asupra prezentei ediţii, să disociem între notele de subsol cu semnul *, aparţinînd lui Ceaadaev, şi cele cu cifre (consecutiv numerotate, de la [1], la fiecare scrisoare în parte şi la *Apologia unui nebun*), note alcătuite de traducătoare.

III

1. Ce influenţe a receptat Ceaadaev în cursul anilor douăzeci şi la începutul deceniului următor ? La loc de frunte se cuvine situat Friedrich Wilhelm Joseph Schelling (întîlnit la Karlsbad în 1825 şi căruia îi trimite epistole în 1832 şi în 1842), în ipostaza lui tîrzie de filozof al identităţii şi al revelaţiei, al unităţii dintre credinţă şi cunoaştere, al autodezvăluirii divinităţii prin epocile istoriei universale; un Schelling trecut, în plus, prin răsfrîngerile gîndirii catolice franceze. În planul din urmă, dintre autorii viu receptaţi se numără Chateaubriand (*Génie du Christianisme*), Joseph de Maistre (care a petrecut 14 ani în Rusia şi a scris *Les soirées de Saint–Pétersbourg*), Felicité Robert de La Mennais (sau Lamennais), în tinereţe devotat unui catolicism liberal şi trecut pe poziţiile unui umanitarism socializant şi mistic (în *Essai sur l'indiference en matière de religion* şi apoi în *Paroles d'un croyant*), Louis de Bonald (*Législation primitive*), Pierre Simon Ballanche (*Essai sur les institutions sociales* şi *Essais de palingénésie sociale*). Exegeţii caută să surprindă cît mai exact măsura influenţelor decodabile şi a unei indiscutabile originalităţi proprii gîndirii lui Ceaadaev.

Cultura lui este vastă. În *Scrisorile filozofice* sînt inserate citate din Aristotel, Bacon, Cicero, Descartes, Milton, Montaigne, Pascal, Spinoza, Tasso, Voltaire; iar în ceea ce priveşte Biblia — din Facerea, Isaia, Iov, cele patru Evanghelii (Ioan, cel mai

des) şi Epistola I către Corinteni. În ansamblul operei găsim trimiteri la Pitagora, Socrate, Platon, Aristotel, Epicur, Marc Aureliu, Bacon, Pascal, Spinoza, Kant, Schelling, Hegel ş.a.

În afara amplei corespondenţe bilaterale cu Puşkin, Ceaadaev întreţine relaţii epistolare cu memorialistul şi publicistul A.I. Turgheniev, cu poeţii Jukovski şi Tiutcev, cu prinţul Viazemski şi prinţul Odoevski, cu gînditorii, literaţii, publiciştii Şevîriov, Samarin, Homiakov, Herzen şi mulţi alţii. Chiar şi după eliminarea sa forţată din circuitul publicistic, el se menţine astfel în miezul căutărilor spirituale ruseşti, inclusiv în confruntările dintre slavofili şi „occidentalişti". Această marcată prezenţă, din chiar culisele scenei publice, se datorează, indiscutabil, răspîndirii în continuare a manuscriselor recopiate după scrierile sale, printre care şi după opera lui de căpetenie, în saloanele aristocraţiei luminate şi în cercurile literar–filozofice ale „inteligheniţiei" moscovite şi petersburgheze.

2. Pe scurt, verigile demonstraţiei din *Scrisorile filozofice* ar fi, aproximativ, următoarele:

I. Meditaţia demarează de la o ascuţită critică socială a înapoierii în care ajunsese şi se blocase Rusia, comparativ cu civilizata Europă occidentală. Întrucît se ţinteşte însă modelarea spirituală a interlocutoarei (reale sau ideale), pe de o parte planul obştesc este din capul locului corelat cu cel individual, iar pe de altă parte unica soluţie preconizată de la început, atît pentru naţiune cît şi pentru oricare personalitate reprezentativă a ei, este mîntuirea sufletului.

II. În vederea atingerii acestui scop personal, dar şi istoric, mijlocul optim constă în găsirea cadrului şi crearea condiţiilor de a medita asupra menirii umanităţii. Omul gînditor să se întoarcă pînă la profunzimile revelaţiei originare şi să exploreze vechea înţelepciune care tatonase căile de împlinire a proiectului divin. Accesul la spiritualitate (moralitate) să nu nesocotească nici corelaţiile cu universul material (fizic).

III. Tocmai corespondenţa dintre lumea spiritului şi lumea fizică obligă să ne asumăm cu umilinţă calea inductivă, ana-

litică, logică, de aproximare treptată a legii morale. Pentru a o descoperi pe aceasta, urmăm medieri, aproximări, paşi mici de apropiere, printr-o sumedenie de reflecţii şi descoperiri.

IV. Să nu refuzăm, ca atare, preceptele şi raţionamentele ştiinţelor pozitive. Nu putem ignora contribuţiile ştiinţifice ale atîtor gînditori moderni, aplecaţi asupra spaţiului şi timpului. Formulînd legi precum gravitaţia universală şi impulsul iniţial, ei ne-au oferit şi paralelismul acestor legi cu propria noastră voinţă, conştiinţă, moralitate. Eului uman îi asigură năzuinţa către suprema raţiune şi, totodată, către suprema libertate numai divinitatea.

V. Abia acum se conturează diferitele sisteme moderne de gîndire şi, printre ele dar şi în răspăr cu ele, cel adoptat de către Ceaadaev. Impulsul iniţial, obligatoriu a fi recunoscut de către om şi umanitate, este de esenţă divină. Totul confirmă originarul care ne-a insuflat originalitatea, făurirea sufletelor noastre prin Cuvînt, primul Verb creator de spirit şi de materie. Unei filozofii orgolios autonome îi ia locul umila acceptare meditativă a revelaţiei.

VI. Istoria descoperă şi confirmă această evidenţă. Reversul filozofiei religioase adoptate devine o amplă filozofie a istoriei. Ea se bazează pe opoziţia desfăşurată între ceea ce, în istorie, a pregătit, consfinţit şi prelungit creştinismul şi ceea ce fie că i s-a opus din Antichitate, fie că a fost deformat printr-o falsă reformare modernă. Nu despre evoluţie naturală, progres fizic, perfectabilitate mecanică poate fi vorba, ci numai despre pătrunderea în timp a adevărurilor absolute creştine. Istoria se identifică astfel cu religia, dar religia descoperită în cursul istoriei întemeiază şi cultura; iar omul creştin nu poate fi decît om universal, precum a fost în Evul Mediu şi va trebui finalmente să redevină.

VII. Aceeaşi viziune generală hrăneşte opoziţiile istorice particulare deosebit de tranşante. O seamă de cvasiunanime valori şi personalităţi antice, greceşti şi romane sînt contestate sau refuzate (excepţia o constituie Epicur). În schimb, sînt lăudate din plin atît antecedentele iudaice ale creştinis-

mului, cu deosebire Moise, cît şi specificele valorificări (şi) ale creştinătăţii în religia lui Mahomed.

VIII. Hristos — infinit mai important decît aproximarea Lui biblică — prilejuieşte laconica sinteză recapitulativă a rezultatelor obţinute, corelat sociale, filozofice, istorice, religioase. Mîntuitorul străjuieşte fidelitatea omului faţă de adevărul revelat. Iar Împărăţia cerească realizată pe pămînt este legea morală împlinită!

Apologia unui nebun e postfaţa, iniţial nedorită şi pînă la urmă neterminată, ce-l întoarce pe autor la premisele social-istorice ale primei sale scrisori filozofice. El se explică, îşi atenuează tactic critica la adresa Rusiei, de fapt susţinînd prin argumente încă mai detaliate „occidentalismul". Acesta e clădit pe deschiderile şi reformele lui Petru cel Mare. Trădarea predecesorului de către noul împărat nu are cum să nu fie trecută sub tăcere. Întreaga vină pentru neînţelegerea iscată i se atribuie plebei, gloatei, la fel de dispreţuită ca şi de Puşkin. Cît priveşte referirea la *Revizorul* lui Gogol, reprezentat aproape concomitent cu fatala publicare din *Telescop*, în litera lui argumentul poate să pară stînjenitor, în fond el pledează însă pentru propria nevinovăţie. (Pentru noi e important că *Revizorul* oferea, în acelaşi an 1836, o la fel de cruntă imagine a Rusiei; iar diagnosticul lui Ceaadaev coincidea, în multe privinţe, şi cu scrierea marchizului de Custine, *Rusia în 1839.*)

Cu adevărat, nici din scrisoarea incriminată n-a lipsit patriotismul, dimpotrivă; iar în ansamblul scrisorilor filozofice, ataşamentul faţă de patrie a fost dovedit pe deplin, tocmai pentru că a fost întemeiat pe ataşamentul faţă de umanitate, în spiritul moralităţii creştine universale.

3. *Scrisorile filozofice* au fost multă vreme receptate prin prisma celei dintîi dintre ele; rezonanţa lor a fost hipertrofiată dar şi deviată în consecinţă. Prin publicarea antumă, separată şi exclusivă, a primei scrisori, Ceaadaev a nimerit, involuntar, printre răzvrătiţi, contestatari, chiar revoluţionari; ceea ce nu fusese, în nici un caz în ultimă şi principală instanţă. Meditaţia lui era compusă din numeroase faţete, spiritualist

totalizate. Gîndirea aduna în matca ei multiple izvoare, prelucra principalele acumulări ale cugetării universale, de la cele mai vechi la — pentru moment — cele mai noi, trecîndu-le printr-un disctinct filtru naţional şi, mai cu seamă, printr-o viziune individuală pregnantă. Epoca, mediul, psihologia proprie favorizau o variantă individualistă de raportare la lume, care nici să nu estompeze însă componentele lumii. Aşa s-a produs acea specifică racordare a extremelor, subiectivă şi obiectivă, locală şi globală, naturală şi supranaturală. Este suficient să reamintim că dintre scrisori două se ocupă în special de ştiinţele moderne şi două de istoria universală, îndeosebi cea antică — pentru a sugera complementarităţile. Aceeaşi dominantă transpare prin constantul accent pus atît pe paralelismul dintre factorii spirituali şi naturali, cît şi pe cel dintre ceea ce am putea numi macro- şi microstructuri. Omul e plasat în centrul numeroaselor sale raportări, cele ideale mereu confruntate şi cu cele reale. Preeminenţa spiritualistă a întregii ţesături de idei nu-i subţiază complexitatea, ci doar îi imprimă o distinctă orientare, care îşi vădea cam tot pe-atunci prezenţa — într-o competiţie acută cu pozitivismele în curs de elaborare — atît la tîrziul Schelling cît şi la gînditorii catolici francezi.

Ceaadaev intră, astfel, chiar de la începutul veacului trecut în polemicile care vor marca inclusiv secolul nostru, pînă la sfîrşitul lui. Pătrunderea întîrziată a gîndirii sale în circuitul actual de idei îi conferă o neaşteptată contemporaneitate; căci, forţînd de bună seamă nota, am putea vorbi despre un particular „existenţialism creştin“, unul care ia însă act de esenţele lumii în care omul se vede constrîns să-şi redobîndească libertatea. Această situare îl apropie pe Ceaadaev de iluştri cugetători occidentali ai vremii noastre, îndeosebi francezi; după cum justifică şi întemeierea, recunoscută sau ignorată — n-are o importanţă deosebită — a unei „linii“ specifice în cadrul meditaţiei ruseşti, urcînd prin decisivele contribuţii ale lui Soloviov pînă la discipolii sau adepţii săi din perioada interbelică şi următoare.

Filozofia rusească inaugurată astfel, anume printr-o rimă de structură şi de valoare cu filozofia occidentală, se străduieşte din răsputeri să producă joncţiunea Rusiei cu Occidentul. Motivaţia acestei corelări imperative i-a adus lui Ceaadaev toate necazurile; dar termenii în care a solicitat-o nu şi-au pierdut acuitatea pînă azi. E drept că după încheierea operei sale capitale, la Moscova s-a format şi fortificat o gîndire slavofilă, pe care nici tîrziul Ceaadaev nu a mai refuzat-o cu totul, deoarece în variantele ei neexcesive şi neexclusive ea se arăta — măcar în perspectivă — compatibilă cu orientarea lui „occidentalistă". În orice caz, „occidentalismul" îşi pune pecetea asupra *Scrisorilor filozofice;* şi el asigură autorului un loc privilegiat distinct, de efectiv întemeietor al cugetării moderne ruseşti.

Ceaadaev inaugurează o tradiţie ruso–franceză, care nu va înceta nici sub raport lingvistic să rodească pînă tîrziu. Corelativ, ea explică şi un alt dualism, de astă dată sub raport religios, în speţă permeabilitatea respectivei direcţii din ortodoxia rusă faţă de catolicismul universalist. Tentaţia e prezentă la Ceaadaev, va fi puternică la Soloviov, nu va înceta cu totul nici în posteritate. Motivul e nevoia de a depăşi orice închistare, îngrădire, izolare. Individul parvine la omul universal prin asumarea naţionalităţii sale. Idealul universalităţii religioase perene, dar care să se racordeze civilizaţiei occidentale celei mai evoluate, poate să pară utopic; să nu ignorăm însă reeditarea lui laică în recente doctrine liberale mondialiste. Impune în orice caz, dincolo de ataşamentele sau refuzurile distincte, toleranţa religioasă, deschisă întregii umanităţi păstrătoare şi generatoare de perene valori.

Dubla evidenţă, inaugurarea originalei cugetări ruseşti şi adecvarea la gîndirea capitală occidentală, o confirmă şi rima meditaţiei cu expresivitatea. Ceaadaev e filozof şi literat în egală măsură, în prelungirea unei tradiţii vest–europene recente (în veacul al XVIII-lea) şi ca vestitor al unor împliniri ruseşti decisive (în secolul al XIX-lea). Meditaţia sa n-a îmbrăcat doar din motive conjuncturale forma epistolară; ea a sudat într-un ansamblu gîndul şi stilul. Ceaadaev va fi pe drept

revendicat şi de filozofia, şi de literatura rusă. Din nici un punct de vedere el nu va favoriza compartimentările, rupturile, opoziţiile. Omul rîvnit de el e un alt om, nesegmentat, unitar, total (dar netotalitar), dintr-o altă utopie. Acesta e visul. Ceea ce ne întîmpină aievea e scrisul: eseul filozofic datorat unuia dintre mînuitorii lui de excepţie. Textul probator a fost salvat; din nefericire — nu pentru autor; din fericire — pentru cititori.

Ion IANOŞI

PIOTR CEAADAEV

Scrisori filozofice

SCRISOAREA ÎNTÎI

Adveniat Regnum Tuum[1]

Doamnă,

Candoarea şi sinceritatea sînt lucrurile pe care le îndrăgesc şi le preţuiesc la dumneavoastră cel mai mult. Judecaţi, aşadar, dumneavoastră însevă în ce măsură m-a putut surprinde scrisoarea primită. Calităţile acestea amabile m-au fermecat atunci cînd v-am cunoscut şi tot ele m-au îndemnat să vă vorbesc despre religie, deşi tot ceea ce vă înconjura era parcă făcut să-mi impună tăcerea. Gîndiţi-vă, aşadar, încă o dată, cît de mare mi-a putut fi mirarea, primind scrisoarea voastră. Iată, Doamnă, tot ceea ce vă pot spune în legătură cu opinia pe care presupuneţi că aş avea-o privitor la caracterul dumneavoastră. Să nu mai vorbim însă pe această temă; să trecem neîntîrziat la partea esenţială a scrisorii.

În primul rînd, de unde ar proveni tulburarea gîndurilor ce vă animă, ce anume vă nelinişteşte, ce vă oboseşte în măsură, aşa cum spuneţi, să vă afecteze chiar starea sănătăţii? Să fie oare vorba de o consecinţă regretabilă a convorbirilor noastre ? În locul liniştii şi al păcii pe care sentimentul nou ce s-a trezit în inima voastră ar fi trebuit să vi le procure, iată, el v-a pricinuit, dimpotrivă, angoase, scrupule, aproape remuşcări, dar ce să mă mai mir ? Acesta este efectul firesc al stării nefaste de lucruri care subjugă în general la noi toate inimile şi toate spiritele. Dumneavoastră n-aţi făcut decît să cedaţi presiunii acelor forţe care pun aici totul în mişcare, începînd

[1] Vie împărăţia Ta (lat.) — Matei, 6, 10; Luca, 11, 2.

cu vîrfurile cele mai înalte ale societăţii şi pînă la robul care nu există decît pentru plăcerea stăpînului său. Dar, de altfel, cum aţi fi putut dumneavoastră rezista? Tocmai însuşirile care vă deosebesc de gloată trebuie să vă facă mai vulnerabilă la influenţele nocive ale aerului pe care îl respiraţi. În mijlocul a tot ceea ce vă înconjoară, puteau oare să vă fortifice puţinele idei pe care am putut să vi le spun? Aveam eu posibilitatea să purific atmosfera în care trăim? Trebuia să fi prevăzut consecinţele şi, de fapt, le-am şi prevăzut. De aici aceste repetate reticenţe atît de puţin apte de a permite convingerilor să vă pătrundă în suflet şi, evident, atît de susceptibile de a vă descumpăni. Dacă n-aş fi convins că suferinţele — indiferent care ar fi ele —, pe care un sentiment religios nu pe deplin trezit în inimă poate să le provoace acesteia sînt preferabile unei totale amorţiri, nu mi-ar rămîne decît să-mi regret zelul. Dar, nădăjduiesc, norii care vă întunecă astăzi cerul se vor împrăştia într-o bună zi, prefăcîndu-se într-o rouă binecuvîntată care va fertiliza sămînţa aruncată în inima voastră; efectul pe care vi l-au produs cîteva vorbe fără valoare este pentru mine chezăşia unor efecte mai mari pe care efortul propriului dumneavoastră intelect le va produce cu siguranţă mai tîrziu. Lăsăţi-vă, Doamnă, fără teamă în voia emoţiilor pe care vi le vor stîrni ideile religioase; din acest izvor pur nu vor putea ţîşni decît sentimente pure.

Cît priveşte lucrurile exterioare[2] vă va fi de ajuns să ştiţi astăzi că învăţătura întemeiată pe principiul suprem al unităţii şi transmiterea directă a adevărului prin succesiunea neîntreruptă a slujitorilor ei nu pot fi decît în cea mai mare măsură conforme cu spiritul autentic al religiei, întrucît acest spirit este în întregime cuprins în ideea contopirii tuturor forţelor morale, atîtea cîte există pe lume, într-un singur gînd, într-un singur simţămînt şi în instituirea progresivă a unui sistem social, sau Bisericii, care trebuie să realizeze printre oameni

---

[2] Vorbind despre „lucruri exterioare“ Ceaadaev are în vedere manifestările exteriorizate ale credinţei.

domnia adevărului. Oricare altă învăţătură îndepărtează de ea — prin simplul fapt al despărţirii sale de învăţătura primară — efectul sublimei invocaţii a Mîntuitorului: *„Părinte, mă rog ca să fie una, precum Noi sîntem una“*[3], şi se dezice de Împărăţia lui Dumnezeu pe pămînt. De aici nu decurge însă că aţi fi obligată să proclamaţi în faţa lumii acest adevăr: fără îndoială, nu aceasta este vocaţia dumneavoastră. Chiar principiul din care derivă acest adevăr, ţinînd seama de poziţia dumneavoastră în înalta societate, vă impune, dimpotrivă, ca pe o datorie, să-l priviţi doar ca flacără interioară a credinţei voastre, şi nimic mai mult. Eu mă consider fericit de a fi contribuit la orientarea gîndurilor voastre spre religie; dar m-aş considera, Doamnă, extrem de nefericit dacă, în acelaşi timp, aş fi provocat conştiinţei voastre dificultăţi care, prelungindu-se, n-ar mai putea duce decît la o răcire a credinţei.

Cred că v-am vorbit cîndva despre faptul că mijlocul cel mai bun de a-ţi conserva sentimentul religios este să te conformezi tuturor uzanţelor prescrise de Biserică. Acest exerciţiu de supunere, care include mult mai multe lucruri decît ne închipuim noi şi pe care — deliberat şi în cunoştinţă de cauză — şi l-au impus cele mai înalte spirite, este un veritabil cult adus lui Dumnezeu. Nimic nu fortifică în asemenea măsură spiritul în credinţele sale ca practicarea riguroasă a tuturor obligaţiilor ce se raportează la ele. De altfel, majoritatea ritualurilor religiei creştine, emanate de la raţiunea supremă, sînt de o reală eficacitate pentru oricine ştie să se pătrundă de adevărurile pe care ele le exprimă. Nu există decît o singură excepţie de la această regulă, de altfel general obligatorie, anume atunci cînd afli în tine însuţi credinţe de un ordin superior, care îţi înalţă sufletul pînă la chiar izvorul din care decurg toate certitudinile noastre, şi care nu contrazic totuşi credinţele populare, ci, dimpotrivă, le confirmă; atunci, şi numai atunci, este permisă neglijarea regulilor exterioare pentru a te putea cu atît mai serios dedica unor lucrări mai

[3] Cf. Ioan, 17, 11; 17, 21-22.

importante[4]. Dar vai de cel care va lua iluziile propriei sale vanităţi, dezamăgirile propriei sale raţiuni drept iluminări ieşite din comun ce-l absolvă de legea generală! În ceea ce vă priveşte, Doamnă, ce altceva mai bun aţi putea face decît să vă înveşmîntaţi în haina umilinţei, care se potriveşte atît de bine sexului vostru? Credeţi-mă, este lucrul care vă poate linişti cel mai bine spiritul agitat şi revărsa în existenţa voastră armonia.

Dar există oare, vorbind chiar potrivit felului de a gîndi monden, o manieră mai firească de a fi, pentru o femeie al cărei spirit cultivat ştie să descopere farmecul studiului şi al emoţiilor grave decurgînd din meditaţii, decît cel al unei vieţi ceva mai echilibrate, dedicate în mare parte gîndurilor religioase şi practicării religiei? Îmi spuneţi că din lecturi nimic nu vă înfiorează în mai mare măsură imaginaţia decît tabloul unor existenţe calme şi senine, a cărei contemplare îţi odihneşte sufletul şi te scoate pentru o clipă din realitatea dureroasă sau insipidă, întocmai ca atunci cînd admiri un minunat peisaj cîmpenesc în amurg de zi. Ei bine, în cazul dat, nu este cîtuşi de puţin vorba de un tablou fantastic şi nu depinde decît de dumneavoastră să transpuneţi în realitate una dintre aceste fermecătoare ficţiuni; nimic nu vă lipseşte pentru a realiza acest lucru. Vedeţi, aşadar, că nu predic o morală mult prea austeră; în gusturile pe care le aveţi, în visele cele mai plăcute ale imaginaţiei voastre, eu caut ceea ce vă poate dărui pacea sufletească.

Există în viaţă un amănunt care nu are legătură cu fiinţarea fizică, dar o priveşte pe cea spirituală: el nu trebuie neglijat; ca şi trupul, sufletul îşi are propriul său regim specific; trebuie să fii în stare să i te supui. Ştiu, este un adevăr răsuflat; cred însă că în ţara noastră el mai are încă deseori meritul noutăţii. Faptul că sîntem de-abia pe punctul de a descoperi adevăruri

---

[4] Fraza premergătoare lipseşte din versiunea publicată în *Telescop*. Gagarin, care o restabileşte, oferă chiar un text mai dezvoltat: „...credinţe de ordin superior *celor pe care le împărtăşesc mulţimile...*“

dintre cele mai banale în alte părţi de lume şi chiar, în anumite privinţe, la popoare mai puţin înaintate decît noi constituie una dintre cele mai deplorabile particularităţi ale bizarei noastre civilizaţii. Şi aceasta pentru că noi n-am mers niciodată în pas cu celelalte popoare; noi nu aparţinem nici uneia dintre marile familii ale speciei umane; noi nu sîntem nici ai Occidentului, nici ai Orientului şi nu avem tradiţiile nici ale unuia, nici ale celuilalt. Situaţi parcă în afara timpului, educaţia universală a speciei umane pe noi nu ne-a atins. Admirabila legătură a ideilor omeneşti în succesiunea vremurilor, istoria spiritului uman care l-a condus pe acesta la stadiul în care se află astăzi în restul lumii n-a avut asupra noastră nici un efect. Ceea ce aiurea constituie de multă vreme însuşi conţinutul vieţii şi al societăţii nu este deocamdată pentru noi decît teorie şi speculaţie. Şi, ca să dăm un exemplu, Doamnă, dumneavoastră care sînteţi atît de fericit alcătuită pentru a recepta tot ceea ce este în lume mai bun şi mai adevărat, dumneavoastră care sînteţi făcută pentru a nu ignora nimic din cele în măsură să aducă sufletului cele mai dulci şi neprihănite plăceri, unde aţi ajuns, vă întreb, în ciuda tuturor acestor calităţi ? La a căuta să vă umpleţi nu viaţa, ci ziua. Dumneavoastră vă lipsesc cu desăvîrşire tocmai lucrurile care în alte ţări creează cadrul necesar vieţii, cadrul în care toate evenimentele zilnice să se rînduiască natural — condiţie la fel de indispensabilă unei existenţe morale sănătoase ca şi aerul curat sănătăţii fizice. Înţelegeţi că nu e încă vorba aici nici de principii morale, nici de maxime filozofice, ci pur şi simplu de o viaţă bine rînduită, de acele deprinderi, de acea rutină a intelectului care conferă spiritului naturaleţe şi imprimă sufletului o *mişcare* ordonată.

Priviţi în jurul vostru. Nu stă oare toată lumea pe un singur picior de parcă ar fi fost tot timpul în mers ? Nimeni nu dispune de o sferă a existenţei bine determinată, nimeni — de bune deprinderi în nici un domeniu, nimeni — de reguli de conduită pentru nici o situaţie. Nici măcar de un cămin domestic; nimic de care să te simţi ataşat, nimic care să-ţi stîrnească simpatia sau afecţiunea; nimic care să dăinuie, care

să rămînă: totul se duce, totul se scurge fără să lase vreo urmă nici în afară, nici în tine însuţi. În propriile noastre case avem aerul că ne aflăm într-o tabără; în propriile noastre familii avem aerul unor străini; în propriile noastre oraşe avem aerul unor nomazi, mai nomazi decît cei care-şi pasc turmele prin stepe, căci aceia sînt mai legaţi de pustietăţile lor decît sîntem noi de oraşele noastre. Şi să nu vă imaginaţi că este vorba aici de un lucru lipsit de importanţă. Sărmane suflete ce sîntem! Să nu mai adăugăm mizeriilor noastre şi pe aceea de a ne făuri o falsă conştiinţă de sine; să nu aspirăm la viaţa unor fiinţe aparţinînd intelectului pur; să ne deprindem să trăim rezonabil în realitatea ce ne e dată. Dar, mai întîi, să mai vorbim un pic despre ţara noastră — nu ne vom abate de la subiect. Fără acest preambul n-aţi putea înţelege ceea ce am a vă spune.

Toate popoarele cunosc o perioadă de frămîntări violente, de nelinişti pasionate, de activitate fără vreun ţel bine gîndit. În asemenea vremuri oamenii rătăcesc prin lume cu trupul şi cu sufletul. Este era marilor pasiuni ale popoarelor, marilor emoţii, marilor întreprinderi. Atunci popoarele se pun cu impetuozitate în mişcare, fără vreun ţel aparent, dar nu fără roade pentru posteritate. Toate societăţile au trecut prin astfel de epoci. Ele oferă popoarelor respective amintirile cele mai vii, miraculosul, poezia, ideile cele mai viguroase şi fertile. Toate acestea constituie temeiurile necesare ale societăţilor. Altfel, ele n-ar mai avea în memorie nimic de care să se poată ataşa, nimic din ceea ce ar putea iubi; ele nu s-ar mai sprijini decît de pulberea pămîntului lor. Această interesantă epocă este în istoria popoarelor adolescenţa lor; este momentul în care facultăţile lor se dezvoltă cel mai impetuos, momentul a cărui amintire face bucuria vîrstei lor mature şi le devine învăţătură. Noi, dimpotrivă, n-am avut nimic de acest fel. La început — o barbarie sălbatică, apoi o superstiţie grosolană, mai departe — o stăpînire străină[5], feroce şi degradantă, al cărei spirit l-a moştenit mai tîrziu puterea naţională — iată

[5] Referire la ocupaţia tătară.

trista istorie a tinereţii noastre. Noi n-am cunoscut nimic asemănător acelei vîrste de acţiune exuberantă, de joc exaltat al forţelor morale ale poporului. Epoca vieţii noastre sociale care ar corespunde acestui moment a fost saturată de o existenţă cenuşie şi întunecată, fără de vigoare, fără energie, neînsufleţită decît de ticăloşie, neîndulcită decît de servitute. În memoria noastră nu există nici o amintire fermecătoare, nici o imagine gingaşă, iar în tradiţia noastră naţională — nici o reglementare solidă.

Aruncaţi o privire asupra tuturor secolelor pe care le-am parcurs, asupra întregului teritoriu pe care ne întindem — nu veţi descoperi nici o amintire care să ne producă simpatie, nici un monument venerabil care să ne vorbească cu vigoare despre vremurile trecute, care să ni le reconstituie într-o manieră vie şi pitorească. Noi nu trăim decît în prezentul cel mai îngust, fără trecut şi fără viitor, în mijlocul unei platitudini calme. Şi dacă ne mai şi agităm cîteodată, nu o facem nici din speranţă, nici din dorinţa vreunui bine comun, ci în felul fluşturatic–pueril al pruncului care se ridică şi întinde mîna după jucărica sunătoare pe care i-o arată doica.

Veritabila dezvoltare a fiinţei umane în societate nu începe pentru un popor atîta timp cît nu i s-a reglementat viaţa, cît ea nu i-a devenit mai uşoară, mai blîndă, decît atunci cînd se afla în miezul incertitudinilor primei sale vîrste. Cum vreţi ca germenii binelui să se pîrguiască, atîta timp cît societăţile oscilează fără convingeri şi fără reguli chiar şi în treburile cotidiene, atîta vreme cît viaţa nu s-a rînduit încă în nici un fel? Deocamdată — obiectele lumii morale sînt încă într-o stare de fermentaţie haotică, asemănătoare cataclismelor prin care a trecut globul terestru şi care au premers actuala stare a planetei. Noi ne mai aflăm deocamdată în această fază.

Primii noştri ani, scurşi într-o abrutizare imobilă, n-au lăsat nici o urmă în sufletele noastre şi noi nu dispunem de nici un element individual pe care să ne sprijinim gîndirea; printr-un straniu destin, izolaţi de mişcarea universală a umanităţii, noi n-am cules însă nimic din ideile mai tîrzii ale speciei umane.

Şi totuşi, pe aceste idei se întemeiază viaţa popoarelor; din aceste idei se derulează viitorul lor, din ele provine dezvoltarea lor morală. Dacă dorim să dobîndim o ţinută asemănătoare cu cea a altor popoare civilizate, sîntem obligaţi să reluăm într-un fel sau altul întreaga educaţie a speciei umane. Pentru aceasta avem la îndemînă istoria popoarelor şi, în faţa noastră, rezultatul mişcării istorice. Sarcina este, fără îndoială, dificilă, şi unui singur om nu-i este probabil dat să epuizeze acest atît de vast subiect; dar, înainte de toate, trebuie ştiut despre ce este vorba, în ce anume constă această educaţie a speciei umane, care este locul pe care îl ocupăm noi în ordinea generală.

Popoarele nu trăiesc decît prin impresiile puternice pe care vremurile trecute le lasă pecetluite în minţile lor şi prin contactul lor cu alte popoare. În felul acesta fiecare individ îşi resimte propria sa relaţie cu întreaga umanitate. „Ce poate fi viaţa omului, spune Cicero, dacă amintirea faptelor anterioare nu vine să reînnoade prezentul de trecut?“[6] Noi, însă, veniţi pe lume ca nişte copii nelegitimi, fără moştenire, fără legături cu oamenii care ne-au precedat pe acest pămînt, nu purtăm în inimile noastre nimic din învăţămintele anterioare propriei noastre existenţe. Fiecare dintre noi este nevoit să reînnoade el însuşi firul rupt al familiei. Noi trebuie să ne băgăm în cap cu lovituri de ciocan ce este pentru alte popoare obişnuinţă, instinct. Amintirile noastre nu merg mai departe de ziua de ieri; noi ne sîntem, ca să spun aşa, străini nouă înşine. Noi trecem prin vremuri într-o manieră atît de neobişnuită, încît pe măsură ce înaintăm ne scapă definitiv chiar şi ceea ce s-a întîmplat în ajun. Este o consecinţă firească a unei culturi provenite în întregime din import şi din imitaţie. Noi nu avem nici urmă de dezvoltare interioară, de progres natural; ideile noi le mătură pe cele vechi, pentru că ele nu purced din acestea, ci ne vin de-a gata nu se ştie de unde. Nereceptînd decît idei de-a gata, creierul nostru nu e brăzdat de urmele inefabile pe care le imprimă spiritului, conferindu-i forţă, mişcarea de idei pro-

---

[6] Cicero, *Orator*, cap. XXXV, 120 (*ad sensum*).

gresivă. Noi creştem, dar nu ne maturizăm; avansăm, dar în linie oblică, altfel spus într-o direcţie ce nu duce la un ţel. Sîntem ca nişte copii care n-au fost puşi să gîndească ei înşişi; întreaga cunoaştere le rămîne la suprafaţa fiinţei, întregul lor suflet este în afara lor. Iată exact cazul nostru.

Popoarele sînt, ca şi indivizii, nişte fiinţe morale. Educaţia lor se realizează de-a lungul veacurilor, precum cea a persoanelor — de-a lungul anilor. Într-un anumit sens, putem spune că sîntem un popor de excepţie. Ne numărăm printre acele naţiuni care par să nu facă parte integrantă din specia umană, ci există pentru a da lumii o mare lecţie.

Desigur, învăţătura pe care sîntem destinaţi s-o oferim nu se va pierde, dar cine poate şti cînd va veni ziua în care să ne regăsim şi noi în mijlocul umanităţii şi cîtă mizerie va trebui să mai suportăm înainte ca destinul nostru să se împlinească?

Popoarele Europei au o fizionomie comună, un aer de familie. În ciuda împărţirii generale a acestor popoare în ramurile latină şi teutonică, în meridionale şi septentrionale, există între ele o legătură comună care le uneşte pe toate într-un singur mănunchi, evident pentru oricine a aprofundat istoria lor generală. Ştiţi bine că pînă nu de multă vreme întreaga Europă era denumită Creştinătatea, şi că acest termen îşi avea locul lui în dreptul public. Dincolo de acest caracter general, fiecare dintre aceste popoare are un caracter particular, care nu decurge decît din istorie şi tradiţie. Este ceea ce constituie patrimoniul de idei moştenit al acestor popoare. Fiecare individ se bucură de uzufructul acestuia, culegînd din viaţă respectivele cunoştinţe răspîndite în societate, fără efort, fără muncă, în propriul lor profit. Faceţi singură comparaţia şi stabiliţi ce am putea noi, tot astfel, în simpla activitate de toate zilele, culege ca idei elementare de care să ne slujim pentru a ne călăuzi în viaţă de bine de rău? Şi, remarcaţi, n-am în vedere aici nici studiu, nici lectură, nimic din domeniul literar sau ştiinţific, ci pur şi simplu contactul dintre intelecte, acele idei care pun încă din leagăn stăpînire pe copil, care-l însoţesc

în jocurile sale, pe care mama i le insuflă prin mîngîierile ei, în sfîrşit, ideile care, sub forma unor sentimente diverse, îi pătrund pînă în măduva oaselor o dată cu aerul respirat şi care îi modelează fiinţa morală înainte de a ieşi în lume şi în societate. Vreţi să vă spun care sînt aceste idei? Sînt ideile datoriei, dreptăţii, dreptului, ordinii. Ele derivă din înseşi evenimentele care au constituit societatea, ele sînt elemente integrante ale universului social din respectivele ţări. Aceasta este atmosfera Occidentului; e mai mult decît istorie, mai mult decît psihologie, este chiar fiziologia omului european. Ce aţi putea pune la noi în locul acestor lucruri?

Nu ştiu dacă din cele spuse de mine se poate deduce vreo concluzie absolută şi se poate ajunge de aici la un principiu riguros întemeiat; în schimb, se poate vedea bine cît de puternic e influenţat spiritul fiecărui individ al unui popor de către acea situaţie stranie în care poporul respectiv nu e în stare să-şi concentreze gîndirea asupra nici unei înşiruiri de idei progresiv dezvoltate şi decurgînd, în societate, treptat unele din altele, aşadar situaţia unui popor care nu a luat parte la mişcarea generală a spiritului uman decît prin imitarea oarbă a altor popoare, o imitare superficială, deseori stîngace. Veţi descoperi, în consecinţă, că noi ducem cu toţii lipsa unui anumit echilibru, a unei anumite consecvenţe spirituale, a unei anumite logici. Silogismul Occidentului ne rămîne necunoscut. Chiar şi în cele mai bune minţi de la noi există ceva mai rău decît frivolitatea. Din lipsă de legătură şi coerenţă, în creierele noastre cele mai bune idei rămîn izbucniri sterile. Ţine de natura omului să se irosească atunci cînd nu găseşte mijlocul de a se lega de ceea ce îi precede şi de ceea ce îi urmează; în cazul acesta el pierde orice consistenţă, orice siguranţă; necălăuzit de sentimentul unei permanente durabilităţi, el rămîne pe lume un rătăcit. Fiinţe din acestea rătăcite există în toate ţările; la noi e însă vorba de o trăsătură generală. În cazul nostru nu avem nici pe departe de-a face cu acea uşurătate cîndva reproşată francezilor, şi care de altfel nu era decît un mod facil de a concepe lucrurile, care nu excludea însă nici profunzimea şi nici lărgimea vederilor, ci

conferea o infinită graţie şi un infinit farmec relaţiilor dintre oameni; la noi viaţa e lipsită de sens, de experienţă şi de previziune, neraportîndu-se la nimic mai mult decît la existenţa efemeră a individului detaşat de specia din care face parte; ea nu preţuieşte nici onoarea, nici progresul vreunei comuniuni de idei şi de interese, şi nici măcar năzuinţele de familie moştenite şi mulţimea de prescripţii şi de puncte de vedere care, într-o ordine a lucrurilor întemeiată pe memoria trecutului şi perceperea viitorului, alcătuiesc şi viaţa publică, şi viaţa privată. În capetele noastre nu se află absolut nimic de ordinul generalului; aici totul este individual, totul — fluctuant şi neterminat. Găsesc chiar că în privirile noastre există un nu-ştiu-ce straniu-nelămurit, rece, nesigur, aducînd în oarecare măsură cu fizionomia popoarelor plasate pe cele mai de jos trepte sociale. În ţări străine, în special în Sud, unde fizionomiile sînt atît de vii şi expresive, am fost de nenumărate ori şocat atunci cînd comparam chipurile care nu-mi spuneau nimic ale compatrioţilor mei cu cele ale indigenilor.

Mulţi străini au făcut un merit din acel soi de temeritate nepăsătoare ce poate fi remarcată în special în rîndul claselor inferioare ale naţiunii. Nefiind însă în măsură să observe decît unele efecte izolate ale caracterului nostru naţional, ei nu au putut să-şi facă despre el o idee de ansamblu. Ei nu au remarcat că acelaşi principiu care ne face uneori atît de curajoşi este şi cauza faptului că nu sîntem niciodată capabili de profunzime şi perseverenţă; ei nu au văzut că ceea ce ne face atît de indiferenţi faţă de hazardul vieţii, ne face tot astfel faţă de orice bine, orice rău, orice adevăr, ca şi de orice minciună, şi că tocmai acest lucru constituie cauza ce ne privează de toate mobilurile puternice care împing oamenii pe calea perfecţionării. Ei n-au remarcat că tocmai această temeritate leneşă este acea care face ca la noi — lucru dureros de spus — nici măcar clasele superioare să nu fie scutite de vicii care prin alte părţi de lume caracterizează doar clasele cele mai de jos; în sfîrşit, ei nu au văzut că dacă dispunem într-adevăr de unele dintre virtuţile caracteristice popoarelor tinere şi mai puţin înaintate

pe căile civilizaţiei, nu avem în schimb nici una dintre cele specifice popoarelor mature, care se bucură de o cultură înaltă. Nu am, Doamne fereşte, pretenţia să afirm că în rîndurile noastre se manifestă numai vicii, iar în rîndurile popoarelor Europei — numai virtuţi. Spun doar că, pentru a judeca un popor, trebuie să studiezi spiritul general al existenţei sale, întrucît numai acesta îl poate conduce către o stare morală mai evoluată şi un program nelimitat, iar nu cutare sau cutare trăsătură a caracterului său.

Masele se află sub influenţa unor anumite forţe situate în vîrful societăţii. Ele nu gîndesc prin propriile lor puteri. Există în rîndul lor un anumit număr de gînditori care gîndesc pentru ele, care impulsionează inteligenţa colectivă a naţiunii, punînd-o în mişcare. În timp ce un mic număr de oameni meditează, restul simte, şi se produce astfel mişcarea generală a naţiunii. Lucrul acesta este valabil pentru toate popoarele lumii, cu excepţia cîtorva rase sălbăticite care nu au păstrat din natura umană decît înfăţişarea. Popoarele primitive din Europa, celţii, scandinavii, germanii îşi aveau druizii, scalzii, barzii, care erau, în felul lor, nişte gînditori de forţă. Uitaţi-vă la popoarele din Nordul Americii pe care civilizaţia materială a Statelor Unite este atît de preocupată să le distrugă: există în rîndurile lor oameni de o profunzime demnă de admiraţie. Or, vă întreb eu, unde sînt înţelepţii noştri, unde ne sînt gînditorii? Cine a gîndit vreodată pentru noi, cine sînt cei care gîndesc astăzi pentru noi?

Şi totuşi, situaţi între cele două mari diviziuni ale lumii, între Orient şi Occident, sprijinindu-ne cu un cot pe China şi cu celălalt pe Germania, ar fi trebuit să contopim în noi cele două înalte principii ale naturii spirituale, imaginaţia şi raţiunea, şi să îmbinăm în civilizaţia noastră istoriile întregului glob. Providenţa nu ne-a hărăzit acest rol. Mai mult, ea pare să nu se fi preocupat deloc de soarta noastră. Suspendînd în raport cu noi acţiunea ei binefăcătoare asupra spiritului oamenilor, ea ne-a lăsat cu totul în voia noastră; ea n-a dorit să se ocupe de noi, n-a vrut să ne înveţe nimic. Experienţa vremurilor este pentru noi nulă. Privindu-ne, ai putea crede că în cazul nostru legea

generală a umanităţii a fost revocată. Solitari în lume, noi nu am dăruit lumii nimic şi nu am preluat nimic de la lume. Noi nu am vărsat nici o singură idee în ansamblul ideilor omeneşti; nu am contribuit cu nimic la progresul spiritului uman, şi tot ce ne-a revenit nouă din acest progres — am desfigurat. Începînd cu prima clipă a existenţei noastre sociale n-a emanat nimic întru binele oamenilor: nici un gînd folositor n-a încolţit pe solul steril al patriei noastre, nici un mare adevăr nu şi-a luat zborul din rîndurile noastre; nu ne-am dat osteneala să născocim ceva noi înşine, şi din toate cîte le-au imaginat ceilalţi n-am împrumutat decît aparenţele înşelătoare şi luxul inutil.

Uimitor lucru! Nici măcar în lumea ştiinţei, care îmbrăţişează totul, istoria noastră nu se ataşează la nimic, nu explică nimic, nu demonstrează nimic. Dacă hoardele barbare care au răvăşit omenirea n-ar fi traversat ţara pe care o locuim noi, înainte de a se fi năpustit asupra Occidentului, cu greu am fi putut furniza şi noi un capitol al istoriei universale. Pentru a ne face remarcaţi, a fost nevoie să ne extindem de la strîmtoarea Behring pînă la Oder. Cîndva unui mare om i-a venit ideea să ne civilizeze şi, pentru a ne stîrni gustul Luminilor, el ne-a aruncat nouă haina civilizaţiei[7]: haina am luat-o, dar de civilizaţie nu ne-am atins. Altă dată, un alt mare monarh, asociindu-ne misiunii sale glorioase, ne-a mînat victorioşi de la un capăt la altul al Europei; reveniţi acasă după acest marş triumfal prin cele mai civilizate ţări ale lumii, nu am adus cu noi decît idei dăunătoare şi erori funeste, unul din rezultatele cărora a fost o imensă calamitate care ne-a dat înapoi cu aproape jumătate de secol[8]. Avem în

[7] Referire la Petru cel Mare. Reprezentarea epocii lui Petru I ca fiind cea în care Rusia şi-a schimbat veşmintele asiatice cu cele europene era larg răspîndită în vremea lui Ceaadaev şi o întîlnim la mulţi autori ai timpului.

[8] Referiri succesive la ţarul Alexandru I, războiul din 1812, răscoala decembriştilor din 1825. Formula utilizată la adresa decembriştilor este relativ echivocă: ea are în vedere consecinţele nefaste şi întîmplătoare ale contactului cu ideile europene, pentru o ţară lipsită, potrivit părerii autorului, de tradiţii şi ruptă de destinele Europei.

sînge un nu-ştiu-ce care respinge orice progres autentic. În sfîrşit, nu am trăit şi nu trăim decît pentru a oferi o oarecare mare lecţie unei posterităţi îndepărtate, care să fie în stare s-o înţeleagă; în ziua de azi, orice s-ar spune, noi reprezentăm în ordinea intelectuală o lacună. Nu pot înceta de a mă mira de acest vid şi de această solitudine uimitoare a existenţei noastre sociale. Parţial este, fără îndoială, vorba şi de o soartă inimaginabilă. Dar mai avem aici de a face, cu siguranţă, şi cu o vină a omului, ca de altfel în toate cele cîte se petrec în universul moral. Să interogăm din nou istoria: ea este aceea care explică popoarele.

Ce făceam noi în timp ce din lupta între barbaria plină de energie a popoarelor din Nord şi sublima gîndire a religiei se înălţa edificiul civilizaţiei moderne? Împinşi de un destin fatal, noi ne îndreptam către mizerabilul Bizanţ, acest obiect al dispreţului profund al popoarelor respective, pentru a ne căuta acolo codul moral în lumina căruia urma să fim educaţi. Cu foarte puţin timp în urmă, un spirit ambiţios[9] smulsese această familie din fraternitatea universală şi în consecinţă noi am cules roadele ideii desfigurate astfel de patima omenească. În Europa totul era, pe vremea aceea, însufleţit de principiul dătător de viaţă al unităţii. Totul emana de la el şi totul se întorcea către el. Întreaga mişcare intelectuală a acelor vremuri nu tindea decît spre unitatea gîndirii omeneşti şi orice impuls provenea din această puternică nevoie de a ajunge la o idee universală, care să şi fie spiritul însufleţitor al timpurilor moderne. Străini de acest principiu miraculos, am devenit prada cuceritorilor.[10] Şi cînd, eliberaţi de sub jugul străin, am fi putut — în cazul în care n-am fi fost despărţiţi de familia comună — să profităm de ideile care înfloriseră în acest timp printre fraţii noştri

---

[9] Photius. Este vorba despre patriarhul Constantinopolului (secolul al IX-lea), a cărui politică a dus ulterior (1054) la ruptura de Roma, provocînd schisma bisericii creştine.

[10] E vorba de invazia tătară din secolul al XIII-lea.

occidentali, noi am decăzut într-o servitute şi mai aspră, tocmai pentru că era consfinţită prin însuşi faptul eliberării noastre.[11]

Şi cîte lumini strălucitoare nu izbucniseră încă de pe atunci în Europa, din tenebrele părelnice care o învăluiau! Majoritatea cunoştinţelor cu care se mîndreşte astăzi spiritul uman erau deja presimţite în minţile oamenilor; caracterul societaţii moderne fusese şi el configurat şi, întorcîndu-se spre antichitatea păgînă, lumea creştină regăsise formele frumosului care încă îi mai lipseau. Claustraţi în schisma noastră, nimic din ceea ce se petrecea în Europa nu mai ajungea pînă la noi. Noi nu aveam nimic de împărţit cu marile faceri ale lumii. Religia înzestrase popoarele moderne cu remarcabile calităţi care, privite cu ochii bunului simţ, le situau pe acestea mai presus de popoarele antice, în aceeaşi măsură în care acestea din urmă se situau faţă de hotentoţi sau laponi; ea a îmbogăţit cu forţe noi inteligenţa umană, a îndulcit, prin supunerea faţă de o autoritate care nu folosea armele, moravurile iniţial atît de brutale; la noi nu s-a petrecut nimic din toate acestea. În timp ce creştinismul înainta maiestuos pe calea trasată de către divinul său Întemeietor, antrenînd după el generaţii şi generaţii, noi nu ne urneam din loc, în ciuda numelui de creştin pe care şi noi îl purtam. În timp ce lumea întreagă se reconstruia, la noi nu se edifica nimic: noi rămîneam, înghesuiţi în cocioabele noastre de bîrne şi paie. Într-un cuvînt, pentru noi destinele înnoite ale speciei umane nu se împlineau. Deşi creştini, rodul creştinismului nu se pîrguia pentru noi.

Vă întreb acum, nu este oare absurd să presupunem — aşa cum se întîmplă de obicei la noi — că acest progres, realizat de popoarele Europei atît de lent şi prin intermediul

---

[11] Potrivit concepţiei lui Ceaadaev, procesul iobăgirii ţărănimii s-a petrecut concomitent cu întărirea statalităţii ruse. În timpul domniei lui Boris Godunov, ţăranii au fost definitiv legaţi de pămînt (în temeiul ucazului din 1597). În acelaşi timp, desăvîrşirea iobăgiei a avut loc într-un moment de înflorire a bisericii pravoslavnice — fapt permanent reproşat bisericii ortodoxe ruse de către Ceaadaev.

acţiunii directe şi evidente al unei forţe morale unice, noi să ni-l putem apropria dintr-o singură mişcare, fără să ne dăm nici măcar silinţa de a afla cum s-a produs el?

Din creştinism nu se înţelege nimic dacă se trece cu vederea că el conţine o latură pur istorică, constituind o parte atît de esenţială a dogmei încît ea cuprinde, într-o anumită măsură, întreaga filozofie a creştinismului, tocmai pentru că pune în evidenţă ce a făcut acesta pentru oameni şi ce anume îi rămîne de făcut pentru ei în viitor. Religia creştină ni se dezvăluie, aşadar, nu doar ca un sistem moral conceput în formele perisabile ale minţii omeneşti, ci ca forţă divină, acţionînd universal în lumea conştiinţei, şi a cărui manifestare la vedere trebuie să rămînă pentru noi o învăţătură perpetuă. În aceasta şi constă propriu–zis sensul dogmei privind Biserica unică şi universală, exprimat în simbolul credinţei.

În lumea creştină totul trebuie să concure în mod necesar la instituirea pe pămînt a unei ordini perfecte, şi chiar şi concură în acest sens. Altminteri cuvîntul Mîntuitorului ar fi dezminţit de fapte. El nu s-ar mai afla în mijlocul Bisericii Sale pînă la sfîrşitul veacurilor. Noua ordine, Împărăţia lui Dumnezeu pe care mîntuirea trebuie s-o înfăptuiască, nu s-ar mai deosebi de ordinea veche a domniei răului pe care ar fi trebuit s-o nimicească, iar noi am rămîne pe mai departe cu acea perfectibilitate imaginară visată de filozofie şi dezminţită de fiecare pagină a istoriei: o deşartă agitaţie a minţii care nu depăşeşte nivelul satisfacerii nevoilor fiinţei materiale şi care, chiar dacă a ridicat omul pe anumite înălţimi, n-a făcut-o decît pentru a-l azvîrli apoi într-o şi mai adîncă prăpastie.

Dar, îmi veţi replica dumneavoastră, nu sîntem şi noi, la urma urmelor, creştini şi nu poţi fi oare civilizat altfel decît în maniera Europei? Fără îndoială, creştini sîntem şi noi: dar nu sînt creştini şi abisinienii? Evident, te poţi civiliza şi în alt mod decît în Europa: nu este civilizată Japonia şi, de e să dăm crezare unuia dintre compatrioţii noştri, încă în măsură mai mare

chiar decît Rusia?[12] Dar creştinismul abisinienilor sau civilizaţia japonezilor credeţi că vor aduce acea rînduială a lucrurilor despre care tocmai v-am vorbit şi care constituie destinul final al speciei umane? Credeţi că aceste deformări aberante ale adevărurilor divine şi omeneşti vor fi în măsură să coboare cerul pe pămînt?

În creştinism există două laturi foarte distincte: una dintre ele o constituie influenţa exercitată de el asupra individului; cealaltă — influenţa exercitată asupra intelectului universal. Ele se confundă natural în Raţiunea Supremă şi ajung, în mod necesar, la acelaşi ţel. Viziunea noastră mărginită nu este însă în stare să cuprindă durata timpului în care se vor înfăptui proiectele eterne ale Înţelepciunii Divine. Se cuvine ca atare să distingem acea acţiune divină care se manifestă într-un timp determinat, în cursul vieţii unui om, de aceea care nu se realizează decît în infinit. În ziua desăvîrşirii finale a operei mîntuirii, toate inimile şi toate spiritele nu vor mai alcătui decît un singur simţămînt şi un singur gînd, şi toate zidurile care despart popoarele şi confesiunile se vor prăbuşi. În zilele noastre însă, pentru fiecare este important să ştie cum este el anume aşezat în ordinea vocaţiei generale a creştinilor, cu alte cuvinte să ştie care sînt mijloacele pe care să le descopere în sinea lui şi în jurul lui pentru a coopera la înfăptuirea ţelului final pus în faţa întregii societăţi omeneşti.

Există deci, în mod necesar, un anumit cerc de idei în cadrul căruia se mişcă spiritele în societatea în care acest ţel trebuie să se îndeplinească, altfel spus acolo unde ideea revelaţiei trebuie să se maturizeze, ajungînd la întreaga ei plenitudine. Acest cerc de idei, aceasta sferă morală produc, fireşte, un anumit mod de existenţă şi un anumit fel de a privi lucrurile care, fără să fie identic pentru toţi indivizii, duce totuşi, în comparaţie cu noi ca şi în comparaţie cu toate popoarele neeuropene, la o aceeaşi modalitate de a fi, rezultînd din

---

[12] Referire la navigatorul rus Vasili Mihailovici Golovnin (1776–1831), aflat în anii 1811–1812 prizonier la japonezi.

uriaşul travaliu intelectual desfăşurat de-a lungul a optsprezece veacuri, la care au participat toate pasiunile, toate interesele, toate suferinţele, toate eforturile imaginaţiei şi ale raţiunii.

Străbătînd veacurile, naţiunile Europei s-au ţinut între ele de mînă. Indiferent de ceea ce ar întreprinde în zilele noastre, pentru a merge pe o cale proprie ele se vor regăsi permanent pe acelaşi drum. Pentru a înţelege dezvoltarea familiei acestor popoare nu e nevoie să le studiaţi istoria: mărginiţi-vă la a-l citi pe Tasso şi le veţi vedea pe toate prosternate la picioarele Ierusalimului[13]; reamintiţi-vă că, timp de cincisprezece secole, ele nu au folosit decît un singur idiom pentru a-i vorbi lui Dumnezeu, n-au avut decît o singura autoritate morală, o singură convingere; gîndiţi-vă că, timp de cincisprezece secole, ele şi-au înălţat împreună glasurile către Fiinţa Supremă pentru a-I celebra gloria întru marile Ei binefaceri, în fiecare an în aceeaşi zi, la aceeaşi oră, cu aceleaşi cuvinte: admirabil concert, de mii de ori mai sublim decît oricare dintre armoniile lumii fizice! Or, e limpede că de vreme ce această sferă, în care trăiesc oamenii din Europa şi care e singura ce poate duce specia umană la dobîndirea propriei sale meniri finale, este rezultatul influenţei exercitate de religie asupra lor şi, de vreme ce pînă în prezent slăbiciunea credinţelor noastre sau carenţele dogmei noastre sînt cele care ne-au ţinut în afara mişcării universale în care s-a configurat şi s-a dezvoltat ideea socială creştină, împingîndu-ne în categoria popoarelor care nu pot trage, decît indirect şi numai cu mare întîrziere, foloase de pe urma efectelor creştinismului, e limpede, aşadar, că trebuie să ne străduim prin toate mijloacele posibile să ne reînsufleţim credinţa şi să ne dăm un imbold cu adevărat creştin, căci creştinismul este cel care pe toate le-a săvîrşit acolo. Iată ce aveam în vedere atunci cînd vă vorbeam despre faptul că la noi trebuie luată de la început educarea genului uman.

Întreaga istorie a societăţii moderne se desfăşoară pe terenul convingerilor. Înseamnă că aici descoperim veritabila

---

[13] Referire la ultimele pagini ale poemului lui Torquato Tasso *Ierusalimul eliberat.*

educaţie. Instituită din capul locului pe această bază, societatea modernă nu s-a pus în mişcare decît sub impulsul gîndirii. Totdeauna interesele au urmat ideilor şi nu le-au precedat niciodată. Totdeauna convingerile au fost cele care au produs interesele, niciodată interesele n-au generat convingeri. In principiu, toate revoluţiile politice n-au fost decît nişte revoluţii morale. S-a căutat adevărul, şi s-a descoperit libertatea şi bunăstarea. În felul acesta se explică fenomenul pe care îl reprezintă societatea modernă şi civilizaţia ei: altfel nu s-ar înţelege nimic.

Persecuţiile religioase, martiriile, propagarea creştinismului, ereziile, conciliile: iată evenimentele care marchează primele secole. Mişcarea acestei epoci se leagă în integralitatea ei, fără să facem abstracţie nici de invaziile barbarilor, de aceste eforturi ale copilăriei spiritului modern. Făurirea ierarhiei, centralizarea puterii spirituale, continuarea propagării religiei în ţările nordice — iată ce constituie conţinutul celei de a doua epoci. Urmează exaltarea sentimentului religios pînă la treapta sa cea mai înaltă şi consolidarea autorităţii religioase. Dezvoltarea filozofică şi literară a intelectului şi cultura moravurilor sub imperiul religiei desăvîrşesc această istorie, care ar putea fi numită sacră, întocmai ca aceea a vechiului popor ales. În sfîrşit, tot o reacţie religioasă, un nou elan imprimat spiritului uman de către religie sînt elementele determinante ale înfăţişării actuale a societăţii. Aşadar, marele interes, s-ar putea spune chiar singurul interes, n-a fost la popoarele moderne decît acela de opinie. Toate celelalte interese — materiale, pozitive, personale — au fost absorbite tocmai în acesta.

Ştiu, în loc să fie admirat, acest prodigios elan al naturii umane către posibila ei perfecţiune a fost denumit fanatism şi superstiţie. Dar, indiferent de ce s-ar spune, gîndiţi-vă cu ce urme adînci a pecetluit caracterul acestor popoare dezvoltarea socială care, şi în bine şi în rău, a fost în întregime determinată de un singur sentiment! Filozofia superficială poate face cîtă gălăgie vrea în legătură cu războaiele religioase şi cu rugurile pe care le-a aprins intoleranţa; în ceea ce ne priveşte, nu ne rămîne

decît să invidiem soarta popoarelor care şi-au făurit, în ciocnirea de opinii şi în conflictele sîngeroase purtate pentru cauza adevărului, o lume de idei despre care noi nu putem să ne facem nici măcar o imagine, şi cu atît mai puţin sîntem în stare să ne transpunem cu trup şi suflet în ea, aşa cum am avea pretenţia.

Încă o dată, în ţările Europei, desigur, nu totul este raţiune, virtute, religie — nici pe departe. În schimb, totul este misterios dominat de forţa care a domnit suveran de-a lungul unui şir de secole; totul este rezultatul acestei lungi înlănţuiri de fapte şi idei care a produs starea actuală a societăţii. Iată, de altfel, o dovadă în acest sens: naţiunea cu fizionomia cea mai bine conturată, ale cărei instituţii şi-au pus cel mai puternic amprenta asupra spiritului modern, englezii, nu au propriu–zis decît o istorie religioasă. Ultima lor revoluţie,[14] cea căreia îi datorează libertatea şi prosperitatea, ca şi întreaga suită de evenimente care au dus, începînd cu Henric al VIII-lea, la această revoluţie,[15] nu reprezintă decît o dezvoltare religioasă. În toată această perioadă, interesul efectiv politic nu apare decît ca mobil secundar, uneori el dispare chiar în întregime sau este adus jertfă interesului de opinie. Chiar în momentul în care scriu rîndurile de faţă*, tot interesul religiei este cel care frămîntă acest pămînt privilegiat.[16] Dar, în general vorbind, există oare în Europa un popor care — dacă îşi dă silinţa — să nu poată descoperi în conştiinţa sa naţională acest element specific ce, sub înfăţişarea unui gînd sacru, să fi fost constant principiul dătător de viaţă, sufletul fiinţei sale sociale de-a lungul întregii sale existenţe?

---

[14] Versiunea din *Telescop* îi menţionează nominal pe Carol I şi pe Cromwell.

[15] Aprecierile lui Ceaadaev cu privire la revoluţia engleză sînt inspirate din cartea lui F. Guizot *L'Histoire générale de la civilisation en Europe, depuis la chute de l'Empire romain jusqu'à la Révolution française,* carte aflată în biblioteca sa şi purtînd adnotările sale.

* 1829.

[16] Aluzie la promulgarea legii privind emanciparea catolicilor în Anglia. Referirea la această dată în prima scrisoare filozofică permite stabilirea exactă a momentului în care ea a fost elaborată.

Acţiunea creştinismului nu se limitează cîtuşi de puţin la înrîurirea sa imediată şi directă asupra sufletului oamenilor. Rezultatul uriaş pe care este el destinat a-l produce nu poate fi decît efectul unei multitudini de combinaţii morale, intelectuale şi sociale, în care libertatea deplină a spiritului uman trebuie necesarmente să-şi afle spaţiul corespunzător de manifestare. Se înţelege, prin urmare, că tot ceea ce s-a făcut încă din prima zi a erei noastre sau, mai bine zis, din clipa în care Mîntuitorul omenirii le-a spus discipolilor săi: *„Mergeţi în toată lumea şi propovăduiţi Evanghelia la toată făptura“*[17], chiar şi atacurile îndreptate împotriva creştinismului sînt cuprinse în această idee generală a influenţei sale. Pentru a recunoaşte săvîrşirea proorocirilor lui Hristos este de ajuns să vezi caracterul universal al statornicirii stăpînirii Sale în inimi, fie că această statornicire se înfăptuieşte cu bună ştiinţă sau în neştiinţă, fie de bună voie sau cu forţa. Astfel, în ciuda a tot ce este imperfect, păcătos, vinovat în societatea europeană aşa cum e ea alcătuită în zilele noastre, nu e mai puţin adevărat că ea a realizat într-un anumit sens Împărăţia lui Dumnezeu, întrucît înglobează principiul progresului infinit şi conţine în germene tot ceea ce îi trebuie pentru ca într-o bună zi această Împărăţie să se stabilească definitiv pe pămînt.

Înainte de a termina aceste reflecţii privind influenţa exercitată de religie asupra societăţii, vă voi transcrie, Doamnă, ceea ce am spus cîndva într-o lucrare pe care nu o cunoaşteţi.

„Este cert, spuneam eu, că atîta timp cît nu observi acţiunea creştinismului pretutindeni unde gîndirea omenească vine, într-un fel sau altul, în contact cu el, chiar şi pentru a-l combate, nu poţi avea despre el o reprezentare limpede. Numele lui Hristos atrage pretutindeni oamenii, orice ar face ei, prin simpla lui rostire. Nimic nu pune mai bine în evidenţă originea divină a acestei religii decît caracterul de universalitate absolută care face ca ea să se strecoare în suflete pe toate căile posibile, să pună stăpînire pe conştiinţe chiar fără ştirea lor, să le domine, să le

[17] Marcu, 16, 15.

subjuge chiar şi atunci cînd ele par să-i opună cea mai mare rezistenţă, să strecoare în minte adevăruri ce nu sălăşluiseră odinioară în ea, făcînd inima să încerce emoţii nicicînd resimţite, inspirîndu-ne sentimente care să ne situeze, fără ca noi s-o ştim, în ordinea generală. În felul acesta ea determină activitatea fiecărei individualităţi şi face ca totul să concure în atingerea unui singur şi aceluiaşi ţel. Concepînd creştinismul din acest punct de vedere, fiecare dintre profeţiile lui Hristos dobîndeşte un adevăr palpabil. În acest caz ajungi să distingi jocul tuturor pîrghiilor pe care mîna Lui atotputernică le pune în mişcare pentru a conduce omul către menirea sa, fără să atenteze în vreun fel la libertatea lui, fără să paralizeze nici una dintre forţele firii sale, ci, dimpotrivă, intensificîndu-le şi stimulînd nelimitat tot ceea ce el posedă ca putere proprie. Se pune în evidenţă faptul că nici un element moral nu rămîne inactiv în noua ordine a lucrurilor, că totul — capacitatea minţii celei mai energice, ca şi revărsarea caldă a sentimentelor, eroismul sufletului tare, ca şi uitarea de sine a spiritului supus — totul îşi află locul şi utilitatea. Accesibilă oricărei creaturi inteligente, asociindu-se cu fiecare bătaie a inimii noastre indiferent de motivul care ar face-o să bată, ideea Revelaţiei cuprinde totul, creşte şi se fortifică datorită chiar piedicilor care îi ies în cale. Laolaltă cu geniul, ea se ridică la o înălţime inaccesibilă pentru restul oamenilor; laolaltă cu spiritele timide, ea nu înaintează decît cu paşi mărunţi, fără să se desprindă de pămînt; în cadrul unei gîndiri meditative, ea este absolută şi profundă; într-un suflet dominat de imaginaţie, ea este diafană şi bogată în imagini; în inima tandră şi îmbietoare, ea se topeşte în milă şi dragoste; ea merge totdeauna în rînd cu orice intelect care se încrede în ea, saturîndu-l cu putere, limpezime, căldură. Iată ce diversitate de firi, ce multitudine de forţe pune ea în acţiune; cîte capacităţi deosebite, care conlucrează la aceeaşi facere; cîte inimi diferit alcătuite, care nu bat decît pentru una şi aceeaşi idee!

Dar influenţa creştinismului asupra societăţii în ansamblul ei este încă şi mai demnă de admiraţie. Desfăşuraţi în

întregime imaginea dezvoltării societății noi și veți vedea cum transformă creștinismul toate interesele oamenilor în propriile interese, înlocuind pretutindeni nevoile materiale cu cele spirituale, suscitînd în gîndire mari dezbateri pe care istoria nici unei alte epoci sau alte societăți nu ni le-a putut oferi ca exemplu, lupte teribile de opinie în care întreaga viață a popoarelor se transforma într-o mare idee, într-un sentiment infinit; veți constata că totul devine creștinism și numai creștinism, viața privată și viața publică, familia și patria, știința și poezia, rațiunea și imaginația, amintirile și speranțele, bucuriile și durerile. Fericiți cei care, în această uriașă mișcare imprimată lumii de însuși Dumnezeu, păstrează în inima lor conștiința intimă a consecințelor faptelor pe care le săvîrșesc; dar în această mișcare nu toți sînt factori activi, nu toți acționează în cunoștință de cauză; inevitabil, mulțimi de oameni, atomi neînsuflețiți, mase inerte se pun în mișcare orbește, fără să cunoască forțele de care sînt mînate, fără să întrevadă țelul către care sînt împinse."

E momentul să revin la dumneavoastră, Doamnă. Trebuie să recunosc că mi-e greu să mă desprind de această vedere de ansamblu. Din imaginea care se oferă ochilor mei de la aceste înălțimi îmi sorb eu întreaga alinare; în mîngîietoarea credință în fericirea ce va veni pentru oameni mă refugiez eu atunci cînd, obsedat de realitatea supărătoare dimprejur, simt nevoia de a respira un aer mai pur, de a privi un cer mai senin. Nu cred totuși să fi abuzat de timpul vostru. Era necesar să vă fac cunoscut punctul de vedere din care trebuie privită lumea creștină și tot ceea ce întreprindem noi, ceilalți în această lume. V-am apărut, probabil, plin de amărăciune cînd v-am vorbit despre țara noastră: n-am spus însă decît adevărul, și nici pe acela în întregime. De altfel, gîndirea creștină respinge orice fel de orbire, și pe aceea a prejudecății naționale mai mult decît pe oricare alta, întrucît tocmai aceasta din urmă îi dezbină în cea mai mare măsură pe oameni.

Iată, Doamnă, o scrisoare cam lungă. Cred că resimțim amîndoi nevoia de a ne trage sufletul. Începînd să vă scriu,

credeam să vă pot spune în puţine cuvinte ceea ce aveam de spus. Gîndindu-mă mai bine, constat că din ceea ce se află aici se poate alcătui un volum întreg. V-ar fi, Doamnă, lucrul acesta pe plac? Mi-o veţi spune. În orice caz, nu veţi putea ocoli o a doua scrisoare a mea, întrucît deocamdată n-am făcut decît să abordăm problema. Pînă atunci v-aş fi foarte recunoscător dacă aţi dori să consideraţi prolixitatea acestei prime epistole ca pe o despăgubire pentru timpul de aşteptare la care v-am supus. Pusesem mîna pe condei chiar în ziua în care v-am primit scrisoarea; pe atunci mă copleşeau însă în întregime împrejurări triste şi obositoare; trebuia să mă debarasez de ele înainte de a începe să vă vorbesc despre lucruri atît de importante; după aceea a mai trebuit să şi recopiez mîzgăliturile mele absolut indescifrabile. De rîndul acesta nu veţi mai aştepta multă vreme; voi lua chiar de mîine condeiul în mînă.

Necropolis[18]. 1829. 1 decembrie

[18] Necropolis e denumită Moscova, considerată ca „oraşul morţilor". Metafora apare la Ceaadaev în perioada sihăstriei sale moscovite de la sfîrşitul anilor 1820.

SCRISOAREA A DOUA

Dacă mai deunăzi mi-am exprimat bine ideile, ar fi trebuit să vă fi convins că sînt departe de a crede că singurul lucru de care ducem lipsă ar fi cunoştinţele. Este adevărat că nici ele nu ne prisosesc, dar se cuvine ca pentru moment să ne resemnăm şi să ne lipsim de aceste vaste bogăţii intelectuale, care s-au acumulat de-a lungul secolelor în mîinile oamenilor prin alte părţi de lume; noi avem altceva de făcut. De altfel, chiar dacă am presupune că am putea dobîndi prin intermediul studiului şi al reflecţiei cunoştinţele care încă ne lipsesc, cum ne-am putea însuşi, în schimb, tradiţii solide, acea vastă experienţă, conştiinţa profundă a trecutului, acele puternice deprinderi ale intelectului — rod al unui uriaş exerciţiu al tuturor facultăţilor omeneşti —, care constituie natura morală a popoarelor europene şi veritabila lor superioritate? Aşadar, nu este vorba în momentul de faţă de a încerca să extindem domeniul ideilor noastre, ci de a le îndrepta pe cele de care dispunem, de a le imprima o nouă orientare. În ceea ce vă priveşte, Doamnă, lucrul de care aveţi în primul rînd nevoie este acea sferă a existenţei în care gîndurile pe care hazardul vi le-a strecurat în mintea voastră, necesităţile noi pe care aceste gînduri vi le-au stîrnit în inimă, sentimentele pe care le fac ele să vă înflorească în suflet să-şi afle o aplicabilitate efectivă. Dumneavoastră trebuie să vă creaţi un univers propriu, de vreme ce acela în care vă aflaţi v-a devenit străin.

Începînd chiar cu faptul că starea noastră sufletească, indiferent de elevaţia pe care am putea să i-o conferim, depinde în mod necesar de lucrurile care ne înconjoară. Preocupaţi-vă, prin urmare, de a înţelege cît mai bine ce puteţi face, potrivit

poziţiei pe care o deţineţi în societate şi în propria familie, pentru a vă pune de acord sentimentele cu modul de viaţă pe care îl duceţi, ideile — cu relaţiile voastre domestice, crezurile — cu cele ale oamenilor din preajmă. O mulţime de neplăceri nu provin decît din disonanţele apărute între ceea ce se petrece în intimitatea gîndurilor voastre şi servituţile societăţii. Spuneţi că averea pe care o posedaţi nu vă îngăduie bucuria unei existenţe agreabile în capitală. Ei bine, dispuneţi în schimb, la ţară, de un conac fermecător: ce v-ar împiedica să vă instalaţi zeii lari[1] acolo, pentru tot restul zilelor? Fericită necesitate că nu depinde decît de dumneavoastră de a profita de ea tot atît pe cît de interesante lucruri poate să vă înveţe filozofia. Faceţi în aşa fel încît acest refugiu să devină cît mai atrăgător posibil: ocupaţi-vă cu înfrumuseţarea, cu împodobirea lui; de ce n-aţi pune în această întreprindere şi o oarecare pedanterie, cochetărie? În cazul dat, n-ar fi nici pe departe vorba de vreun rafinament senzual: aceste preocupări n-ar urmări cîtuşi de puţin obţinerea unor plăceri vulgare; scopul lor ar fi acela de a vă putea cu atît mai bine concentra asupra vieţii interioare. Nu dispreţuiţi, vă rog, asemenea amănunte de ordin material. Trăim într-o ţară atît de desprinsă de idealitate, încît dacă nu ne înconjurăm noi, în viaţa domestică, de puţină poezie şi bun gust, riscăm să ne pierdem orice urmă de sentimente gingaşe, orice idee artistică. Neglijarea confortului şi a plăcerilor vieţii este una dintre trăsăturile cele mai frapante ale ciudatei noastre civilizaţii. Abia dacă ne gîndim cum să ne adăpostim de intemperiile anotimpurilor, şi asta într-o ţară în care clima ne poate suscita serioase îndoieli privitoare la faptul că ar fi fost destinată populării ei de către nişte fiinţe raţionale. Dacă am avut cîndva stîngăcia de a ne stabili într-un climat atît de nemilos, să ne străduim ca măcar în zilele noastre să ne orînduim viaţa într-o manieră care să ne permită a uita cît de cît asprimile lui.

---

[1] Lari — zeităţi romane protectoare ale vieţii domestice, ale căminului familial.

Îmi amintesc că în trecut descopereaţi mari plăceri în lectura lui Platon. Gîndiţi-vă că acest înţelept al Antichităţii, unul dintre cei mai ideali, dintre cei mai eterici, avea grijă să-şi înconjoare eroii dramelor sale filozofice de bucuriile vieţii. Îi vedeţi pe aceştia plimbîndu-se agale pe malul fermecător al rîului Ilisos sau pe aleile de chiparoşi din Gnossos, căutînd umbra răcoroasă a unui bătrîn platan sau odihna dulce oferită de o pajişte înflorită; cîteodată, lăsînd căldura zilei să treacă, se duc să respire aerul parfumat şi să simtă adierea mîngîietoare a unei seri în Attica; sau, în sfîrşit, îi vedeţi destinşi, alungiţi în jurul mesei la cîte un banchet, încoronaţi cu flori şi ţinînd cupele în mîini; şi numai astfel, după ce i-a stabilit cu bine pe pămînt, îi transportă el în regiunile supraselenare în care îi place atît de mult să zăbovească[2]. Aş putea să vă indic şi scrierile Părinţilor celor mai austeri ai Bisericii, pe Sfîntul Ioan Gură de Aur, pe Sfîntul Grigorie de Nazianz şi chiar pe Sfîntul Vasile[3], la care întîlnim descrieri încîntătoare ale locurilor de însingurare, unde aceşti mari oameni şi-au aflat pacea şi inspiraţia înălţătoare care i-au transformat în corifei ai credinţei. Ei, aceşti oameni sfinţi, nu credeau cîtuşi de puţin că ar fi mai prejos de demnitatea lor să acorde atenţie şi unor lucruri care, orice–ai face, ne ocupă o mare parte a vieţii. În indiferenţa asta faţă de plăcerile vieţii, din care unii dintre noi îşi fac un merit, sălăşluieşte cu adevărat cinismul. Absenţa oricărei idei artistice în viaţa noastră intimă este unul dintre lucrurile care — cred eu — întîrzie în cea mai mare măsură progresul nostru.

După toate acestea aş dori ca în refugiul pe care vi-l veţi înfrumuseţa cît veţi putea mai bine, să vă organizaţi o existenţă pe deplin uniformă şi metodică. Spiritul metodei şi al

---

[2] Cf. Platon, *Phaidros* şi *Symposion* sau *Banchetul*.

[3] Ioan Gură de Aur (cca. 340–407), Grigore de Nazianz (cca. 330–cca.390) şi Vasile cel Mare (329–379) — reprezentanţi de frunte ai perioadei înfloririi (epoca de aur sau clasică) literaturii patristice, sfinţi Părinţi ai Bisericii răsăritene.

ordinei ne lipseşte nouă tuturor: să ne corectăm acest neajuns. Este inutil să mai repetăm tot ceea ce s-a spus în favoarea unei vieţi bine reglementate; e sigur însă că numai un exerciţiu permanent de supunere faţă de o regulă constantă ne poate obişnui a ne supune fără efort legii supreme a naturii noastre. Dar, pentru a urma întocmai o anumită regulă, trebuie ca nimic să nu ni se pună de-a curmezişul. Deseori eşti încă din primele ore ale zilei aruncat în afara cercului pe care ţi l-ai prescris şi atunci întreaga zi îţi este stricată. Astfel, nimic nu e mai important decît primele impresii pe care le receptăm, primele idei care ni se înfăţişează atunci cînd ne reluăm firul vieţii după simulacrul morţii care desparte o zi de alta. Anume aceste impresii, anume aceste idei sînt cele care determină de obicei starea noastră sufletească pentru tot restul zilei. O zi care începe printr-o sîcîială domestică se termină printr-o greşeală ireparabilă. Obişnuiţi-vă, prin urmare, să faceţi ca primele ore ale zilei să fie cît se poate de grave şi solemne, ridicaţi-vă de îndată sufletul la înălţimea de care este el capabil, încercaţi să petreceţi aceste ore într-o totală solitudine, să înlăturaţi tot ceea ce vă poate atinge, vă poate distrage în prea mare măsură; pregătită în felul acesta, veţi putea înfrunta fără teamă influenţele neplăcute care nu vor întîrzia să vă obsedeze şi care, altfel, v-ar transforma existenţa într-o luptă fără de sfîrşit în care izbînda ar deveni imposibilă. De altfel, odată pierdut, momentul favorabil izolării şi reculegerii nu mai poate fi recuperat; viaţa te înhaţă cu toate grijile ei, plăcute şi neplăcute, şi nu-ţi mai rămîne decît să te învîrteşti în cercul etern al mărunţişurilor omeneşti. Să nu lăsăm să ni se scurgă printre degete, fără să profităm de ea, acea singură oră a zilei în care ne putem într-adevăr aparţine nouă înşine.

Ţin în mod deosebit, vi-o mărturisesc, la această nevoie zilnică de a te concentra şi înălţa sufleteşte; sînt convins că nu există un alt mijloc care să te asigure împotriva acţiunii copleşitoare a ceea ce constituie ambianţa noastră; dar acest lucru, înţelegeţi şi dumneavoastră, nu poate fi de-ajuns. Aveţi nevoie de o idee care să se reverse asupra întregii

voastre vieţi, pe care s-o aveţi permanent în faţa ochilor, care să vă slujească drept făclie călăuzitoare în toate orele zilei. Noi venim pe lume cu instinctul vag al binelui moral, dar nu sîntem în stare să-l concepem plenar decît în ideea mai completă ce se dezvoltă în noi înşine în cursul vieţii. Acestei munci interioare trebuie noi să-i subordonăm totul, în perspectiva ei trebuie să ne ordonăm întreaga existenţă. Se cuvine însă ca toate acestea să se petreacă în liniştea propriei inimi, întrucît lumea nu manifestă nici un fel de simpatie pentru lucrurile profunde. Ea îşi întoarce faţa de la marile convingeri; prezenţa unei idei grave o oboseşte. Dumneavoastră însă aveţi nevoie de un sentiment autentic, de o gîndire care să nu oscileze între diferitele păreri ale oamenilor, ci care să vă conducă sigur spre ţel. Nu invidiaţi societatea pentru fericirile ei pasionale; în singurătate veţi descoperi mîngîieri de care societatea n-are nici măcar idee. Nu mă îndoiesc că atunci cînd vă veţi fi obişnuit cu atmosfera senină a acestui mod de existenţă veţi privi calm din interiorul refugiului vostru, cum se agită şi fuge lumea din faţa voastră şi vă veţi bucura cu desfătare de liniştea sufletului vostru. Deocamdată trebuie să dobîndiţi gusturile, deprinderile, ataşamentele noului dumneavoastră mod de viaţă. Trebuie să vă debarasaţi de toate curiozităţile deşarte care irosesc şi mutilează viaţa. Şi, mai înainte de orice, trebuie să anihilaţi acea aplecare adîncă a inimii, constînd în atracţia pentru noutate, în interesul pentru evenimentul zilei, care produce poftele nesăţioase şi aşteptarea neîntreruptă a zilei de mîine. Fără toate acestea nu veţi afla nici pacea, nici bunăstarea, ci doar dezgustul şi supărarea. Vreţi ca valul mulţimii să se spargă în pragul casei voastre paşnice ? Alungaţi-vă din suflet toate acele patimi neliniştite stîrnite de întîmplările din înalta societate, toate emoţiile nervoase provocate de noutăţile zilei; închideţi-vă uşa în faţa tuturor zgomotelor, tuturor ecourilor din lume; proscrieţi în casa voastră, dacă aveţi curajul, chiar şi acea literatură frivolă care nu reprezintă de fapt decît aceeaşi gălăgie transpusă în scris. După

mine, nimic nu este mai incompatibil cu un regim intelectual bine ordonat decît aviditatea de noutăţi literare. Pretutindeni nu vezi decît oameni incapabili de o meditaţie serioasă, de un sentiment profund, numai din cauză că se hrănesc doar cu aceste producţii de ultimă oră, în care sînt abordate toate problemele fără ca vreuna să fie aprofundată, în care este permis totul fără să se dea nimic, în care totul este colorat în nuanţe dubioase ori mincinoase, lăsînd în urmă numai gol şi incertitudine sufletească. Dacă doriţi să descoperiţi farmecul modului de viaţă pe care îl veţi fi adoptat, atunci trebuie ca în nici un domeniu noul să nu dobîndească un titlu de glorie doar pentru noutatea sa.

Fără îndoială, vă veţi simţi cu atît mai bine cu cît vă veţi elabora în mai mare măsură gusturi şi trebuinţe care să decurgă din acest mod de viaţă; cu cît veţi pune mai de acord exteriorul cu interioritatea, cele aflate la vedere cu cele care nu se văd, cu atît vă veţi îndulci calea pe care o veţi avea de parcurs. Totuşi nu trebuie nici să vă ascundeţi obstacolele ce vă vor ieşi în cale. În ţara noastră, pe un asemenea drum veţi întîlni mai multe decît am putea număra. La noi nu există drum bătut pe care roata vieţii să avanseze într-un făgaş dinainte deschis, ci doar o cărăruie pe care trebuie s-o străbaţi printre spini şi mărăcini, iar uneori chiar să ţi-o croieşti singur prin desiş de pădure. În cadrul vechilor civilizaţii ale Europei diversele moduri de existenţă fiind de multă vreme constituite, n-ai decît, atunci cînd te hotărăşti să-ţi schimbi felul de viaţă, să-ţi alegi acel cadru nou în care vrei să te situezi; locul îţi este dinainte pregătit, distribuţia rolurilor — făcută; rămîne doar să-ţi însuşeşti anume rolul care îţi revine — oamenii şi lucrurile se vor rîndui de la sine în jurul tău; nu depinde decît de tine să le foloseşti cît mai convenabil. La noi lucrurile stau cu totul altfel. Cîtă cheltuială de energie, cîtă oboseală pînă să te simţi în largul tău în noua sferă de viaţă pe care ţi-ai ales-o ! Cît timp pierdut, cîte forţe irosite pentru a te orienta, pentru a obişnui oamenii să te privească potrivit cu noua ta situaţie, pentru a reduce proştii la tăcere şi pentru a atenua curiozitatea! Se ştie

oare pe aici ce reprezintă forța gîndirii? S-a văzut vreodată pe aici înrădăcinîndu-se în suflet vreo mare convingere, în răspăr cu mersul obișnuit al lucrurilor, datorată vreunei iluminări neprevăzute, vreunui comandament suprem, punînd stăpînire pe întreaga-ți ființă și înălțînd-o mai presus de ea însăși și de tot ceea ce o înconjoară? Pe aceste meleaguri ce conștiință vie a făcut vreodată să-ți tresalte inima? Unde e omul care să se fi consacrat aici cultului pentru adevăr? Cum ar fi posibil ca cel care s-a dăruit cu înflăcărare crezurilor sale să afle, în mijlocul gloatei acesteia pe care n-a mișcat-o niciodată nimic, altceva decît obstacole și nemulțumire? Trebuie, Doamnă, să vă creați singură totul, pînă și aerul pe care îl respirați, pînă și pămîntul pe care pășiți. Și lucrurile stau literalmente așa. Robii care vă slujesc nu sînt ei aceia care vă creează mediul înconjurător? Acele brazde pe care alți robi le-au tăiat cu sudoarea frunții nu sînt ele pămîntul care vă poartă? Și cîte și mai cîte, cîtă mizerie nu e cuprinsă chiar în acest singur cuvînt — rob. Iată cercul vrăjit în care ne zbatem cu toții, fără a putea scăpa din el; iată situația odioasă de care ne izbim sfărîmîndu-ne toți; iată ce zădărnicește la noi chiar și cele mai nobile eforturi, cele mai generoase elanuri, iată ce ne paralizează voințele și ne spurcă virtuțile. Apăsat de o vină fatală, unde e sufletul acela minunat care să nu se usuce sub această insuportabilă povară? Unde e omul acela atît de puternic care, mereu în contradicție cu sine însuși, mereu gîndind într-un fel și acționînd într–altul, să nu ajungă în cele din urmă la dezgustul de sine?! Iată-mă însă revenit pe negîndite la prima mea teză[4]: permiteți-mi să mai zăbovesc puțin asupra ei și să revin la dumneavoastră doar mai apoi.

În ce ar consta deci cauza acestei îngrozitoare plăgi care ne roade? De unde provine oare faptul că trăsătura cea mai pregnantă a societății creștine este tocmai aceea de care poporul rus s-a lepădat, în chiar sînul creștinătății? De ce se petrece oare în rîndurile noastre acest efect invers al religiei? Nu știu, dar am impresia că numai acest singur lucru și tot ar putea pune sub

---

[4] Expusă în *Scrisoarea întîi*.

semnul întrebării ortodoxia cu care ne împăunăm. Ştiţi bine că nici un filozof din Antichitate n-a încercat să-şi reprezinte societatea fără sclavi şi nici măcar să formuleze vreo obiecţie la adresa sclavagismului. Aristotel, care poate fi considerat, înaintea venirii lui Hristos, ca reprezentantul a tot ceea ce constituia pe lume înţelepciune, afirma că oamenii se nasc unii pentru a fi liberi, alţii pentru a purta lanţuri[5]. Ştiţi de asemenea că şi cel mai îndărătnic necredincios e de acord că abolirea robiei în Europa se datorează creştinismului. Mai mult, se ştie că primele cazuri de emancipare au luat forma unor acte religioase săvîrşite în faţa altarului şi că în majoritatea cartelor de eliberare se găseşte formula *pro redemptione animae,* întru mîntuirea sufletului. În sfîrşit, se ştie că pretutindeni clerul a fost acela care a dat exemplul, eliberîndu-şi propriii servi, şi că pontifii de la Roma au fost primii care au determinat în ţările supuse autorităţii lor spirituale abolirea robiei. Pentru ce, atunci, creştinismul nu a dus la aceleaşi rezultate şi printre noi? De ce, dimpotrivă, poporul rus a căzut în robie după ce a devenit creştin, în speţă sub domnia lui Godunov şi a lui Şuiski?[6] Biserica pravoslavnică să explice ea acest fenomen. Să spună ea pentru ce nu şi-a ridicat glasul matern împotriva acestei respingătoare uzurpări a unei părţi a naţiunii în detrimentul celeilalte. Şi mai constataţi, vă rog, cît de puţin cunoscuţi sîntem noi, în ciuda puterii noastre şi a întregii noastre măreţii! Chiar în zilele acestea salvele tunurilor noastre s-au făcut auzite în acelaşi timp în Bosfor şi deasupra Eufratului[7]. Şi totuşi, în timp ce demonstrează tocmai în aceste zile că abolirea sclaviei este opera creştinismului, ştiinţa istoriei nici nu

[5] Aristotel, *Politica*, v. Cartea I, capitolul 2.

[6] Boris Godunov, ţar între anii 1598–1605; Vasili Şuiski, ţar între anii 1606–1610. În timpul domniei lor situaţia ţărănimii iobage a cunoscut o accentuată înăsprire. Imaginea Rusiei ca sistem iobăgist ierarhic, avînd o influenţă malefică, demoralizatoare asupra omului, este caracteristică viziunii lui Ceaadaev, ca şi a multora dintre contemporanii lui.

[7] Referire la blocada instituită de către flota rusă asupra Bosforului şi la cucerirea Erzerum-ului de către armatele ruseşti conduse de Paşkievici — evenimente petrecute în aprilie–mai 1829.

bănuieşte măcar că un popor creştin de patruzeci de milioane e ţinut în lanţuri. Aceasta din cauză că popoarele sînt considerate ca făcînd parte din genul uman numai în virtutea forţei lor intelectuale, iar interesul pe care-l trezesc ele este determinat de influenţa morală pe care o exercită în lume şi nu de zgomotul pe care-l fac ele. Dar să revenim.

După toate cîte vi le-am spus cu privire la modul de viaţă pe care aş dori să-l adoptaţi, v-aţi putea închipui, poate, că vă îndemn la o viaţă petrecută în claustrare. De fapt este vorba doar de o existenţă sobră şi bine chibzuită, care nu are nimic a face cu rigoarea tristă a moralei ascetice; este vorba doar de un mod de a trăi care se deosebeşte de cel al mulţimii numai printr-o idee pozitivă, un sentiment încărcat de convingere, la care se raportează toate celelalte idei, toate celelalte sentimente. Această existenţă se îmbină perfect cu toate celelalte plăceri legitime ale vieţii, ba chiar le şi pretinde, iar relaţiile cu alţi oameni sînt una din condiţiile ei necesare. Singurătatea presupune propriile ei pericole, iar uneori afli în ea stranii ispite. Concentrat asupra sa însuşi, spiritul se hrăneşte cu imagini deşarte chiar de el făurite şi, precum Sfîntul Anton[8], îşi populează pustietatea cu fantome, odrasle ale propriei imaginaţii, care mai apoi îl bîntuie de parcă ar fi oameni. Pe cînd dacă ne mulţumim cu gîndirea religioasă fără patimă, fără violenţe, ne putem păstra, chiar în interiorul tumultului omenesc, acea stare interioară în care toate seducţiile, toate ameţelile vieţii îşi pierd puterea. Trebuie descoperită acea predispoziţie a spiritului, blîndă şi simplă, care să fie în stare să unească, fără vreo sforţare deosebită, toate operaţiunile raţiunii, toate emoţiile inimii cu ideea adevărului şi a binelui. În mod deosebit trebuie să tindem a pătrunde adevărurile Revelaţiei. Marea prerogativă a acestor adevăruri constă în faptul că ele sînt accesibile oricărei creaturi înzestrate cu raţiune, că se adaptează tuturor formelor de inteligenţă. La aceste adevăruri se

---

[8] Sfîntul Anton — anahoret născut în Egiptul de Sus (251–356). Încercările diavolului de a-l duce în ispită îi slujesc lui Ceaadaev ca argument împotriva unor forme asociale ale creştinismului.

ajunge pe cele mai diferite căi — printr-o credinţă supusă şi oarbă, profesată fără reflecţie de către cei mulţi, printr-o cunoaştere profundă, printr-o naivă pioşenie a inimii, printr-o raţiune inspirată, printr-o înălţătoare poezie sufletească; dar calea cea mai simplă este aceea de a reveni mereu la clipele, atît de frecvente în viaţă, clipele în care resimţim cel mai acut influenţa sentimentului religios asupra sufletului nostru şi avem impresia că, lipsiţi de orice putere proprie, sîntem, în ciuda voinţei noastre, conduşi către bine de către o forţă supremă care ne smulge de pe pămînt şi ne poartă către ceruri. Atunci anume, avînd conştiinţa propriei noastre neputinţe, sufletul nostru se va deschide cu o nemaiîntîlnită voinţă gîndurilor cereşti şi cele mai înalte adevăruri se vor revărsa firesc în inima noastră.

Revenind frecvent la principiul fundamental al activităţii noastre morale, la mobilurile gîndurilor şi acţiunilor noastre, este cu neputinţă să nu vedem că o mare parte a celor întreprinse de noi este determinată de ceva ce nu ne aparţine cîtuşi de puţin; nu noi sîntem aceia care producem tocmai ce e mai bun, mai generos, mai util nouă din cîte se petrec în forul nostru interior. Tot binele săvîrşit de noi nu e decît consecinţa capacităţii noastre de a ne supune unei forţe necunoscute nouă. Unicul şi autenticul principiu ţinînd de propria noastră activitate îl constituie ideea interesului nostru, circumscris în limitele unui interval de timp dat, pe care noi îl numim viaţă; acest principiu nu este altceva decît instinctul nostru de conservare, pe care-l împărtăşim laolaltă cu toate vieţuitoarele, dar pe care noi îl modificăm potrivit naturii noastre distincte. De aceea, orice am întreprinde noi, oricît dezinteres am inculca sentimentelor şi faptelor noastre, în cele din urmă ne va conduce permanent, mai mult sau mai puţin conştientizat, mai mult sau mai puţin ocolit, acelaşi interes. Oricît de fierbinte ne-ar fi dorinţa de a acţiona pentru binele general, acest bine abstract, rod al imaginaţiei noastre, nu va fi decît acela pe care noi ni-l dorim, de fapt, nouă înşine, şi nu vom reuşi niciodată să ne dăm pe noi cu totul la o

parte: în ceea ce noi dorim altora ne vom regăsi întotdeauna pe noi. De aceea, exprimîndu-şi legea pe înţelesul oamenilor, binevoitoare faţă de slăbiciunile naturii noastre, Raţiunea Supremă ne-a prescris să nu facem altuia altceva decît am dori să ni se facă nouă, deosebindu-se şi prin aceasta, ca de altfel prin tot restul, de morala acelor filozofi care pretind să conceapă binele absolut, cu alte cuvinte binele universal, ca şi cum n-ar depinde decît de noi înşine de a dobîndi noţiunea utilităţii generale, cînd de fapt noi nu ştim nici măcar ceea ce este util pentru noi. Ce este binele absolut? Este legea imuabilă, în virtutea căreia totul tinde spre propria sa menire: iată tot ceea ce ştim noi. Dar dacă tocmai ideea acestui bine ar fi aceea care să ne conducă în viaţă, n-ar trebui oare să ştim ceva mai mult despre ea? Fără îndoială că noi acţionăm pînă la un anumit punct în conformitate cu legea generală; în caz contrar, am avea propriul principiu al existenţei în noi înşine, dar acest lucru este absurd; noi acţionăm totuşi astfel, fără să ştim de ce: împinşi de o forţă invizibilă, putem să-i surprindem acţiunea, putem să-i studiem efectele, putem uneori să ne identificăm cu ea; dar să deducem de aici legea pozitivă a naturii noastre morale ne este peste puteri. Un sentiment nelămurit, o idee fără corporalitate, fără autoritate — iată tot ce putem dobîndi. Întreaga înţelepciune omenească e cuprinsă în această teribilă ironie a lui Dumnezeu din Vechiul Testament: *„Iată Adam s-a făcut ca unul dintre Noi, cunoscînd binele şi răul.“*[9]

Cred că acum puteţi resimţi necesitatea Revelaţiei. Iată, după părerea mea, ce demonstrează această necesitate. Omul învaţă să cunoască legea fizică, observînd fenomenele naturii care se succed în faţa ochilor săi, potrivit unei legi uniforme şi invariabile. Adunînd laolaltă observaţiile generaţiilor anterioare, el ajunge la un sistem de cunoştinţe, confirmat de propria sa experienţă şi căreia marele instrument al calculului îi conferă forma imuabilă a certitudinii matematice. Deşi acest

---

[9] *Facerea*, 3, 22.

nivel de cunoştinţe este departe de a cuprinde întregul sistem al naturii şi de a se ridica pînă la principiul universal al tuturor lucrurilor, el cuprinde totuşi cunoştinţe pe deplin pozitive, întrucît ele se raportează la fiinţe a căror întindere şi durată pot fi percepute cu ajutorul simţurilor, sau pot fi prevăzute prin anumite analogii. Într-un cuvînt, avem aici de a face cu domeniul experienţei şi, în măsura în care experienţa poate conferi certitudine ideilor pe care ea le introduce în mintea noastră, lumea fizică ne poate fi cunoscută. Ştiţi bine că această certitudine merge pînă acolo încît ne face să prevedem anumite fenomene cu multă vreme înainte ca ele să se petreacă şi să putem să acţionăm asupra materiei neînsufleţite cu o forţă incredibilă.

Acestea sînt, aşadar, mijloacele unei cunoaşteri veridice aflate la îndemîna omului. Dacă în afara lor raţiunea noastră mai dispune şi de o puternică spontaneitate sau de un principiu activ independent de viziunea materială, atunci, în orice caz, şi această putere proprie nu se va putea exercita decît asupra materialului pe care i-l furnizează [în plan material — observaţia; cît priveşte planul][10] spiritual însă, la ce-ar putea omul să-şi folosească asemenea mijloace? Ce-ar trebui el să observe pentru a descoperi legea de ordin moral? Natura înzestrată cu raţiune, nu-i aşa? Dar oare această natură este ea întocmită în acelaşi fel cu natura materială? Nu este ea liberă? Nu urmează ea legea pe care singură şi-o impune? Ce vom afla noi studiind ca atare inteligenţa în efectele ei exterioare şi interioare? Că este liberă, şi cu asta basta. Şi dacă, din întîmplare, ajungem vreodată în această cercetare la vreun rezultat absolut, sentimentul libertăţii noastre nu ne va arunca oare imediat, în mod necesar, îndărăt, în acelaşi plan al ideilor din care cu o clipă mai înainte credeam să fi ieşit? Nu ne-am regăsi oare noi, imediat după aceea, în acelaşi loc? Cercul acesta este de neevitat. Dar asta nu e încă totul. Să presu-

[10] Cuvintele între paranteze drepte sînt destinate a face inteligibilă o frază în care, evident, cîteva cuvinte au fost omise de către copist.

punem că ne-am ridicat într-adevăr pînă la anumite adevăruri demonstrate în asemenea măsură, încît raţiunea este constrînsă a le recunoaşte la modul absolut; să presupunem că am descoperit efectiv anumite legi generale cărora fiinţa raţională trebuie în mod necesar să li se supună. Aceste legi, aceste adevăruri se vor raporta doar la o anumită parte din ansamblul vieţii omului, la viaţa lui terestră; ele nu vor avea, prin urmare, nimic de-a face cu cealaltă parte, care ne este total necunoscută şi al cărei mister nu-l putem dezvălui prin nici un fel de analogie. Cum ar fi ele atunci legi autentice ale fiinţei raţionale, de vreme ce nu privesc decît o porţiune a existenţei sale, o clipă a vieţii ei? Dacă legile de acest fel la care noi ajungem prin intermediul experienţei nu vor putea fi decît legile unui anumit segment temporal parcurs de natura morală, cum vor putea ele, în consecinţă, fi legile acestei naturi? N-ar fi oare acelaşi lucru cu a spune că pentru fiecare vîrstă a vieţii există o ştiinţă medicală deosebită? Că pentru a trata, de exemplu, maladiile din copilărie, ar fi inutil să cunoşti care sînt infirmităţile vîrstei mature? Că pentru a prescrie un regim de viaţă adecvat tinereţii nu mai e nevoie să ştii care ar fi cel convenabil omului în general? Că starea sănătăţii noastre nu este determinată nicicum de starea sănătăţii din fiecare moment al vieţii noastre? În sfîrşit, că ne-am putea permite orice abateri şi excese în anumite epoci ale existenţei noastre, fără urmări negative pentru restul zilelor care ne-au mai rămas? Ce părere v-aţi forma dumneavoastră, mă rog, despre un om care ar pretinde că există o morală pentru tinereţe, o alta pentru vîrsta matură, o alta pentru bătrîneţe, şi că, în educaţie, nu e vorba deloc despre copil şi despre adolescent? Ei bine, tocmai acest lucru îl afirmă morala filozofilor dumneavoastră. Ea ne învaţă ce avem de făcut astăzi, iar de ceea ce are să se întîmple mîine, nici că-i pasă. Dar ce este oare viaţa viitoare, dacă nu ziua de mîine a vieţii actuale?

Toate acestea ne duc la concluzia că viaţa fiinţei raţionale în totalitatea ei îmbrăţişează două lucruri, dintre care cunoaştem doar unul singur, şi că fiecare moment al

vieţii este indisolubil legat de întregul şir al momentelor ce o compun: ca atare, este evident că ne e imposibil ca prin propriile noastre puteri să ne ridicăm pînă la înţelegerea acelei legi care trebuie în mod necesar să se raporteze şi la una, şi la cealaltă dintre lumi. Prin urmare, trebuie ca cineva să ne înveţe această lege, şi anume o raţiune pentru care să nu existe doar o singură lume şi o singură ordine a lucrurilor.

Să nu credeţi totuşi că etica filozofilor n-ar avea în ochii noştri nici o valoare. Ştim bine că ea conţine mari şi minunate adevăruri care au călăuzit vreme îndelungată oamenii şi care, şi în momentul de faţă, mai răsună puternic în inimile şi sufletele lor; ştim însă, totodată, că înseşi aceste adevăruri nu au fost imaginate de raţiunea umană, ci i-au fost transmise de-a lungul diferitelor epoci ale existenţei ei universale. Avem aici de-a face cu unul dintre acele adevăruri primare pe care le-am învăţat de la raţiunea naturală şi pe care Revelaţia nu face decît să le consacre prin autoritatea ei supremă. Laudă înţelepţilor pămîntului, dar slavă numai lui Dumnezeu singur! Omul nu a păşit înainte decît sub lucirea făcliei divine; ea este aceea care i-a luminat permanent paşii, numai că el nu vedea izvorul din care pornea raza ce-i lumina drumul. Era Lumina, spune evanghelistul, care luminează pe tot omul care vine pe lume; ea a fost mereu în lume; dar lumea nu a cunoscut-o[11].

Deprinderile pe care creştinismul le-a introdus în spiritul omenesc ne fac să nu vedem ideea revelată decît în cele două mari Revelaţii, ale Vechiului şi Noului Testament, şi să trecem cu vederea Revelaţia primară. Fără o concepţie clară privind această primă comuniune a Spiritului Divin cu spiritul omenesc este imposibil de a înţelege ceva din creştinism. Nedescoperind în propriile sale învăţături soluţii pentru marea problemă a fiinţei morale, creştinul se limitează firesc la doctrinele filozofilor. Or, aceşti filozofi nu ştiu să explice omul decît prin om: ei îl despart în acest fel de Dumnezeu şi îi

[11] Cf. Ioan, 1, 9–10.

insuflă ideea că el îşi este sieşi suficient. Se consideră îndeobşte creştinismul ca neexplicînd tot ceea ce s-ar cuveni ca noi să ştim; se crede că există adevăruri morale pe care le putem învăţa doar din filozofie: este o mare eroare. Nu există nici o ştiinţă omenească în stare să înlocuiască ştiinţa divină. Pentru creştini orice mişcare a spiritului uman nu reprezintă altceva decît reflectarea acţiunii directe a lui Dumnezeu; cercetarea rezultatelor acestei mişcări nu face decît să-i furnizeze noi dovezi în sprijinul credinţei sale; în diferitele sisteme filozofice el nu vede în toate eforturile depuse de om decît o dezvoltare mai mult sau mai puţin fericită a forţelor intelectuale ale lumii, corespunzător diferitelor situaţii şi diferitelor vîrste ale societăţilor; în schimb taina menirii omului el o descoperă nu în oscilaţiile neliniştite şi lipsite de certitudine ale raţiunii umane, ci în subsolurile şi imaginile profunde lăsate drept moştenire umanităţii de către acele învăţături ale căror origini se pierd în sînul lui Dumnezeu. Şi dacă răscoleşte teoriile în care gîndirea pămînteană şi-a aflat rînd pe rînd o formă, nu o face decît pentru a căuta urmele, mai mult sau mai puţin şterse, ale primelor învăţături dăruite omului chiar de către Creator în ziua în care Acesta îl modela cu mîinile Lui; dacă meditează asupra spiritului uman, el o face pentru a descoperi luminile supranaturale care nu au încetat să lumineze raţiunea omenească, străbătînd toate umbrele, toate tenebrele cu care acesteia îi place atît de mult să se înconjoare. El recunoaşte pretutindeni acele idei puternice şi de neşters pogorîte din ceruri pe pămînt, în absenţa cărora umanitatea s-ar fi rătăcit de mult în propria-i libertate. El ştie, în sfîrşit, că tot datorită aceloraşi idei, spiritul omenesc a putut dobîndi luminile cele mai desăvîrşite pe care Dumnezeu a găsit de cuviinţă să le reverse asupra lui în vremuri mai apropiate.

Departe, aşadar, de a căuta să-şi însuşească toate născocirile ieşite din creierul omenesc, el nu se gîndeşte decît la felul în care ar putea cel mai bine înţelege căile Domnului în viaţa universală a umanităţii. El nu arde decît pentru tradiţia cerească; ceea ce au făcut oamenii pentru deformarea ei nu pre-

zintă pentru el decît un interes secundar. În acest fel el ajunge să înţeleagă că există o regulă sigură, cu ajutorul căreia poţi descoperi în oceanul părerilor omeneşti acea corabie a mîntuirii care urmează neabătut steaua ce-i slujeşte pe bolta cerului drept călăuză: o ştie mereu strălucitoare, o stea pe care nici un nor nu a ascuns-o vreodată, o stea văzută de toţi ochii în toate anotimpurile, o stea aflată zi şi noapte deasupra capetelor noastre. Şi o dată demonstrat faptul că întreaga rînduială a universului moral este rezultatul unei admirabile îmbinări a noţiunilor primare, semănate chiar de Dumnezeu în sufletul nostru, cu activitatea raţiunii noastre asupra acestor idei, pentru el va deveni evident şi faptul că păstrarea acestor elemente, transmiterea lor din veac în veac, din generaţie în generaţie trebuie să fie determinată de anumite legi deosebite şi că există cu siguranţă anumite semne vizibile după care, printre nenumăratele sanctuare răspîndite pe pămînt, poate fi recunoscută arca sfîntă în care se află zălogul adevărului sacru.

Înainte, Doamnă, ca lumea să fi fost coaptă pentru a primi noile lumini ce aveau să se răspîndească într-o bună zi asupra ei, vremile în care educarea genului uman se desăvîrşea prin dezvoltarea propriilor sale forţe, un sentiment vag dar profund făcea pe unii oameni aleşi să întrevadă din timp în timp urma luminoasă a astrului adevărului, pe care acesta o lăsa pe cer parcurgîndu-şi orbita. Astfel, Pitagora, Socrate, Zoroastru, în special Platon au cunoscut nebănuite străfulgerări, iar frunţile lor au fost încununate de o nespusă strălucire[12]. Privirile lor aţintite spre punctul din care trebuia să răsară soarele cel nou au întrevăzut cumva aurora. Ei nu s-au putut însă înălţa pînă la cunoaşterea trăsăturilor autentice ale adevărului absolut, pentru că, din clipa în care omul şi-a trădat natura, adevărul nu i s-a mai arătat nicăieri în întreaga sa splendoare şi n-a mai

[12] Referirea la aceşti gînditori ai Antichităţii este semnificativă, întrucît Ceaadaev leagă începuturile monoteismului de construcţiile lor filozofice. Potrivit părerii lui, interesul pentru filozofii păgîni precursori ai creştinismului nu e întîmplător. Ceaadaev proiectează epoca trecerii de la păgînism la creştinism în vremurile noi, gîndite de el ca început al unui nou ciclu al istoriei.

fost cu putinţă ca el să fie recunoscut prin umbrele care îl acopereau. Dar în noua rînduială, dacă omul continuă să nu-i recunoască trăsăturile, acest lucru nu se mai datorează decît unei orbiri cu bună ştiinţă; dacă el se abate de la drumul cel bun, el nu o mai face decît din cauza unei vinovate supuneri faţă de principiul tenebros lăsat în inima sa cu un singur ţel — anume de a face mai activă aderarea lui la adevăr. Fără îndoială, Doamnă, că întrevedeţi spre ce tinde întreg acest raţionament: consecinţele ce decurg din el se prezintă minţii de la sine. Tocmai de aceste consecinţe ne vom ocupa pe viitor: sînt sigur că le veţi sesiza fără nici o dificultate. De altfel, nu vom mai avea pentru ce să ne întrerupem prin digresiuni ca cele pe care le-am făcut de rîndul acesta, şi vom discuta cu mai multă continuitate şi metodă. Rămîneţi, Doamnă, cu bine.

SCRISOAREA A TREIA

Absorpta est mors ad victoriam.[1]

Meditaţiile despre religie ne-au condus la cugetări filozofice, iar cugetările filozofice ne-au reîntors la ideea religioasă. Să revenim acum la punctul de vedere filozofic: încă nu l-am epuizat. Atunci cînd se doreşte tratarea chestiunii religioase prin raţionament pur, ea nu face decît să completeze chestiunea filozofică. De altfel, oricît de puternică ar fi credinţa, este bine ca spiritul să fie capabil a se sprijini pe forţele aflate chiar în sine. Există suflete la care, la nevoie, credinţa trebuie să poată apela neapărat la argumentele raţiunii. Cred că dumneavoastră vă aflaţi tocmai în această situaţie. Pentru a vă putea călăuzi exclusiv de sentiment aţi fost în prea mare măsură familiarizată cu filozofia încă din şcoală, religia dumneavoastră datează de prea puţină vreme, deprinderile vă sînt mult prea depărtate de acea viaţă interioară în care simpla pietate se hrăneşte şi se mulţumeşte cu ea însăşi. Inima dumneavoastră nu s-ar putea priva de raţionament. Fără îndoială, sentimentul ascunde în sine mari iluminări şi inima dispune de forţe însemnate; dar faptele din domeniul sentimentului ni se impun numai cîtă vreme reproduc emoţie, iar emoţia nu poate dăinui veşnic. Dimpotrivă, ceea ce am dobîndit prin intermediul raţiunii ne însoţeşte în toate momentele zilei. Indiferent de starea de spirit în care ne-am afla, ideea bine gîndită nu ne părăseşte niciodată, în timp ce ideea simţită ne scapă fără încetare şi se modifică în fiecare clipă potrivit felului în care inima noastră bate mai tare sau mai încet. Şi apoi, nu ne alegem

[1] „Moartea a fost înghiţită de biruinţă", lat. I/Corinteni, 15, 54.

inima pe care ne-am dori-o; aşa cum o avem, aşa ne-o păstrăm: raţiunea, în schimb, ne-o făurim neîntrerupt.

Îmi spuneţi că sînteţi din fire predispusă la o viaţă religioasă. M-am gîndit deseori la acest lucru. Nu cred să fie aşa. Dumneavoastră luaţi drept o cerinţă a naturii un sentiment nelămurit provocat de anumite întîmplări, o ambiţie visătoare a imaginaţiei. Nu este aşa; atunci cînd ţi-o descoperi în viaţă, propriei vocaţii nu i te dăruieşti cu această înflăcărare neliniştită: atunci îţi accepţi destinul cu o siguranţă perfectă, cu o hotărîre calmă. Fără îndoială, poţi, chiar trebuie să te transformi: încrederea privind o asemenea posibilitate, sentimentul acestei datorii sînt, pentru creştin, elemente ale credinţei sale şi cea mai importantă dintre convingerile lui. Creştinismul nu se desfăşoară în ansamblul său decît pe principiul regenerării posibile şi necesare a fiinţei noastre, şi către acest lucru trebuie să tindă toate eforturile noastre. Dar, aşteptînd să simţim cum se topeşte în noi vechea noastră natură şi cum se iveşte omul cel nou, omul făurit de Hristos, nu trebuie să nesocotim nimic pentru a grăbi clipa acestei fericite revoluţii, care de altfel nici nu poate fi înfăptuită înainte de a fi folosit, pentru a o realiza, tot ce se află în noi. De altfel, ştiţi bine, nu avem intenţia de a explora aici întregul domeniu al filozofiei: sarcina noastră este mult mai umilă; noi avem de căutat mai degrabă ceea ce nu se află în filozofie, decît ceea ce se află. Sper ca acest lucru să nu ne depăşească puterile. Pentru un spirit religios este singura modalitate de a înţelege şi de a folosi ştiinţa omenească; în acelaşi timp, trebuie să cunoaştem ce reprezintă de fapt această ştiinţă şi, pe cît posibil, să nu lăsăm nimic din ea în urma crezurilor noastre.

Montaigne spunea: *supunerea este datoria unui suflet raţional, care recunoaşte un stăpîn şi un binefăcător ceresc.*[2] Ştiţi bine că el nu trece drept un spirit înclinat spre credinţă; să folosim, aşadar, acum acest gînd al scepticului pentru textul nostru: uneori este bine să-ţi afli ajutoare în tabăra duşmanului; acest lucru îi diminuează corespunzător forţele.

---

[2] Montaigne, *Eseuri*, cartea II, capitolul XII.

Înainte de toate, nu există altfel de raţiune decît raţiunea supusă, acest lucru este întru totul adevărat; dar asta nu e totul. Ia vedeţi, face omul toată viaţa altceva decît să caute un lucru căruia să i se supună? Mai întîi el descoperă chiar în sine o forţă pe care o recunoaşte a fi distinctă de aceea care determină mişcarea desfăşurată în afara lui: şi simte că trăieşte; în acelaşi timp el încearcă sentimentul că această forţă nu e nici pe departe nelimitată, şi îşi simte propria nimicnicie; după aceea îşi dă seama că cea care îl domină este forţa exterioară, şi că trebuie să i se supună; în aceasta îi constă toată viaţa. Din momentul în care începe să-şi folosească raţiunea, aceste două noţiuni, una a forţei interioare, imperfecte, cealaltă a unei forţe exterioare şi desăvîrşite, vin să se instaleze de la sine în intelectul său. Şi, cu toate că aceste două noţiuni nu ne parvin într-o formă limpede şi precisă, ca cele pe care ni le sugerează simţurile sau ca cele transmise prin comunicarea cu semenii noştri, toate ideile noastre despre bine, datorie, virtute, lege, ca şi toate ideile opuse lor, nu decurg decît din această nevoie resimţită de noi de a ne subordona unui lucru care nu din natura noastră efemeră provine, nu din frămîntările voinţei noastre instabile, nu din atracţia pentru dorinţele noastre neliniştite. Întreaga noastră activitate nu este decît efectul unei forţe care ne împinge să ne situăm în ordinea generală, în aceea a dependenţei. Nu importă dacă sîntem de acord sau dacă ne opunem acestei forţe, ne vom afla oricum sub imperiul ei. Nu ne rămîne, aşadar, nimic altceva de făcut decît să căutăm a înţelege cît mai exact acţiunea ei asupra noastră, şi, din momentul în care am descoperit ceva în acest sens, să ne lăsăm cu încredere şi credinţă în voia ei: căci această forţă acţionează asupra noastră fără să ne dăm seama şi ea este aceea care nu greşeşte niciodată, este aceea care face ca universul să se îndrepte către propria sa menire. Care ar fi atunci marea întrebare a vieţii? Iată: ce trebuie să facem noi pentru a descoperi acţiunea exercitată de Puterea suverană asupra fiinţei noastre?

În felul acesta concepem noi principiul lumii spirituale şi, după cum vedeţi, el corespunde pe deplin celui care ţine de

lumea fizică. Numai că unul dintre aceste principii ni se înfăţişează sub forma unei forţe irezistibile căreia totul i se supune în mod inevitabil, pe cînd celălalt ne apare ca o putere ce se îmbină cu propria noastră putere şi care, într-un anumit sens, poate fi chiar modificată de către aceasta din urmă. Acesta este aspectul logic impus lumii de către raţiunea noastră artificială. Dar această raţiune artificială prin care am substituit cu bună ştiinţă acea parte a raţiunii universale repartizată nouă, la începuturi, această raţiune rea în ochii noştri răstoarnă atît de des obiectele, înfăţişîndu-ni-le cu totul altfel decît sînt ele de fapt, nu ne ascunde totuşi ordinea absolută a lucrurilor într-atît, încît noi să nu ne mai putem recunoaşte pasivitatea ca precedînd libertatea şi legea pe care ne-o făurim noi înşine ca derivînd din legea generală a lumii. Ea nu ne împiedică, prin urmare, cîtuşi de puţin ca, acceptînd libertatea drept realitate dată, să recunoaştem în pasivitate realitatea reală a ordinii morale la fel cum facem în cazul ordinii fizice. Aşadar, toate forţele spiritului, toate mijloacele de cunoaştere de care dispune el, nu vor proveni de fapt decît din supunerea sa. El nu e atotputernic decît în virtutea faptului că e subordonat. Problema care se pune în faţa raţiunii umane este numai aceea de a şti cui trebuie ea să se supună. Imediat ce te sustragi acestei reguli supreme a oricărei activităţi intelectuale şi morale, te prăbuşeşti în viciul raţionamentului sau în cel al voinţei. Întreaga misiune a unei filozofii autentice constă, prin urmare, în a demonstra mai întîi această regulă, iar apoi în a ne face să vedem de unde ne vine lumina care trebuie să ne călăuzească viaţa.

De unde provine, de exemplu, faptul că raţiunea nu se înalţă în nici unul dintre procedeele sale la un nivel atît de înalt precum în calculul matematic? Ce este calculul matematic? Activitate intelectuală, muncă mecanică a raţiunii în care nu mai e loc pentru voinţa raţională. De unde această prodigioasă forţă a analizei în matematică? Acest lucru se datorează faptului că ea reprezintă o modalitate de funcţionare a raţiunii total subordonată unei reguli date. Din ce cauză observaţia în fizică

duce la rezultate atît de eficace? Pentru motivul că ea violentează înclinarea naturală a spiritului uman, că supune acest spirit unei activități diametral opuse mersului său obișnuit; pentru că în fața naturii ea îl plasează în umila postură care i se cuvine.* Cum a putut parveni filozofia naturală la marea ei veridicitate? Reducînd rațiunea la o activitate totalmente pasivă, negativă. Şi, în sfîrşit, ce anume determină acea logică minunată care a conferit respectivei filozofii o atît de mare forță? Ea pune rațiunea în lanțuri, o supune jugului universal al obedienței și o face la fel de oarbă și de supusă precum este însăși natura, acest obiect al studiului ei. *Singura cale,* spune Bacon, *deschisă omului pentru a ajunge să domnească asupra naturii este aceeași care-l conduce și în împărăția cerurilor: să pătrunzi acolo poți doar sub înfățișarea umilă a unui copil.***

Mai departe. Ce altceva este analiza logică decît o violență pe care spiritul uman o exercită asupra sa însuși? Lăsați rațiunea în voia ei, ea nu va opera decît exclusiv prin sinteză. Noi nu putem înainta pe calea analitică decît acționînd asupra noastră înșine cu prețul unor eforturi ieșite din comun, căci revenim mereu la calea naturală, aceea a sintezei. Prin sinteză a și început să se manifeste spiritul uman, sinteza este cea care caracterizează știința Anticilor. Dar oricît de naturală, de legitimă ar fi sinteza, deseori chiar de o mai mare legitimitate decît analiza, este totuși sigur că energiile cele mai eficiente ale gîndirii se leagă numai de procedeul supunerii, al analizei.[3] Pe de altă parte, dacă privim cu atenție, constatăm că cele mai mari descoperiri ale noastre în domeniul științelor naturale nu sînt niciodată altceva decît pure intuiții cu desăvîrșire spontane: cu alte cuvinte, că ele decurg exclusiv din principiul sintezei. Or, trebuie să recunoașteți că deși

---

* De ce nu știau Anticii să observe? Pentru că nu erau creștini.

** *Novum Organum* [capitolul 68].

[3] Ceaadaev folosește termenii de „analiză" și „sinteză" în accepția de „inducție" și „deducție". În concepția lui, „analiza" și „sinteza" sînt corelate cu opoziția hotărîtoare dintre Apus și Răsărit. Ideea va fi reluată în *Apologia unui nebun.*

intuiţia aparţine în esenţă de raţiunea omenească, fiind totodată unul din cele mai active instrumente ale ei, ne este imposibil s-o sesizăm ca pe celelalte facultăţi ale noastre. Şi aceasta pentru că noi nu o posedăm pur şi simplu ca pe celelalte, pentru că în ea sălăşluieşte ceva dintr-o inteligenţă superioară, pentru că menirea ei nu este alta decît aceea de a reflecta acea inteligenţă superioară în propria noastră inteligenţă. Iată de ce şi datorăm noi cele mai strălucite descoperiri ale noastre anume intuiţiei.

Devine prin urmare limpede faptul că raţiunea umană nu ajunge la cele mai pozitive cunoştinţe ale ei datorită unei forţe propriu-zis interioare şi că e necesar ca mişcarea ei să fie întotdeauna impulsionată din exterior. Veritabilul principiu al forţei noastre intelectuale nu este, aşadar, în fond, decît un soi de *abnegaţie logică,* de aceeaşi natură cu abnegaţia morală şi provenind din aceeaşi lege.

De altfel, natura nu ni se oferă exclusiv ca obiect al experienţei şi al cunoaşterii, ci şi ca regulă de raţionament. Orice fenomen natural este un silogism cu o premisă majoră, una minoră şi o concluzie. Prin urmare, natura însăşi este cea care impune spiritului metoda pe care acesta trebuie s-o urmeze pentru a învăţa să o cunoască; iar raţiunea noastră nu face nici în acest caz altceva decît să se subordoneze unei legi ce i se oferă din însăşi mişcarea lucrurilor. Astfel, atunci cînd filozofii antici, de pildă stoicii, cu strălucitele lor presimţiri — mai apropiaţi decît noi de originea lucrurilor şi nespărgînd încă lumea în bucăţi, aşa cum am făcut noi —, vorbeau despre imitarea naturii, despre nevoia de a-i da ascultare, de a i te conforma, ei nu făceau decît să proclame principiul primar al naturii inteligente, anume faptul că nici o putere, nici o lege nu purcede din noi înşine.

Cît priveşte principiul care ne face să acţionăm şi care nu e altceva decît dorinţa propriului nostru bine, unde oare ar fi ajuns specia umană dacă ideea acestui bine n-ar fi fost decît născocirea propriei noastre raţiuni? Fiecare secol, fiecare popor n-ar fi avut oare, în acest caz, o idee numai a lui? Cum ar mai fi înaintat umani-

tatea, în ansamblul ei, pe drumul progresului indefinit, dacă n-ar fi existat în inima omului o noţiune universală a binelui, noţiune comună tuturor timpurilor, tuturor locurilor şi, ca atare, nu de om creată? Ce determină, de fapt, moralitatea acţiunilor noastre? Nu oare sentimentul imperativ care ne porunceşte să ne supunem legii, să respectăm adevărul? Dar legea nu e lege decît în măsura în care nu de la noi emană; adevărul nu e adevăr decît în măsura în care nu noi sîntem cei care l-am imaginat. Şi dacă se întîmplă uneori să luăm drept regulă de conduită ceea ce n-ar trebui să fie considerat ca atare, acest lucru se datorează faptului că nu avem suficiente forţe pentru a elibera judecata noastră de sub influenţa înclinaţiilor noastre; în acest caz, înclinaţiile noastre sînt cele care ne dictează legea urmată de noi, iar noi credem că urmăm legea universală a lumii. Există, fără îndoială, oameni care par a se conforma firesc tuturor preceptelor morale; ca de pildă multe dintre personalităţile eminente pe care le admirăm din istorie. Dar sentimentul datoriei nu s-a dezvoltat nicidecum în aceste suflete alese prin intermediul gîndirii, ci prin acele mijloace tainice care călăuzesc oamenii fără ştiinţa lor, prin acele mari învăţături pe care le descoperim în viaţă fără să le căutăm şi care, mai puternice decît gîndirea noastră individuală, constituie gîndirea generală a oamenilor: se întîmplă ba ca un oarecare exemplu să uluiască puternic spiritul, ba ca un fericit concurs de împrejurări să pună stăpînire pe noi, avîntîndu-ne mai presus de noi înşine, ba o rînduială favorabilă întregii vieţi să ne facă să fim aşa cum n-am fi fost fără ea: lecţii vii ale timpurilor, destinate excepţional anumitor indivizi, potrivit unei legi necunoscute de noi; şi dacă o psihologie vulgară nu ţine seama de toate aceste resorturi misterioase ale mişcării intelectuale, o psihologie mai profundă care să considere ereditatea gîndirii umane ca prim element al naturii inteligente, va găsi, în schimb, o dezlegare pentru majoritatea problemelor sale.[4] Astfel, întotdeauna cînd eroismul

---

[4] În acest fragment, Ceaadaev începe analiza ideii sale cu privire la continuitatea conştiinţelor individuale constituind o singură conştiinţă universală. El va dezbate pe larg această idee în cea de a cincea scrisoare filozofică.

virtuţii sau inspiraţia geniului nu decurg din gîndirea individului, ele se manifestă ca gîndire a veacurilor scurse. Şi, indiferent dacă noi înşine am cugetat sau nu, altcineva a cugetat în locul nostru înainte ca noi să fi venit pe lume; la temelia fiecărui act moral, oricît de spontan ar fi el, oricît de izolat s-ar manifesta, se află în mod necesar sentimentul datoriei şi, pornind de aici, al supunerii.

Dar să vedem ce s-ar întîmpla dacă omul ar reuşi să devină într-atît de supus încît să renunţe cu desăvîrşire la propria sa libertate? După toate cele spuse de noi, e limpede că acest lucru ar constitui ultima treaptă a perfecţiunii omeneşti. Şi atunci, n-ar fi oare fiecare mişcare a sufletului său produsă de acelaşi principiu care produce şi toate celelalte mişcări din lume? În loc să fie despărţit de natură, aşa cum este acum, nu s-ar contopi el pe deplin în ea? În locul sentimentului propriei voinţe, care îl sustrage din ordinea generală, care face din el o făptură aparte, n-ar descoperi el oare sentimentul voinţei universale sau, ceea ce este acelaşi lucru, sentimentul intim, conştiinţa profundă a adevăratei sale relaţii cu întreaga creaţiune? Prin urmare, în locul ideii individuale şi solitare de care este omul saturat în momentul de faţă, în locul personalităţii sale care îl izolează de tot ceea ce îl înconjoară şi îi înceţoşează privirile, şi care nu este cîtuşi de puţin o condiţie necesară naturii sale particulare, ci exclusiv efectul separării lui violente de natura generală, dacă s-ar dezice de acest funest *eu* actual, n-ar descoperi oare el şi ideea, şi personalitatea atotcuprinzătoare, şi întreaga forţă a raţiunii pure în legătura ei nativă cu restul lucrurilor? Şi ar mai fi oare atunci viaţa trăită de el atît de mărginită, atît de meschină încît să-l forţeze să raporteze toate lucrurile la sine şi să vadă totul numai prin prisma raţiunii sale artificiale? Fără îndoială că nu; viaţa trăită de el ar deveni viaţa pe care Dumnezeu însuşi i-a dăruit-o în ziua în care l-a scos din nefiinţă. Întreaga exercitare a facultăţilor noastre este menită să redescopere anume această viaţă primordială. Un mare geniu spunea cîndva că omul are amintirea unei vieţi mai bune: o idee mare, a cărei sămînţă n-a fost zadarnic

aruncată pe pămînt[5]; ceea ce însă n-a spus el, deşi ar fi trebuit să fie spus — şi aici se află limita pe care n-a putut s-o depăşească nici acest geniu şi nici vreun altul din respectiva epocă a gîndirii umane — este că nu depinde decît de noi să regăsim această existenţă pierdută, atît de frumoasă, şi că putem s-o regăsim fără să părăsim lumea în care ne aflăm.

Timpul şi spaţiul, iată limitele vieţii umane aşa cum este ea rînduită acum. Dar, în primul rînd, cine mă împiedică să scap din îmbrăţişările sufocante ale timpului? De unde îmi vine mie ideea de timp? Din memoria evenimentelor trecute. Dar ce este amintirea? Nimic mai mult decît un act de voinţă; dovada o constituie faptul că nu ai niciodată amintiri despre ceea ce nu vrei să ai; altminteri, întregul şir al evenimentelor care s-au succedat în cursul vieţii mele ar fi permanent prezent în memoria mea, înghesuindu-se fără încetare în capul meu; departe de o asemenea situaţie, eu nu receptez însă, chiar şi în clipele în care îmi las gîndirea în cea mai mare libertate, decît acele amintiri care coincid cu starea sufletului meu în respectivul moment, cu sentimentul care mă mişcă sau cu ideea care mă preocupă. Imaginile pe care noi ni le făurim despre trecut sînt aidoma cu cele pe care noi ni le facem despre viitor. Şi atunci de ce nu aş putea respinge acea fantomă a trecutului care se află nemişcată în spatele meu, tot astfel precum pot nimici, dacă doresc acest lucru, viziunea trecătoare a viitorului, care planează în faţa mea, şi scăpa de momentul intermediar denumit prezent, un moment atît de scurt încît el a şi trecut în clipa în care îi pronunţ numele. Ne făurim noi înşine toate timpurile, acest lucru este sigur: nu Dumnezeu a făcut timpul, El i-a îngăduit omului să-l facă. Dar atunci ce s-ar întîmpla cu timpul? Cu acest gînd funest care mă obsedează şi mă împresoară din toate părţile? Nu cumva s-ar şterge el în întregime din spiritul meu? Nu s-ar împrăştia în întregime această realitate imaginară a timpului, care mă domină şi mă striveşte atît de neiertător? Existenţa mea nu mai

[5] Referire la Platon, la concepţia sa cu privire la „reamintirea" de către suflet a existenţei sale anterioare, autentice.

are o limită, nu mai există obstacolul care mă împiedică să văd infinitul; privirile mele se cufundă în eternitate; orizontul pămîntean a dispărut, bolta cerului nu mai vrea să întîlnească pămîntul la capătul imensei cîmpii ce se desfăşoară în faţa ochilor mei; mă percep pe mine însumi într-o durată fără de margini, neîmpărţită în zile, în ore, în clipe fugare, ci într-una unică, în care nu mai există mişcare, schimbare, în care individualităţile distincte s-au contopit unele în altele, în care, în sfîrşit, dăinuie lucrurile veşnice. De cîte ori spiritul nostru reuşeşte să se elibereze din cătuşele pe care singur şi le-a făurit, această specie de timp îi devine la fel de accesibilă precum specia timpului în care el se află în momentul de faţă. De ce se avîntă el fără încetare dincolo de limitele succesiunii imediate a evenimentelor, măsurate de bătăile monotone ale pendulului? De ce se aruncă el fără încetare în această altă lume, în care sunetul fatal al orologiului nu se mai aude? Pentru că atmosfera firească a gîndului o constituie infinitul; pentru că numai acolo se află timpul cel adevărat, pe cînd acesta nu este decît timpul pe care, nu se ştie de ce, ni-l creăm noi înşine.

Cît priveşte spaţiul, toată lumea ştie că gîndirea nu sălăşluieşte în el: ea acceptă în mod logic condiţiile lumii palpabile, dar nu locuieşte în această lume. Ca atare, orice realitate am conferi spaţiului, el nu rămîne decît un fapt exterior gîndirii şi care nu are nici o legătură cu însăşi fiinţarea spiritului; el este, dacă vreţi, o formă inevitabilă, dar nimic mai mult decît o formă, în care ni se dezvăluie lumea exterioară. Aşadar, în şi mai mică măsură decît timpul, spaţiul nu poate închide acea nouă existenţă despre care e vorba aici.

Iată deci viaţa superioară către care trebuie să tindă omul; o viaţă a perfecţiunii, a certitudinii, a transparenţei, a cunoaşterii infinite, dar, mai înainte de orice, a supunerii desăvîrşite; este o viaţă pe care omul a cunoscut-o cîndva şi care îi mai este încă făgăduită. Ştiţi dumneavoastră ce este de fapt această viaţă? Este Cerul: un alt cer decît acesta nu există. Şi ne este îngăduit nouă să pătrundem în el încă de pe acum; de acest lucru nu trebuie să ne îndoim, căci el nu reprezintă decît totala înnoire a

propriei noastre naturi în condiţiile date, ultima limită a eforturilor fiinţei inteligente, destinul final al spiritului în lume. Nu ştiu dacă fiecare dintre noi este chemat să îndeplinească această misiune, dacă fiecare dintre noi va atinge sau nu finalul ei glorios; ceea ce ştiu însă e faptul că punctul terminus al progresului nostru nu poate fi altul decît totala contopire a naturii noastre cu natura universală, întrucît numai în felul acesta poate spiritul nostru să se înalţe pînă la desăvîrşirea acelor elemente care constituie însăşi expresia Raţiunii supreme*!

Dar pînă cînd n-am ajuns încă la capătul pelerinajului nostru, înaintea realizării acelei măreţe fuziuni a fiinţei noastre cu fiinţa universală, n-am putea oare noi măcar să ne contopim cu lumea înzestrată cu raţiune? Nu stă oare în puterea noastră să ne identificăm ilimitat cu fiinţele asemănătoare nouă? Oare n-avem noi facultatea de a ne apropria nevoile şi interesele lor, de a ne transpune în sentimentele lor pînă la punctul de a nu mai trăi decît pentru ele, de a nu mai simţi decît prin ele? Cu siguranţă că da. Simpatie, dragoste, milă, indiferent cum veţi denumi această singulară capacitate a noastră de a ne confunda cu ceea ce se petrece în jurul nostru, cert este că ea e inerentă naturii noastre. Noi sîntem în stare, dacă vrem, să ne cufundăm în asemenea măsură în lumea morală, încît toate cîte se petrec în cadrul ei şi de care noi luăm cunoştinţă să le resimţim exact ca şi cum s-ar petrece cu noi înşine; mai mult: nu este nici măcar necesar ca evenimentele din lume să ne preocupe în mod deosebit; chiar numai ideea generală, dar profundă, privind treburile celorlalţi oameni, numai conştiinţa intensă a unei legături reale dintre noi şi umanitate sînt suficiente pentru a face inima noastră să bată întru soarta întregului neam omenesc, pentru a pune, în cadrul unui întreg armonios, fiecare

* E cazul să remarcăm aici două aspecte: în primul rînd, că nu am vrut să spunem că Cerul se află în întregime în viaţa aceasta, ci doar că el începe încă din această viaţă, presupunînd că moartea nu mai există din ziua în care ea a fost biruită de către Mîntuitor; în al doilea rînd, că, evident, nu este vorba aici de o contopire materială în timp şi spaţiu, ci de o contopire în idee şi principiu.

gînd al nostru şi fiecare faptă a noastră de acord cu gîndurile şi faptele celorlalţi oameni. Cultivînd această minunată proprietate a naturii noastre, dezvoltînd-o din ce în ce mai mult în sufletul nostru, vom atinge culmi de unde ni se va arăta tot restul drumului pe care îl avem de parcurs; şi preafericiţi vor fi acei muritori care, odată ajunşi aici, vor fi în stare să ne menţină la această înălţime, vor fi în stare să nu revină pe tărîmurile joase de unde au pornit! Pînă acum, întreaga noastră existenţă nu era decît o perpetuă oscilaţie între viaţă şi moarte, o agonie prelungită; din acest moment însă, începe viaţa autentică, din această clipă nu mai depinde decît de noi să mergem pe căile adevărului şi ale binelui, întrucît acum legea lumii morale încetează să mai constituie pentru noi o taină de nepătruns.

Dar oare aşa se petrec lucrurile în lume? Nici pe departe. Această lege a naturii inteligente nu ni se poate dezvălui în viaţă decît tîrziu şi nebulos, dar, oricum, se vede că ea, întocmai ca şi legea fizică, nu trebuie născocită. Tot ce putem face e să ne deschidem sufletul acestei cunoaşteri atunci cînd ea se va oferi gîndurilor noastre. În desfăşurarea uzuală a evenimentelor, în preocupărilor cotidiene ale spiritului nostru, în obişnuitul somn al sufletului nostru, legea morală se menifestă pentru noi mult mai puţin limpede decît legea fizică; este adevărat, ea domneşte asupra noastră în mod suveran, ea comandă fiecare dintre faptele noastre, fiecare act al raţiunii noastre, lăsîndu-ne, printr-o miraculoasă îngemănare, printr-o minune perpetuă, conştiinţa propriei noastre activităţi, ne impune o răspundere înfricoşătoare pentru tot ceea ce făptuim noi, pentru fiecare bătaie a inimii noastre, pentru fiecare gînd al nostru, chiar şi atunci cînd acesta ne atinge doar în treacăt mintea; în ciuda acestui fapt, ea scapă totuşi inteligenţei noastre, ascunzîndu-se într-o bezn ă adîncă. De ce se întîmplă aşa? În absenţa cunoaşterii adevăratului principiu al cărui purtător este fără să o ştie, omul îşi făureşte propria sa lege; şi această lege pe care el şi-o prescrie din proprie iniţiativă, o denumeşte *legea morală*. sau altfel spus — înţelepciune, bine

suveran, pur şi simplu lege, sau mai ştiu eu cum*? Şi tocmai acestei opere fragile a mîinilor sale, pe care el poate, dacă-i vine cheful, s-o sfărîme după bunul său plac, şi pe care la tot pasul o şi sfărîmă, aşadar acestei opere ale sale îi atribuie el, în orbirea sa, tot ceea ce constituie pozitivul, absolutul, imuabilul adevăratei legi a fiinţei sale; şi aceasta în timp ce cu ajutorul exclusiv al propriei raţiuni el nu poate — evident — cunoaşte din acest principiu ascuns decît inevitabila sa necesitate, nimic mai mult.

În rest, cu toate că legea morală există, la fel ca şi legea fizică, în afara noastră şi independent de cunoaşterea noastră, există totuşi o deosebire esenţială între cele două legi. Nenumăraţi oameni au trăit şi mai trăiesc încă fără să aibă nici cea mai mică idee despre forţele materiale care pun în mişcare universul naturii; a fost voia lui Dumnezeu ca mintea omenească să le descopere treptat, ea singură. Dar, oricît de degradată ar fi fiinţa înzestrată cu inteligenţă, oricît de limitate ar fi facultăţile ei, ea nu ar putea exista fiind cu totul lipsită de o anumită înţelegere a principiului care o îndeamnă la acţiune. Deliberarea, judecata presupun în mod necesar noţiunea de bine şi de rău; privaţi omul de această noţiune, el va înceta să delibereze, să judece, el nu va mai fi o făptură raţională: Dumnezeu nu ne putea lăsa nici o clipă să trăim fără ea; aşa ne-a creat El. Şi tocmai această idee imperfectă, depusă nu se poate şti cum în sufletul nostru, este cea care face în întregime esenţa omului raţional. V-am arătat tocmai ceea ce am avea de cîştigat din această idee dacă am reuşi să o regăsim în puritatea ei nativă, adică aşa cum ne-a fost ea dată iniţial; trebuie însă să vedem ce putem face căutînd exclusiv în propria noastră natură principiul tuturor cunoştinţelor noastre.

Sokolniki, 1 iunie[6]

* Vezi Anticii.

[6] 1830, potrivit datării operate de Şahovskoi.

SCRISOAREA A PATRA

„Voinţa nu este decît un mod anumit al gîndirii. În orice chip ar fi concepută, fie finită, fie infinită, voinţa cere o cauză de către care să fie determinată să acţioneze; şi de aceea ea nu poate fi numită liberă, ci numai necesară (sau constrînsă)."

SPINOZA. *De Anima*.[1]

Am văzut că orice fenomen natural poate fi considerat un silogism; dar el mai poate fi conceput şi ca număr. Sau se cifrează natura, privind-o în acţiune — aceasta este observaţia; sau se cifrează în abstracţii — ceea ce este calculul; sau, în sfîrşit, se iau ca unităţi anumite mărimi aflate în natură şi se calculează cu ele; în cazul acesta calculul este aplicat observaţiei, îmbogăţindu-se ştiinţa. Iată cercul întreg al cunoaşterii pozitive. Numai că trebuie avut în vedere faptul că în natură nu există ca atare valori cantitative propriu-zise; dacă ele ar exista, rezultanta analitică s-ar constitui într-un *Fiat* al Creatorului, căci certitudinea ei ar fi totală şi deci atotputernică*. Neputinţa înseamnă greşeală; mai presus de adevărul perfect nu există nimic. Valori reale sau, altfel spus, unităţi absolute nu există decît în intelectul nostru; în univers nu sînt decît aparenţe numerice. Tocmai aceste aparenţe, sub înfăţişarea cărora se oferă privirilor noastre materialitatea, sînt cele care

---

[1] Spinoza nu are nici o lucrare intitulată *De Anima*. Există însă un text echivalent cu cel reprodus de Ceaadaev în prima parte a *Eticii* (propoziţia XXXII), din care autorul a folosit o versiune în limba germană. Versiunea românească se conformează traducerii lui Al. Posescu.

* În cazul acesta, nu credinţa, ci algebra ar fi aceea care să poată urni munţii din loc.

ne dau ideea de număr: iată fundamentul concepţiei matematice. Prin urmare, expresia numerică a lucrurilor nu este decît un mecanism ideologic pe care noi îl construim din datele furnizate de către natură. Mai întîi noi transformăm aceste date în abstracţii; apoi le concepem ca mărimi; după care facem cu ele ceea ce vrem. Certitudinea matematică are, în consecinţă, propriile ei limite: să ne ferim a pierde lucrul acesta din vedere.

Fără îndoială, aplicată fenomenelor din natură, ştiinţa numerelor satisface pe deplin şi gîndirea empirică, şi nevoile materiale ale omului; în ordine abstractă ea nu mai satisface însă în nici un caz, în acelaşi fel, exigenţa spiritului în ceea ce priveşte certitudinea. O raţiune geometrică fixă, imuabilă, aşa cum o concep majoritatea geometrilor, este un lucru pe cît de nerod, pe atît de nelegiut. Dacă ar exista în matematică o certitudine totală, numărul ar fi ceva real. Aşa l-au conceput, de pildă, pitagoricienii, cabaliştii şi alţii asemenea lor, atribuind numerelor tot soiul de virtuţi în care descopereau principiul şi substanţa a tot ce există. Ei erau de o consecvenţă desăvîrşită atunci cînd concepeau natura ca fiind compusă din valori numerice, nemaiinteresîndu-se de nimic altceva. Noi, ceilalţi, care vedem însă în natură şi altceva în afara cifrelor, noi care credem cu tărie în Dumnezeu, devenim absurzi atunci cînd ne hotărîm să înarmăm mîna Creatorului cu un compas; noi uităm că măsura şi limita sînt acelaşi lucru; că infinitul este cel dintîi atribut al divinităţii Lui, că el anume şi constituie, ca să spunem aşa, întreaga Lui divinitate; că, transformînd Fiinţa Supremă într-un geometru, noi o lipsim de fapt de natura ei eternă, coborînd-o la nivelul nostru.[2] Ideile păgîne ne mai stăpînesc însă, în continuare, fără ca noi să ne dăm seama: iată ceea ce ne face să cădem pradă acestui soi de erori. Nu este cîtuşi de puţin adevărat că numărul ar exista în gîndirea divină; creaţiile decurg din Dumnezeu, precum apele unui torent — fără de măsură şi fără de sfîrşit; omul are însă nevoie

[2] Potrivit comentariului lui Koyré, Ceaadaev se referă aici la masonerie.

de un punct de contact între mărginita lui inteligenţă şi nemărginita inteligenţă a lui Dumnezeu, pe care le desparte infinitul: acesta-i motivul pentru care omului îi place atît de mult să încătuşeze atotputernicia divină în proporţiile propriei sale naturi. Şi iată şi adevăratul antropomorfism, de o mie de ori mai nociv decît cel izvorît din inimile simple care, în dorinţa lor fierbinte de a se apropia de Dumnezeu, şi incapabile să-şi reprezinte un individ moral altfel alcătuit decît cel accesibil înţelegerii lor, reduc divinitatea la o fiinţă asemănătoare lor înşile. De fapt nici filozofii nu fac mai bine. „Ei îi atribuie lui Dumnezeu, spune un mare gînditor care se pricepea bine la lucrul acesta, o raţiune asemănătoare celei de care dispun ei înşişi. De ce? Pentru că ei nu cunosc în natura lor nimic mai perfect decît propria lor raţiune. Or, Raţiunea Divină fiind cauza a tot şi toate, iar aceea a omului nefiind decît efect, ce poate fi comun acestor două raţiuni? În cel mai bun caz, spune el, ceea ce au comun constelaţia Cîinelui care străluceşte pe bolta cerească şi cîinele care aleargă pe stradă — doar numele."*[3]

Vedeţi aşadar, că tot ceea ce e pozitiv în ştiinţele pe care noi le numim exacte decurge din faptul că obiectele de care se ocupă ele reprezintă *cantităţi*, prin urmare lucruri limitate. Capabil să cuprindă aceste obiecte în întreaga lor plenitudine, este firesc ca spiritul să atingă în cunoaşterea lor cea mai deplină certitudine. Dar mai vedeţi şi faptul că, oricare ar fi partea ce ne revine direct în producerea acestor adevăruri, noi nu le deducem totuşi, cîtuşi de puţin, din noi înşine. Primele idei care ni le sugerează ne provin, aşadar, din afara noastră. Concluzia logică ce decurge nemijlocit din chiar natura cunoştinţelor celor mai susceptibile de certitudine pe care le putem avea este faptul că ele nu se raportează decît la ceva mărginit, că ele nu-şi au nemijlocit originea în creierul nostru, că ne exercităm

---

* Spinoza.

[3] Textul reprodus de Ceaadaev din *Etica* (Partea I, propoziţia XVII, schol.) este prescurtat de autor.

facultăţile, în această ordine de idei, doar în raport cu ceea ce este finit, şi că, în acest domeniu, noi nu inventăm nimic. Şi atunci, ce descoperim noi cînd vrem să aplicăm celorlalte cunoştinţe ale noastre regula bazată pe dobîndirea acestui tip de cunoştinţe? Că forma absolută a obiectului cunoscut, oricare ar fi el, trebuie în mod necesar să fie aceea a unui lucru finit; că locul său, în sfera intelectului [4], trebuie să se afle în afara noastră. Acestea sînt condiţiile naturale ale certitudinii. Or, aşa stînd lucrurile, în ce situaţie ne aflăm noi în raport cu cele din domeniul spiritual? Şi, în primul rînd, unde se află limita datelor furnizate psihologiei şi moralei[5]? Nu există limită. În al doilea rînd, unde se săvîrşeşte actul moral? În noi înşine. Aşadar, poate oare fi folosită, în acest plan distinct, metoda care ne călăuzeşte spiritul în planul noţiunilor pozitive? Imposibil. Dar atunci, cum putem atinge evidenţa? În ceea ce mă priveşte, nu ştiu. Este ciudat însă faptul că filozofia nu a întreprins niciodată acest raţionament atît de simplu. Ea n-a vrut niciodată să-şi pună în mod net această problemă a distincţiei esenţiale dintre cele două sfere ale cunoaşterii umane; ea a confundat în permanenţă finitul cu infinitul, vizibilul cu invizibilul, ceea ce cade sub incidenţa simţurilor noastre cu ceea ce nu cade sub incidenţa lor. Şi chiar dacă uneori ea şi-a schimbat limbajul, în adîncul gîndirii sale ea nu s-a îndoit nici o clipă că universul moral n-ar putea fi cunoscut în acelaşi fel ca şi cel fizic, studiindu-l cu compasul în mînă, calculînd, măsurînd dimensiunile intelectuale întocmai ca pe cele materiale, supunînd experimentelor fiinţa înzestrată cu inteligenţă întocmai ca pe obiectele neînsufleţite. Stranie lene a spiritului omenesc! Pentru a scăpa de efortul presupus de înţelegerea limpede a lumii superioare, el denaturează lumea aceasta, se denaturează pe sine însuşi şi merge mai departe pe drumul său ca şi cum nimic nu s-ar fi întîmplat. Vom mai avea prilejul să vedem de ce procedează el în felul acesta.

---

[4] În varianta rusă: „în domeniul cunoaşterii".

[5] În varianta rusă: „datelor cuprinse în domeniul psihologiei şi moralei?"

De asemenea, nu trebuie să ne imaginăm că în ştiinţele naturale totul se reduce la observaţie şi experiment. Unul dintre secretele strălucitelor lor metode constă în faptul că supus observaţiei nu este decît ceea ce poate într-adevăr face obiectul observaţiei. Dacă vreţi, este un principiu negativ, dar el e mai puternic şi mai fecund decît principiul pozitiv însuşi. Datorită anume acestui principiu a realizat chimia modernă progresele sale; acest principiu e cel care generează în fizica generală acea oroare de metafizică, oroare devenită de la Newton încoace principala sa regulă şi fondul metodei sale. Ce vor să spună toate acestea? Nimic altceva decît că perfecţiunea acestor ştiinţe, forţele de care ele dispun, provin din faptul că ele ştiu perfect să-şi circumscrie domeniul lor legitim; atîta tot. Cît priveşte chiar procedeul observaţiei, în ce-ar consta el? Ce facem noi cînd observăm mişcarea aştrilor pe bolta cerească sau pe acea a forţelor vitale din organism; cînd studiem forţele care pun corpurile în mişcare sau pe cele care agită moleculele din care ele sînt alcătuite; cînd studiem chimia, astronomia, fizica, fiziologia? Tragem concluzii din ceea ce a fost privitor la ceea ce va fi, legăm între ele faptele care se succed nemijlocit în natură şi deducem de aici rezultatele care urmează. Acesta este drumul obligatoriu al metodei experimentale. În ordinea morală însă, cunoaşteţi oare ceva care să se producă în virtutea vreunei legi constante, irevocabile, care să permită în aceeaşi manieră concluzii de la un fapt la altul, prefigurînd astfel cu certitudine un lucru posterior printr-unul anterior? Nici vorbă. Dimpotrivă, aici totul nu se realizează decît în virtutea unor voinţe libere, divergente, care nu recunosc drept regulă decît propriul lor capriciu. Aici totul este efectul vrerii şi libertăţii omului. Şi atunci la ce-ar mai servi aici metoda experimentală? La absolut nimic.

Iată lecţia pe care ne-o oferă mersul firesc al spiritului uman în sfera cunoaşterii în care îi este hărăzit acestuia să atingă cele mai înalte certitudini. Să trecem la învăţămintele care decurg din însuşi acest fel de cunoaştere.

Ştiinţele pozitive au fost, bineînţeles, cultivate dintotdeauna, dar ştim bine că doar de un secol ele s-au ridicat la nivelul pe care-l vedem în zilele noastre. Trei sînt elementele care le-au imprimat avîntul ce le-a adus atît de rapid la înălţimea la care se prezintă ele astăzi: *analiza* — creaţie a lui Descartes, *observaţia* — a lui Bacon, şi *geometria* cerului — creată de Newton. Analiza, în totalitatea ei circumscrisă în planul matematic, nu ne priveşte; să remarcăm doar că ea a introdus în ştiinţele morale un element de falsă rigurozitate care a dăunat enorm progresului acestora. Noua manieră de tratare a ştiinţelor naturale, concepută de Bacon, este de cea mai mare importanţă penru orice filozofie, căci ea este aceea care i-a imprimat tendinţa empirică ce a determinat pentru un timp atît de îndelungat caracterul gîndirii moderne. În studiul pe care-l întreprindem ne interesează însă în mod deosebit legea potrivit căreia toate corpurile gravitează în jurul unui centru comun: prin urmare această lege trebuie să ne preocupe.

La prima vedere s-ar părea că gravitaţia universală include în sine toate forţele naturii; şi totuşi în natură ea nu este singura forţă; tocmai de aceea legea căreia aceasta i se supune are, din punctul nostru de vedere, o semnificaţie atît de profundă. Luată izolat, atracţia nu numai că nu explică lumea, ci nu explică absolut nimic. Dacă ar acţiona numai ea singură, întreaga materialitate n-ar mai fi decît o masă informă şi inertă. În natură orice mişcare este produsă de două forţe solicitînd mobilul în două direcţii diferite, iar în mişcarea cosmică acest principiu este în mod deosebit pus în evidenţă. Dar, odată ce astronomia a recunoscut faptul că legii gravitaţiei i se supun corpurile cereşti şi că efectele acestei legi pot fi evaluate cu precizie, orice sistem din univers a devenit o problemă de geometrie şi în zilele noastre sub denumirea de Atracţie sau Gravitaţie universală este concepută, printr-un soi de ficţiune matematică, cea mai generală lege a naturii. Dar cealaltă forţă, în absenţa căreia gravitaţia n-ar mai servi la nimic, este *Impulsul iniţial* sau *Proiectarea.* Iată, aşadar, care sînt cele două forţe motrice ale naturii: *Gravitaţia* şi *Proiec-*

tarea. În ideea bine conturată a acţiunii simultane a celor două forţe, aşa cum ne-o prezintă nouă ştiinţa, este cuprinsă întreaga doctrină a *Paralelismului* celor două lumi: nu ne mai rămîne decît să aplicăm această idee combinaţiei celor două forţe pe care anterior le-am recunoscut ca acţionînd în planul spiritual, una de care sîntem conştienţi, *liberul* nostru *arbitru*, voinţa noastră, cealaltă — care ne domină fără ştirea noastră, acţiunea unei *puteri exterioare* asupra fiinţei noastre, pentru a vedea ce va rezulta de aici*.

Noi cunoaştem Atracţia într-o infinitate de efecte ale ei; ea se produce permanent sub ochii noştri; noi avem despre ea cunoştinţe absolut certe. După cum vedeţi acest lucru corespunde de minune ideii pe care o avem despre propria noastră

---

* Fără îndoială, aplicaţiile legii descoperite de Newton sînt, în planul lucrurilor perceptibile, excepţionale, şi ele vor fi tot mai numeroase pe zi ce trece. Nu trebuie uitat însă faptul că legea căderii corpurilor a fost descoperită de Galilei, iar cea a mişcării planetare — de căre Kepler. Newton n-a avut, aşadar, decît fericita inspiraţia de a îmbina aceste legi una cu alta. De altfel însă, tot ceea ce priveşte această celebră descoperire este cît se poate de important. Nu-i de mirare că un ilustru geometru, de pildă, regreta faptul că noi nu cunoaştem anumite formule de care s-a slujit Newton în munca sa: ştiinţa ar fi avut, fără îndoială, enorm de mult de cîştigat din descoperirea acestor talismane ale geniului. Dar putem noi oare crede în mod serios că întregul secret al lui Newton, toate forţele sale nu rezidă decît în procedeele sale matematice? Nu ştim noi oare că în extraordinara sa inteligenţă mai sălăşluia încă şi altceva în afara capacităţii sale de a calcula? Vă întreb: i-a venit vreodată unei minţi necredincioase vreun gînd de proporţiile celui de care a vorba aici? A fost oare vreodată oferit lumii un adevăr de o asemenea măreţie de către un spirit care să nu fi fost credincios? Şi cum ne-am putea noi imagina că, atunci cînd Newton fugea de la Londra de epidemia care făcea acolo ravagii, la Cambridge, unde i-a sclipit în minte legea materialităţii destrămînd vălul care ascundea natura în faţa ochilor lui, în sufletul său pios nu existau decît cifre? Straniu lucru: mai sînt încă pe lume oameni care nu-şi pot stăpîni un surîs de compasiune cînd se gîndesc că Newton a comentat Apocalipsa. Nu se înţelege că Newton, aşa cum a fost el, un geniu pe cît de măreţ tot pe atît de supus, pe cît de umil, tot pe atît de puternic, singurul în stare de marile descoperiri care fac mîndria întregii specii umane, n-a fost nici pe departe omul trufaş cum s-ar fi putut ca el să fie. Încă o dată: unde s-a mai văzut — nu spun un ateu, dar un spirit indiferent la religie — care să împingă, aşa cum a făcut-o el, graniţele ştiinţei dincolo de pietrele de hotar ce păreau a-i fi prescrise?

putere. Despre Impuls, noi nu cunoaştem decît necesitatea lui absolută, tot astfel cum nu ştim cu nimic mai mult despre acţiunea divină asupra sufletului nostru. Cu toate acestea sîntem convinşi atît de existenţa uneia, cît şi de a celeilalte. Aşadar, în cele două cazuri avem o cunoaştere limpede şi precisă a uneia, o cunoaştere vagă şi obscură a celeilalte, o *certitudine perfectă* în ceea ce le priveşte pe amîndouă. Aceasta este aplicarea nemijlocită a respectivului fel de a concepe ordinea materială a lumii şi, după cum vedeţi, ea se oferă spiritului întru totul firesc. Dar trebuie să mai luăm în consideraţie şi faptul că analiza astronomică extinde legea sistemului nostru solar asupra tuturor sistemelor siderale care umplu spaţiile cereşti, iar teoria moleculară o ia drept cauză a înseşi alcătuirii corpurilor; şi că sîntem pe deplin în drept să considerăm legea sistemului nostru ca pe o condiţie universală a întregii creaţii sau aproape: în acest caz, respectivul punct de vedere dobîndeşte o importanţă uriaşă.

De altfel, toate liniile demarcatoare pe care le trasăm noi între diferitele făpturi, toate distincţiile imaginare pe care — întru comoditatea noastră şi potrivit bunului nostru plac — le stabilim între ele, nu sînt ele de fapt absolut anulate atunci cînd le raportăm la principiul creaţiei? Nu avem noi oare, indiferent de ce-am face, sentimentul intim al unei realităţi superioare comparativ cu aparenta realitate care ne înconjoară? Şi această altă realitate nu este ea oare singura într-adevăr reală, realitatea *obiectivă* care cuprinde fiinţa în întregul ei şi ne topeşte pe noi înşine în atotcuprinzătoarea realitate generală? În această unitate se şterg, prin urmare, toate deosebirile, toate graniţele pe care le trasează raţiunea în virtutea imperfecţiunii şi a caracterului limitat al naturii ei; din acest moment nu mai există în multitudinea infinită a lucrurilor decît o facere unică şi universală. Într-adevăr, atît sentimentul intim al propriei noastre firi cît şi receptarea universului nu ne va permite să concepem existenţa creată într-un alt fel decît într-o stare de perpetuă mişcare. Iată faptul universal. Prin urmare, ideea mişcării trebuie în mod firesc să preceadă în filozofie orice

altă idee. Dar această idee trebuie să o pretindem geometriei, întrucît numai aici o putem afla purificată de orice metafizică arbitrară şi întrucît numai din mişcarea liniară putem noi extrage noţiunea absolută a oricărui fel de mişcare. Foarte bine! Geometrul nu e capabil să-şi imagineze vreo altă mişcare decît mişcarea transmisă. El este, prin urmare, constrîns să stabilească înainte de toate că lucrul pus *în mişcare* este în sine inert, şi că orice mişcare este efectul unui impuls imprimat din exterior. În cea mai înaltă abstracţie, la fel ca şi în natură, revenim, aşadar, totdeauna la o acţiune primară exterioară, indiferent de obiectul avut în vedere. Ideea unei acţiuni distincte de orice forţă, de orice cauză aflată în chiar lucrul în mişcare este deci sub raport logic inseparabilă de însăşi ideea mişcării. Iată de asemenea şi cauza pentru care spiritul uman întîmpină atît de multe dificultăţi în eliberarea sa de vechea eroare că toate ideile îi vin prin intermediul simţurilor. E foarte simplu: pe lume nu există nimic de care să fim mai înclinaţi a ne îndoi decît de propria noastră putere; ceea ce este aşadar hotărît absurd în sistemul senzualist, e numai faptul că el atribuie unui obiect material o acţiune imediată asupra unuia imaterial, presupunînd în acest fel ciocnirea corpurilor cu inteligenţele, în loc să pună în contact, aşa cum se întîmplă în planul fizic, lucruri de aceeaşi natură, cu alte cuvinte — inteligenţe cu inteligenţe. În sfîrşit, să ne fie clar: în ideea pură a mişcării, materialitatea nu are absolut nici o semnificaţie; toată deosebirea dintre mişcarea materială şi mişcarea morală constă în faptul că elementele uneia sînt spaţiul şi timpul, pe cînd elementul celeilalte este numai timpul; or, e incontestabil că ideea de timp, ea singură, este suficientă pentru apariţia ideii de mişcare. Decurge de aici că legea mişcării este o lege a universalităţii şi că ceea ce am spus despre mişcarea fizică se aplică perfect mişcării inteligente sau morale.

Ce concluzie trebuie trasă de aici? Că nu reprezintă nici o dificultate să concepi propriile acţiuni ale omului ca pe un principiu *ocazional*, ca pe o forţă care nu intră în acţiune decît în temeiul îmbinării ei cu o altă forţă, superioară, tot

astfel după cum forța de atracție nu acționează decît în combinație cu forța proiectării. Iată unde voiam să ajungem.

Se va crede, poate, că în acest sistem nu mai e loc pentru filozofia *eului*. Ar fi o eroare. Ea se potrivește, dimpotrivă, foarte bine cu acest sistem; numai că ea e redusă la adevărata ei valoare — atîta tot. Din ceea ce am spus pînă acum privitor la dubla acțiune care guvernează lumile nu rezultă cîtuși de puțin că activitatea noastră ar fi egală cu zero: este, așadar, cît se poate de util să meditām asupra puterii aflate în stăpînirea noastră și să căutăm să o înțelegem cît mai exact cu putință. E adevărat, omul este fără încetare mînat de o putere pe care el nu o simte în sinea sa; dar această putere din exterior se exercită asupra lui prin intermediul conștiinței sale; astfel, indiferent de modul în care mi-ar veni o idee pe care o descopăr în capul meu, acest lucru, faptul că o descopăr acolo, se datorează conștientizării acestei idei. Or, a cunoaște înseamnă a acționa. Acționez, prin urmare, efectiv și fără întrerupere; deși dominat de ceva mai puternic decît mine, *sînt conștient*. Un element nu-l anihilează pe celălalt: ele se succed fără să se nege; și unul și celălalt sînt la fel de bine demonstrate. Dacă voi fi întrebat cum este posibilă o astfel de acțiune din afară asupra mea, acest lucru este cu totul altă chestiune; vă dați bine seama și dumneavoastră că nu aici este momentul ca ea să fie tratată; ei trebuie să-i răspundă o filozofie de un ordin superior. Rațiunii comune nu-i revine decît să atragă atenția asupra existenței acestei acțiuni exterioare și să o ia ca pe unul din crezurile ei fundamentale: restul nu o mai privește. Cine știe însă cum pătrund gîndurile străine în intelectul nostru? Cum ne supunem noi părerilor, opiniilor altora? Unde e omul acela cugetător care să nu conceapă cît se poate de precis mecanismul subordonării unei rațiuni alteia superioare, fără ca acest lucru să-i știrbească ceva din propria sa putere, din facultățile sale? Este, așadar, sigur că marea problemă a liberului arbitru, oricît de încîlcită ar fi, n-ar mai prezenta nici o dificultate dacă ne-am pătrunde de ideea că natura ființei înzestrate cu inteligență nu constă decît în conștiință și că, atîta vreme cît ființa

înzestrată cu inteligenţă are conştiinţă, natura ei nu este cu nimic ştirbită, indiferent de modalitatea prin care dobîndeşte ea această conştiinţă.

De fapt, şcoala scoţiană[6] care a deţinut vreme atît de îndelungată supremaţia în lumea filozofică a deplasat toate chestiunile Ideologiei.[7] Vă este cunoscut că ea pretinde să descopere originea oricărei gîndiri umane şi să explice totul urcînd pe firul care leagă reprezentarea actuală de reprezentarea anterioară. Odată ajunşi la originea unui anumit număr de idei prin intermediul asocierii lor, s-a conchis că tot ceea ce se petrece în inteligenţă este produsul respectivului principiu, şi din acel moment nu s-a mai voit ţine seama de nimic altceva. Prin urmare s-a presupus că totul se reduce la faptul de conştiinţă, iar pe acest fapt s-a edificat psihologia empirică. Dar, vă întreb eu, există pe lume ceva pe care noi să-l resimţim în mai mare măsură decît neîntrerupta producere a ideilor în creierul nostru, la care noi nu luăm în nici un fel parte? Există vreun lucru de care să fim mai siguri decît de acest travaliu continuu al inteligenţei noastre, care se produce fără absolut nici o contribuţie a noastră? De altfel, problema n-ar fi rezolvată în mai mare măsură nici dacă am reuşi să adunăm toate ideile noastre într-un singur mănunchi de idei al căror izvor să ne fie pe deplin cunoscut. Fără îndoială, în mintea noastră nu se petrece nimic care să nu se afle, într-un fel sau altul, în legătură cu ceea ce s-a petrecut în ea mai înainte; de aici însă nu rezultă cîtuşi de puţin că fiecare mutaţie din gîndirea mea, că fiecare dintre formele pe care ea le îmbracă rînd pe rînd, s-ar produce prin propria mea putere: aici mai este încă, aşadar, loc pentru o uriaşă acţiune, cu desăvîrşire distinctă de a mea. Teoria empirică nu face, în consecinţă, decît să constate, în cel mai

[6] Ceaadaev se va mai referi la Şcoala scoţiană de două ori; V. Şahovskoi semnalează existenţa operelor lui Thomas Reid (1710–1796) şi ale lui Dugald Stewart (1753–1828) în biblioteca lui Ceaadaev.

[7] E vorba de Şcoala franceză, precursorul căreia a fost Condillac (1715–1780).

bun caz, anumite fenomene specifice naturii noastre; cît priveşte fenomenul general, de ansamblu, ea nu ne oferă nimic.

În sfîrşit, acţiunea proprie omului nu-i este într-adevăr proprie decît atunci cînd se conformează legii. De fiecare dată cînd acţionăm abătîndu-ne de la lege nu ne mai determinăm noi înşine, ci sîntem determinaţi de lucrurile care ne înconjoară. Atunci cînd ne lăsăm în voia acestor influenţe străine, cînd ieşim din cadrul legii, ne distrugem. Pe de altă parte, supunîndu-ne puterii divine, nu avem nici o dată conştiinţa perfectă a acestei puteri; ea nu ar putea, prin urmare, niciodată leza libertatea noastră. Libertatea noastră nu constă, aşadar, decît în faptul că nu avem sentimentul dependenţei noastre: nici nu e nevoie de mai mult pentru a ne considera ca fiind cu desăvîrşire liberi şi solidari cu fiecare lucru pe care îl întreprindem, cu fiecare idee pe care o gîndim. Din păcate nu astfel îşi concepe omul libertatea: *el se crede liber,* spune Iov, *precum măgăruşul sălbatec.*[8]

Da, eu sînt liber, cum m-aş putea îndoi de lucrul acesta? În momentul în care scriu rîndurile de faţă nu ştiu eu oare că stă în puterea mea să nu le scriu? Şi dacă vreo providenţă ar dispune de mine în mod irevocabil, ce-mi pasă mie de ea, de vreme ce nu-i pot în nici un fel recepta puterea? Dar cu ideea libertăţii mele se mai asociază o altă ideea, înspăimîntătoare, consecinţă teribilă şi inexorabilă a ei — abuzul de această libertate şi *răul* care decurge din el. Să presupunem că o singură moleculă a materiei şi-ar imprima pentru o singură dată o mişcare potrivit voinţei ei; că, de pildă, în loc să tindă către centrul sistemului ei, ea ar devia, oricît de puţin, de la raza pe care se situează. Ce s-ar întîmpla atunci? N-ar fi oare tulburată, în ansamblul său, întreaga organizare a lumii? Nu s-ar deplasa de la locul lui fiecare atom din spaţiile nemărginite? Mai mult decît atît, nu s-ar ciocni oare la întîmplare toate corpurile, dis-

---

[8] Interpretare a cuvintelor din Cartea lui Iov: „Astfel deci un om fără minte cîştigă înţelepciunea, precum puiul de asin ajunge asin mare." (Iov, 11, 12.)

trugîndu-se între ele? Ei bine, puteţi oare concepe că tocmai lucrul acesta îl face fiecare dintre noi în fiecare clipă din zi? Noi nu facem altceva decît să ne imprimăm mişcări samavolnice, şi de fiecare dată zdruncinăm cu acest prilej întregul univers; şi nu doar mişcările noastre exterioare sînt cele care pricinuiesc acest îngrozitor ravagiu în sînul creaţiei, ci şi fiecare pulsaţie a sufletului nostru, fiecare dintre gîndurile noastre cele mai intime. Aceasta este priveliştea pe care o oferim noi Fiinţei Supreme. Dar oare de ce suportă Ea această situaţie? De ce nu mătură Ea din spaţii această lume de creaturi răzvrătite? Şi lucru încă şi mai ciudat, de ce să le fi acordat Ea o putere atît de teribilă? Pentru că aşa I-a fost voia. *Să facem,* a spus Dumnezeu, *om după chipul şi asemănarea noastră.*[9] Acest chip al lui Dumnezeu, această asemănare cu El şi este libertatea noastră. Dar, făpturi atît de singular alcătuite, noi sîntem făcuţi în aşa fel încît să ne putem şi împotrivi Creatorului nostru. Cum ne-am putea îndoi de faptul că dacă voinţa Lui a fost să ne înzestreze cu această uimitoare forţă, care pare să contrazică întreaga ordine din Univers, El nu a vrut totuşi să o şi orienteze, n-a vrut să ne şi lumineze în privinţa felului în care ar trebui s-o folosim? Cuvîntul lui Dumnezeu l-a auzit la început întreaga umanitate, personificată în cel care purta în sine toate generaţiile viitoare; mai apoi, Dumnezeu a binevoit să ilumineze cîţiva oameni aleşi, pentru ca ei să pătreze adevărul pe pămînt; în sfîrşit, El L-a găsit pe unul dintre noi demn de a fi investit cu întreaga Sa autoritate, de a fi iniţiat în toate tainele Sale, în asemenea măsură încît Acesta să fie *una* cu El[10] şi I-a dat misiunea de a ne face pe noi să cunoaştem tot ceea ce, potrivit puterilor noastre, putem cunoaşte din misterul divin. Iată ce ne învaţă înţelepciunea sacră. Dar raţiunea nu ne spune ea oare acelaşi lucru? Dacă Dumnezeu nu ne-ar învăţa

[9] *Facerea*, 1, 26.

[10] Referire la unul din citatele evanghelice preferate ale lui Ceaadaev: „... toţi să fie una, după cum Tu, Părinte, întru Mine şi Eu întru Tine, aşa ca şi aceştia în noi să fie una, ca lumea să creadă că Tu M-ai trimis." (Ioan, 17, 21.)

pe noi, atunci lumea, noi înşine, lucrurile toate ar mai putea oare exista chiar şi o singură clipă? N-ar recădea oare toate neîntîrziat în haos? Fără îndoială că da; şi din momentul în care raţiunea noastră nu se lasă orbită de înşelătoarea încredere în ea însăşi, din momentul în care nu se lasă în întregime vătămată de trufie, ea ne va spune cu exactitate ceea ce ne spune credinţa, anume că Dumnezeu a trebuit necesarmente să-l înveţe şi să-l conducă pe om încă din prima zi a creaţiei Sale, că El nu a încetat niciodată să-l înveţe şi să-l conducă, şi că nu va înceta niciodată să o facă pînă la sfîrşitul veacurilor.

Sokolniki, 30 iunie.

SCRISOAREA A CINCEA

„Much of the soul they talk, but all awry."
MILTON[1]

După cum vedeţi, totul ne readuce la principiul absolut, potrivit căruia raţiunea omului nu e în stare să-şi dea sieşi o lege, la fel cum nu poate prescrie legi oricărui alt lucru creat. Ca şi legea naturii fizice, legea naturii morale ne este oferită o dată pentru totdeauna: dacă pe una o aflăm gata făcută, nu există nici un motiv pentru a nu o afla şi pe cealaltă la fel. Însă, întocmai ca lumina sorilor care străbat alte ceruri, dar ale căror raze ne parvin şi nouă chiar dacă atenuate, tot aşa străluceşte pentru noi şi lumina legii morale venind dintr-un ţinut îndepărtat şi necunoscut: noi sîntem cei care trebuie să ne deschidem ochii pentru a primi lumina îndată ce ea începe să strălucească în faţa noastră. Aţi văzut că am ajuns la aceste concluzii prin intermediul unor inducţii logice care ne-au făcut să descoperim anumite identităţi între ordinul material şi cel spiritual. Deşi are întrucîtva acelaşi punct de vedere, psihologia de şcoală[2] nu ajunge însă la aceleaşi consecinţe. Ea nu-şi însuşeşte de la ştiinţa naturii decît metoda observaţiei, cu alte cuvinte ceea ce este cel mai puţin aplicabil obiectului ei de studiu. În loc să se ridice pînă la

[1] „Vorbesc mult despre suflet, dar totul anapoda" (engl.) John Milton — *Paradise Regained* IV, vers 313. Textul vizează carenţele filozofiei păgîne.

[2] Referire la poziţiile filozofului şi psihologului german H. Wolf (1670–1759), care clasifica psihologia într-una empirică şi alta raţională (prima ocupîndu-se de suflet în legăturile lui cu timpul, cea de a doua — de sufletul nemuritor şi neschimbător).

autentica unitate a lucrurilor, ea nu face decît să contopească ceea ce trebuie să rămînă veşnic separat; în loc să descopere legea, ea descoperă haosul. Există, fără îndoială, o unitate absolută în ansamblul făpturilor; tocmai acest lucru căutăm şi noi să-l demonstrăm pe măsura puterilor noastre; mai mult decît atît: în aceasta rezidă *credo*-ul oricărei filozofii sănătoase. Dar respectiva unitate este una obiectivă, aflată cu totul în afara realităţii sensibile; fără îndoială avem aici un fapt copleşitor, care împrăştie o lumină inefabilă asupra marelui Tot; conferă o logică cauzelor şi scopurilor, dar n-are nici o tangenţă cu acea specie dc panteism profesat de către majoritatea filozofilor din zilele noastre — o doctrină funestă care pune într-o lumină falsă toate sistemele filozofice, făcînd să nu mai existe astăzi nici un sistem care să nu sfîrşească, în ciuda unor frumoase promisiuni de spiritualism, prin a trata faptul spiritual exact ca şi cum ar avea de-a face cu unul material.

Prin însăşi natura sa, spiritul tinde spre unitate. Din păcate nu s-a înţeles însă bine în ce constă unitatea reală a lucrurilor. Pentru a vă convinge, aruncaţi o privire asupra felului în care majoritatea gînditorilor concep durata sufletului. Un Dumnezeu veşnic şi un suflet veşnic la fel cu El, un infinit absolut şi, în prezenţa acestuia, un alt infinit absolut — este oare posibil aşa ceva? Nu este oare infinitul absolut perfecţiunea absolută? Cum ar putea să existe faţă-n faţă două fiinţe eterne, două fiinţe perfecte? Iată însă despre ce e vorba. Cum nu avem nici un motiv întemeiat să admitem în fiinţa constituită din conştiinţă şi materie nimicirea simultană a celor două naturi care îl alcătuiesc, era firesc ca spiritul uman să ajungă la ideea supravieţuirii uneia dintre aceste naturi, celeilalte. Dar tocmai la acest lucru trebuia să ne mărginim. Să admitem că voi trăi o sută de mii de ani după momentul pe care îl denumesc moarte şi care nu e altceva decît un fenomen fizic fără nici o legătură cu fiinţa mea spirituală; de aici însă mai e mult pînă la eternitate. Şi, ca toate celelalte idei instinctive ale omului, ideea imortalităţii sufletului a fost iniţial simplă şi rezonabilă; dar, odată

căzută pe solul foarte fertil al Orientului, ea a crescut peste măsură şi, tot crescînd, a ajuns la acea dogmă nelegiuită[3] care confundă creatura cu Creatorul, rupînd linia ce-i separă pe vecie, care striveşte spiritul prin greutatea imensă a unui viitor fără de margini, care amestecă şi încurcă totul. După aceea, pătrunzînd în creştinism, o dată cu multe alte elemente pe care acesta le-a moştenit de la păgîni, ea şi-a aflat o forţă înnoită care a ajutat-o să cucerească în întregime inima omului. Totodată, nimeni nu ignoră faptul că religia creştină consideră nemurirea ca pe o recompensă pentru o viaţă cu desăvîrşire sfîntă: dacă viaţa veşnică trebuie însă meritată, este limpede că nu poţi s-o fi posedat anterior! Dacă viaţa veşnică nu e decît preţul unei vieţi perfecte, cum s-ar putea ea afla la capătul unei vieţi trăite în păcat? Ciudat fenomen! Iluminat de cea mai înaltă dintre lumini, spiritul uman nu poate, în ciuda acestui lucru, să intre în stăpînirea adevărului total: el continuă să oscileze între adevăr şi fals. Trebuie să recunoaştem că orice filozofie e fatal închisă într-un cerc din care îi este peste puteri să iasă. În domeniul moralei iniţial ea îşi prescrie sieşi totdeauna o lege căreia începe apoi să i se supună, nu se ştie nici cum, nici pentru ce; în domeniul metafizicii ea formulează totdeauna la început un principiu, din care pe urmă deduce întregul univers al lucrurilor chiar de ea creat. Avem de-a face aici cu acelaşi petitio principii[4]; dar el este inevitabil: altminteri ce rost ar mai avea aici raţiunea? Evident, nici unul.

Iată, de pildă, cum procedează filozofia cea mai pozitivă, cea mai riguroasă din timpurile noastre.[5] Ea începe prin a

---

[3] Ceaadaev are probabil în vedere învăţătura Orientului antic privitoare la reîncarnarea sufletului, şi înfăţişează totodată o imagine generalizată a filozofiei răsăritene, care cuprinde şi teoria metempsihozei ca şi, probabil, budismul ce şterge graniţele dintre creaţie şi Creator, presupunînd cu alte cuvinte posibilităţile neîngrădite ale omului, care întrece astfel zeitatea. Zeul e doar unul din stadiile trecătoare ale existenţei fără de sfîrşit.

[4] Greşeală logică constînd în faptul că pentru demonstrarea unei teze este folosită o altă teză care are ea însăşi nevoie de a fi demonstrată.

[5] Referire la Şcoala scoţiană, menţionată şi în Scrisoarea a patra.

stabili faptul că raţiunea este instrumentul cunoaşterii şi, ca atare, trebuie început prin a cunoaşte înainte de orice anume raţiunea; altfel, spune ea, nu e posibilă utilizarea ei eficientă.

Apoi filozofia aceasta începe, aşa cum se pricepe ea mai bine, să disece, să desfacă în bucăţi raţiunea. Or, ce instrument foloseşte ea pentru această activitate preliminară şi indispensabilă, pentru această anatomie a inteligenţei? Oare nu aceeaşi raţiune? Dar cum va proceda ea oare pentru a ajunge la cunoaşterea în a cărei căutare se află, dacă e redusă, chiar de la prima şi cea mai importantă operaţie pe care o întreprinde, la o unealtă de care încă nu ştie, potrivit propriei sale recunoaşteri, cum să se folosească? E de neînţeles. Dar asta nu e încă totul. Mai sigură pe sine decît toate filozofiile care au precedat-o, ea declară că spiritul trebuie tratat în exact aceeaşi manieră ca oricare dintre obiectele exterioare. Acelaşi ochi care priveşte lumea va fi capabil să facă să vă vedeţi şi propria-vă fiinţă; aşa cum puneţi în faţa voastră lumea, puteţi să vă puneţi pe voi înşivă în faţă; aşa cum meditaţi asupra lumii, aşa cum experimentaţi cele lumeşti, meditaţi şi experimentaţi şi propria voastră fiinţă. Fiind comună şi naturii şi raţiunii, legea identităţii vă permite să acţionaţi în acelaşi fel asupra uneia ca şi asupra celeilalte: dacă dintr-o serie de fenomene identice în ordin material trageţi o concluzie privind un fenomen general, ce vă împiedică să trageţi în plan spiritual, ca urmare a unui şir de fapte asemănătoare unui fapt universal, aceeaşi concluzie privitoare la un fapt spiritual? Şi aşa după cum faptul fizic vă este dinainte cunoscut, veţi putea prefigura cu aceeaşi certitudine şi faptul moral: n-aveţi decît să acţionaţi în domeniul psihologiei întocmai cum acţionaţi în domeniul fizicii. Aşa se prezintă filozofia empirică. Din fericire, filozofia aceasta nu mai constituie astăzi decît modul individual de a gîndi al cîtorva spirite leneşe care se obstinează să meargă în continuare pe vechile lor făgaşuri.

O lumină nouă începe însă să străpungă bezna noastră şi tot ceea ce se petrece astăzi în domeniul filozofiei, pînă la acel eclectism atît de binevoitor şi prevenitor care parcă n-ar

dori decît să se pună pe sine în umbră[6], totul concură în a ne readuce pe căi mai bune. Printre înţelepciunile la ordinea zilei există în special una care trebuie distinsă de toate celelalte. Este o specie de platonism subtil, creaţie recentă a profundei şi visătoarei Germanii; este un idealism transcendent[7], saturat de o sublimă poezie meditativă şi, care a şi zdruncinat din temelii bătrînul edificiu al superstiţiilor filozofice. Dar el nu trăieşte încă decît în sferele eterate în care ţi se taie respiraţia. Văzîndu-l plutind în atmosfera sa diafană, cînd luminat de cîte o strălucire blîndă şi suavă, cînd furişîndu-se prin amurguri incerte sau sumbre, ai spune că e vorba de unul dintre acele miraje fantastice care străbat uneori cerurile Sudului, dispărînd în clipa următoare fără să lase vreo urmă nici în văzduh, nici în amintire. Să nădăjduim că această gîndire minunată şi grandioasă va coborî curînd în spaţii locuibile: atunci o vom saluta cu cea mai vie simpatie. Pînă atunci să o lăsăm să-şi continue drumul ei rătăcitor, iar noi să mergem mai departe pe calea mai sigură ce ne-am propus-o.

Dacă noi am conceput mişcarea universului moral, întocmai ca mişcarea lumii fizice, ca fiind efectul unui impuls primar, nu decurge oare de aici că cele două mişcări, în continuitatea lor, sînt supuse aceloraşi legi şi că, în consecinţă, toate fenomenele vieţii spirituale nu sînt decît rezultatul acestei analogii? La fel, aşadar, cum ciocnirea corpurilor continuă în natură prin impuls transmis materiei, ciocnirea intelectelor continuă mişcarea spiritului; la fel cum în natură orice lucru este legat de tot ceea ce îl precede şi tot ceea ce îl urmează, tot astfel fiecare individ uman şi fiecare gînd al omului sînt legate de toate fiinţele umane

[6] Rezervele formulate de Ceaadaev la adresa eclectismului vor fi reluate în Scrisoarea a şasea, privindu-l pe Cousin, unul din reprezentanţii de frunte ai acestuia.

[7] Referire la Schelling (1775–1854). În versiunea rusă a lui Şahovskoi apare termenul de „transcendental“ (accepţiunea kantiană); potrivit lui Falk, în cazul de faţă formularea cu sens mai larg de idealism transcendent vizează specificul de ansamblu al filozofiei lui Schelling (cf. Heinrich Falk, *Das Weltbild Peter J. Tschaadajews*).

şi de toate gîndurile omeneşti care le-au precedat şi care le vor urma; cum natura este una, *întreaga succesiune a oamenilor*, potrivit expresiei pitoreşti a lui Pascal, *este un singur om care există veşnic*[8], iar fiecare dintre noi participă direct la munca intelectuală care se consumă de-a lungul veacurilor. În sfîrşit, tot astfel după cum un anumit travaliu configurator şi perpetuu al elementelor materiale sau al atomilor, cu alte cuvinte generarea făpturilor fizice, constituie natura materială, un travaliu asemănător al elementelor sufletului sau al ideilor, cu alte cuvinte generarea spiritelor, constituie natura inteligenţei; şi dacă eu concep întreaga materie perceptibilă ca pe un singur tot, atunci trebuie să concep la fel ansamblul inteligenţelor ca pe o singură şi unică inteligenţă.

Principalul vehicul al procreării sufletelor este, se înţelege, cuvîntul: fără el n-ar fi de imaginat nici originea inteligenţei fiecărui individ în parte, nici dezvoltarea ei în cadrul speciei umane. Dar cuvîntul singur nu este suficient pentru a produce marele fenomen al inteligenţei universale; el e departe de a epuiza întreaga comunicare dintre oameni şi, ca atare, departe de a cuprinde întreaga activitate spirituală exercitată în lume. Mii de fire invizibile unesc gîndurile unei fiinţe raţionale cu cele ale alteia; gîndurile noastre cele mai intime îşi găsesc nenumărate modalităţi de a se exterioriza; şi, răspîndindu-se, încrucişîndu-se, ele se contopesc, se combină, trec de la un spirit la altul, germinează, aduc rod şi, în cele din urmă, zămislesc raţiunea generală. Uneori o idee manifestîndu-se pare să nu aibă nici o influenţă asupra lucrurilor înconjurătoare; cu toate acestea mişcarea a fost transmisă, ciocnirea s-a produs; la timpul potrivit ea va întîlni un gînd înrudit, pe care, atingîndu-l îl va zgudui, şi atunci o veţi vedea reapărînd la lumina zilei şi producînd în lumea intelectului cîte un efect

---

[8] Ceaadaev foloseşte un pasaj din lucrarea lui Pascal (1623–1662) *Tratat asupra vidului*. În întregime citatul este următorul: „În acest fel întreaga succesiune a oamenilor, de-a lungul trecerii atîtor secole, trebuie considerată ca fiind un singur om care subzistă permanent şi învaţă continuu." Ceaadaev va mai utiliza formularea lui Pascal şi în Scrisoarea a şaptea.

surprinzător. Această experienţă vă este cunoscută din fizică: cîteva bile sînt suspendate pe un fir orizontal; o îndepărtăm pe prima; cea care va porni este ultima, cele intermediare rămînînd în stare de reapos. Iată, aşa se transmite ideea prin creierele oamenilor.* Cîte gînduri minunate şi măreţe, pornite nu se ştie de unde, n-au cuprins mulţimi şi generaţii fără de număr! Cîte adevăruri înălţătoare acţionează, dăinuiesc sau strălucesc printre noi, forţe extraordinare sau lumini orbitoare, fără să ştim de unde au venit, nici cum au străbătut ele timpurile şi spaţiile! „Natura — spune Cicero într-un loc — a modelat în aşa fel chipul omului încît el să dea la iveală sentimentele ascunse în inima noastră: indiferent de sentimentul resimţit, ochii noştri îl vor transmite totdeauna“.[10] Acest lucru este întrutotul adevărat; totul din fiinţa înzestrată cu raţiune traduce gîndurile ei intime: omul, în întregime, comunică semenului său şi astfel se zămislesc inteligenţele. Căci inteligenţa nu se produce într-un mod mai miraculos decît alte lucruri: şi în cazul ei avem de-a face cu o generare ca oricare alta. Una şi aceeaşi lege guvernează orice producere, de orice natură ar fi ea; nimic nu se zămisleşte decît prin contactul sau contopirea fãpturilor; nici o forţă, nici o putere nu acţionează în mod izolat. Trebuie doar remarcat că însuşi actul zămislirii se produce într-o anumită zonă scăpată de sub nemijlocita noastră percepţie. Astfel, după cum în lumea fizică în care sesizăm efectele diferitelor forţe ale naturii cum ar fi atracţia, asimilaţia, afinitatea etc, dar la care ajungi ca rezultat, în final, la un fapt insesizabil, anume însuşi actul care conferă viaţa fizică, tot astfel în lumea spirituală sînt la vedere efectele

---

* Se ştie că renumita demonstraţie a existenţei lui Dumnezeu, atribuită lui Descartes, a fost concepută de Sf. Anselm[9] în secolul al XI-lea. Ea a rămas îngropată undeva într-un colţ al spiritului omenesc aproape cinci sute de ani pînă cînd să vină Descartes şi să o ofere filozofiei.

[9] În lucrarea sa *Proslogion* (1077–1078), Anselm de Canterbury face o demonstraţie ontologică a existenţei lui Dumnezeu. De altfel însă, argumentul ontologic este un loc comun al scolasticii.

[10] Cicero, *De legibus*, I, cap. 9, § 26–27.

diferitelor forțe umane, dar în cele din urmă ajungi la un lucru ce depășește percepția noastră imediată — anume la actul care conferă viață spirituală.

Cît privește conștiința universală care corespunde materiei universale, și în sînul căreia se produc fenomenele morale așa cum se produc fenomenele fizice în sînul materialității, ea este pur și simplu suma tuturor ideilor care trăiesc în memoria omenirii. Pentru a se constitui în patrimoniu al umanității, o idee trebuie să străbată un anumit număr de generații: cu alte cuvinte, ideea nu ajunge pe tărîmul rațiunii generale decît cu statut de tradiție.[11] Dar aici nu e nici pe departe vorba numai de tradițiile pe care le furnizează spiritului uman istoria și știința; ele nu constituie decît o parte a memoriei universale. Mai sînt încă multe care n-au fost vreodată nici proclamate în fața popoarelor, nici cîntate de către rapsozi; care n-au fost vreodată înscrise nici pe coloane, nici în pergamente; ale căror date nu au fost niciodată verificate prin calcul sau prin mersul aștrilor; pe care critica nu le-a pus niciodată în balanța ei părtinitoare; dar pe care o mînă necunoscută le depune în fundul sufletelor, pe care primul surîs al mamei, prima mîngîiere a tatălui le aduc în inima noului născut. Iată amintirile atotputernice în care este rezumată experiența vremurilor: fiecare individ le asimilează o dată cu aerul pe care îl respiră. Este mediul în care se desăvîrșesc toate miracolele conștiinței. Fără îndoială, această tăinuită experiență a timpurilor nu ajunge în totalitatea ei la fiecare fragment de umanitate; ea constituie însă substanța intelectuală a universului, curge în sîngele tuturor raselor umane, se incorporează în fibra lor, în sfîrșit continuă acele tradiții încă și mai misterioase care nu-și au originea pe pămînt, care au slujit tuturor societăților drept punct de plecare. E un lucru cunoscut faptul că în orice trib, fie el cît de izolat de marea mișcare mondială, descoperim totdeauna un anumit număr de noțiuni, mai mult sau mai puțin

---

[11] Fragmentul privitor la Tradiția Divină ca unică posibilitate a progresului se întemeiază pe ideile lui P.S. Ballanche (*Eseuri de palingeneză socială*).

bine conturate, privitoare la Fiinţa Supremă, la bine şi la rău, la drept şi nedrept; fără aceste noţiuni tribul n-ar putea supravieţui, la fel cum n-ar supravieţui în absenţa hranei sau a produselor celor mai grosolane furnizate de pămîntul pe care îl calcă în picioare, fără arborii care-l adăpostesc. De unde provin aceste noţiuni? Nu o ştie nimeni; din tradiţie, din datini, asta e totul; nu există nici un mijloc pentru a ajunge la originea lor. Copiii le-au învăţat de la părinţi — iată întreaga lor genealogie. Apoi peste aceste idei primare pogoară secolele, pe baza lor se acumulează experienţe, pe baza lor se edifică ştiinţa, spiritul omenesc creşte pe acest fundament invizibil, şi iată că pe calea faptelor se ajunge la acelaşi punct la care ne-a condus raţionamentul: la impulsul iniţial, în absenţa căruia, aşa cum am văzut, nu s-ar mai mişca nimic în natură şi care este la fel de necesar aici ca şi acolo.

Spuneţi-mi, vă rog, puteţi oare concepe o fiinţă inteligentă care să nu aibă vreo idee, oricare ar fi ea? Vă puteţi reprezenta raţiunea la om înainte ca el să o fi folosit? Puteţi să vă imaginaţi că în capul unui copil ar exista ceva anterior celor învăţate de la cei care l-au ajutat să intre în viaţă? S-au văzut copii găsiţi printre animalele pădurii, obiceiurile cărora şi le însuşiseră şi care mai apoi şi-au redobîndit facultăţile mentale; aceşti copii n-au fost însă abandonaţi chiar din primele zile ale existenţei lor. Puiul de animal, oricît de robust ar fi, ar pieri inevitabil dacă ar fi abandonat de femelă imediat după naştere; cu atît mai mult omul, cel mai plăpînd dintre toate animalele, neputînd fi privat de alăptare timp de şase–şapte luni, neavînd cîteva zile după naştere nici măcar craniul bine osificat, n-ar putea să străbată prima perioadă de viaţă fără braţul unei mame care să-l protejeze. Înseamnă că respectivii copii au primit sămînţa intelectuală înainte de a fi fost despărţiţi de părinţi. Să zicem că un om s-ar pomeni despărţit de cei care i-au dat viaţă şi de orice altă fiinţă omenească încă din clipa în care ar deschide ochii spre lumină, că el n-ar zări nici măcar o singură dată privirea unui seamăn al său şi nici n-ar auzi vreun sunet al vocii omeneşti, trăind

astfel pînă la vîrsta conştiinţei; vă garantez că în aceste condiţii n-ar mai fi nici o deosebire între respectivul mamifer şi cele pe care naturaliştii le încadrează în aceeaşi specie. Poate fi ceva mai absurd decît să consideri fiecare individ uman ca reîncepîndu-şi specia, întocmai precum fiarele? Şi totuşi aceasta este ipoteza ce slujeşte drept fundament întregului edificiu ideologic. Se presupune că această măruntă creatură informă, pe care cordonul ombilical o mai ţine încă legată de măruntaiele mamei sale, este o fiinţă înzestrată cu raţiune. Dar de unde să ştim acest lucru? Să fie oare acel galvanic dat din picioare semnul după care s-ar recunoaşte darul ceresc ce i-a fost hărăzit? Poate fi descoperită în acea privire prostească, în acele lacrimi şi acele ţipete stridente fiinţa creată după chipul lui Dumnezeu? Vă întreb, ar putea el cîndva avea vreo idee care să nu-i fi venit din rîndul acelor cîteva noţiuni pe care mama, doica sau oricare altă creatură omenească să nu i le fi introdus în creier, încă din primele zile ale existenţei sale? Primul om nu a fost un copilaş urlător, ci un om gata făcut; prin urmare, el putea foarte bine fi asemănător lui Dumnezeu şi chiar îi şi semăna; dar desigur, nu embrionul uman e făcut după chipul lui Dumnezeu. Ceea ce constituie veritabila natură umană este faptul că, dintre toate vieţuitoarele, omul este singurul care poate primi o instruire infinită: în aceasta şi constă măreţia lui, superioritatea lui în raport cu orice alt lucru creat. Dar, pentru a se ridica la nivelul condiţiei unei fiinţe inteligente, e necesar ca o rază a Raţiunii Supreme să-i lumineze fruntea. În ziua în care a fost creat omul, Dumnezeu i-a vorbit, iar omul L-a ascultat şi L-a auzit. Aceasta este adevărata geneză a raţiunii omeneşti; psihologia nu va descoperi niciodată o alta, mai profundă. Ulterior omul a pierdut în parte facultatea de a auzi vocea lui Dumnezeu, şi acest lucru a fost efectul firesc al darului libertăţii nelimitate pe care el l-a primit; dar el nu a pierdut şi amintirea primelor cuvinte divine care i-au răsunat în urechi. Acest cuvînt al Domnului adresat primului om, transmis din veac în veac, este deci cel care atinge copilul încă din leagăn,

care îl face să intre în lumea conştiinţei şi care face din el o fiinţă gînditoare. Procedeul de care s-a slujit Dumnezeu pentru a scoate omul din neant este, prin urmare, acelaşi pe care-l foloseşte şi azi pentru a crea fiecare nouă conştiinţă. Tot Dumnezeu este cel care-i vorbeşte omului, chiar dacă prin intermediul semenilor săi.

Ideea privitoare la o fiinţă omenească venind pe lume cu o inteligenţă gata formată nu are aşadar, vedeţi şi dumneavoastră, vreo bază nici în experienţă, nici în argumente abstracte. Marea lege a acţiunii constante şi directe a unui principiu suprem nu face decît să se reproducă în viaţa generală a omului, aşa cum se reproduce în orice creaţiune. Acolo este vorba despre o forţă pe care o conţine *cantitatea*, aici — un principiu conţinut în *datini*; dar, în ambele cazuri avem de-a face cu o forţă exterioară, exercitată asupra făpturii, oricare ar fi ea, o acţiune iniţial instantanee, iar mai apoi — prelungită şi permanentă.

Putem mult şi bine să ne închipuim în noi înşine, putem mult şi bine fora în adîncurile inimii noastre, nu vom afla niciodată altceva decît gîndul pe care l-am moştenit de la cei care ne-au premers pe pămînt. Acest mod de a înţelege lucrurile, oricum l-am descompune, oricum l-am îmbucătăţi, nu va reprezenta altceva decît modul de înţelegere pe care l-au împărtăşit toate generaţiile ce s-au succedat începînd cu primul om şi pînă la noi; şi atunci cînd meditămasupra facultăţilor spiritului nostru, nu facem decît, de bine de rău, să ne slujim de aceeaşi raţiune universală, pentru a observa acea parte a ei pe care am dobîndit-o de-a lungul experienţei noastre personale. Ce reprezintă de fapt o facultate a sufletului? O idee, o idee pe care o regăsim în spiritul nostru, fără să ştim cum a ajuns ea acolo şi care determină apariţia unei alteia. Dar ideea primă, de unde vreţi să ne parvină dacă nu din acel ocean de idei în care înotăm? Privaţi de contactul cu alte inteligenţe, noi am paşte iarbă în loc să facem speculaţii privitoare la natura noastră. Dacă nu vrem să acceptăm că gîndirea omului este gîndirea speciei umane, ne e imposibil să înţelegem ce este ea de fapt. Întocmai ca restul lumii create, nimic din lumea conştiinţei

nu poate fi conceput ca total izolat, ca subzistînd doar prin sine însuşi. În sfîrşit, dacă este adevărat că în realitatea supremă sau *obiectivă* raţiunea omului nu este decît perpetua reproducere a gîndirii lui Dumnezeu, atunci este sigur şi faptul că raţiunea lui actuală sau *subiectivă* nu e decît raţiunea pe care el singur şi-a făurit-o în virtutea liberului său arbitru. Este adevărat că şcoala nu ţine seama de toate acestea: pentru ea nu există decît o singură şi unică raţiune; pentru ea omul dat este omul aşa cum a ieşit el din mîinile Creatorului; creat să fie liber, el nu a abuzat de libertatea sa; fiinţă voluntară, el a rămas totuşi acelaşi, întocmai ca lucrurile inerte ce ascultă de o forţă irezistibilă. Nenumăratele erori comise de el, superstiţiile grosolane pe care le-a zămislit, crimele care l-au mînjit, nimic din toate acestea n-au lăsat vreo urmă în spiritul său: iată-l, el este acelaşi cu cel din ziua în care suflul divin i-a trezit la viaţă învelişul pămîntesc, la fel de pur, la fel de cast ca atunci cînd încă nimic nu-i maculase tînăra natură; pentru respectiva şcoală omul rămîne mereu unul şi acelaşi; el a fost acelaşi în toate timpurile, este acelaşi în toate locurile; aşa cum sîntem, aşa şi trebuie să fim; şi, potrivit ei, această grămadă de idei neterminate, fantasmagorice, incoerente, pe care le denumim spirit omenesc, constituie inteligenţa pură: emanaţia celestă derivînd de la însuşi Dumnezeu; nimic n-a alterat-o, nimic n-a atins-o. Iată cum arată înţelepciunea omenească.

Şi totuşi spiritul omului a resimţit totdeauna nevoia de a se reconstitui potrivit unui model ideal. Pînă în momentul apariţiei creştinismului el n-a făcut altceva decît să elaboreze acest model care îi scăpa permanent şi pe care îl relua fără încetare: aceasta a şi fost marea întreprindere a Antichităţii. Pe vremea aceea omul se limita firesc la a-l căuta în sine însuşi. Dar, încă mai de mirare este faptul că filozoful se mai încăpăţînează uneori, chiar şi în zilele noastre, chiar şi avînd în faţă înaltele învăţături pe care i le oferă creştinismul, să rămînă în cercul în care l-a surghiunit Antichitatea; că el nici nu se gîndeşte să caute în altă parte decît în natura umană exemplul raţiunii perfecte; că, de pildă, nu-i trece prin minte să se adre-

seze sublimei doctrine destinate să păstreze printre oameni cele mai vechi datini din lume, să se adreseze acelei cărţi minunate ce poartă atît de evident pecetea raţiunii absolute, cu alte cuvinte, chiar ale acelei raţiuni pe care el o caută şi nu o află. Oricît de puţin aţi medita cu bună credinţă la învăţătura revelată, şi tot veţi fi uluit de măreaţa expresie a perfecţiunii intelectuale ce o domină în întregime, veţi constata că toate inteligenţele eminente pe care le întîlniţi nu sînt decît fracţiuni ale unei singure şi vaste inteligenţe care saturează acea lume în care trecutul, prezentul şi viitorul nu constituie decît un singur tot indivizibil; veţi simţi cum fiecare lucru aici tinde să vă facă a înţelege natura unei raţiuni care nu se supune cîtuşi de puţin condiţiilor impuse de spaţiu şi timp, anume acea pe care omul a deţinut-o cîndva, pe care a pierdut-o, pe care o va regăsi într-o bună zi şi care ne-a fost nouă înfăţişată în persoana lui Hristos. Remarcaţi că în această problemă spiritualismul filozofic nu se deosebeşte prin nimic de sistemul opus lui; căci, fie că mintea omenească e considerată ca o tabula rasa ţinîndu-se la vechea formulă a şcolii senzualiste: *nimic nu e în intelect care să nu fi fost mai întîi în simţuri*, fie că e considerată ca acţionînd prin propria ei putere, repetîndu-se odată cu Descartes: *îmi astup toate simţurile şi trăiesc,*[12] vom avea oricum de a face cu raţiunea aşa cum se prezintă ea astăzi şi nu cu raţiunea care ne-a fost atribuită originar; de aceea în nici un caz nu va fi supus analizei autenticul principiu spiritual, ci unul denaturat, mutilat, viciat prin samavolnicia oamenilor.

De altfel, dintre toate sistemele cunoscute, cel care, pentru a se dumiri asupra fenomenului intelectual, se străduieşte cu bună credinţă să construiască o raţiune cu desăvîrşire abstractă, o natură pur şi simplu înzestrată cu inteligenţă, chiar fără să urce pînă la izvorul principiului spiritual, este cu siguranţă cel mai profund şi, prin consecinţele lui, cel mai rodnic.[13] Dar, cum materialul din care îşi construieşte modelul i-l furnizează acelaşi om dat, respectivul sistem filozofic ne dezvăluie şi el

---

[12] Cf. *Méditations métaphisiques*, Meditaţia a treia.

[13] Referire la Kant.

tot raţiunea artificială, şi nu raţiunea primară. Gînditorul profund, autor al acestei filozofii, n-a văzut că era vorba doar de a-ţi reprezenta o raţiune care să nu fi avut decît o voinţă, aceea de a căuta şi de a evoca Raţiunea Supremă, dar o raţiune care, asemenea cu tot ceea ce există, să aibă un mod de mişcare perfect supus legii şi a cărei forţă să nu constea decît într-o infinită tendinţă de a se confunda cu cealaltă raţiune. Dacă ar fi pornit de aici, el ar fi ajuns fără îndoială la ideea unei raţiuni într-adevăr pure, pentru că ea n-ar fi fost decît un reflex al raţiunii absolute; iar analiza aceste raţiuni l-ar fi condus indubitabil la concluzii de o imensă însemnătate; mai mult, el n-ar mai fi ajuns la doctrina păcătoasă a *autonomiei* spiritului uman, a nu ştiu cărei legi imperative ce s-ar afla chiar în raţiunea noastră şi care i-ar conferi acesteia puterea de a se înălţa, prin propriul ei elan, pînă la totala perfecţiune ce-i este accesibilă; în sfîrşit, o altă filozofie încă şi mai arogantă, filozofia *omnipotenţei eului uman* nu i-ar mai fi datorat apariţia.[14] În acelşi timp trebuie să-i acordăm ceea ce i se cuvine: opera lui, aşa cum se prezintă ea, merită întregul nostru respect. Noi datorăm toate ideile sănătoase existînd astăzi în lume mersului imprimat de el ştiinţei filozofice; noi înşine nu sîntem decît o consecinţă logică a gîndirii lui. El a stabilit cu o mînă sigură limitele raţiunii umane; el a scos la iveală faptul că raţiunea aceasta era constrînsă să accepte două dintre cele mai profunde convingeri ale ei, fără să le şi poată demonstra, şi anume: existenţa lui Dumnezeu şi durata indefinită a propriei sale fiinţe; el ne-a învăţat că există o Logică Supremă care nu ne este nouă pe măsură, dar care ne este impusă independent de voinţa noastră, şi că există o lume deosebită şi totuşi contemporană cu lumea în care noi ne zbatem, că raţiunea noastră este obligată sub ameninţarea de a se prăbuşi în neant să recunoască această lume, şi că de aici anume trebuie să ne culegem toate cunoştinţele pentru a le aplica apoi lumii reale. Dar, după toate acestea, trebuie să fim de acord şi cu faptul că misiunea lui n-a constat decît în a croi filozofiei un făgaş nou şi că, dacă a

[14] Referire la Fichte.

avut într-adevăr merite mari față de spiritul uman, acesta a constat de fapt în a-l fi determinat a face cale întoarsă.

Iata, așadar, ceea ce rezultă pe scurt din studiul pe care l-am întreprins. Tot ceea ce există în lumea ideilor nu provine decît dintr-un anumit număr de noțiuni transmise prin tradiție, ce nu aparțin individului înzestrat cu intelect în mai mare măsură decît îi aparțin forțele naturii individului fizic. *Arhetipurile* lui Platon, *Ideile înnăscute* ale lui Descartes, *A priori*-ul lui Kant, toate aceste diferite elemente ale gîndirii care au impus tuturor gînditorilor profunzi recunoașterea lor ca precedînd orice specie de operațiuni sufletești, ca fiind anterioare oricărei experiențe, oricărei acțiuni proprii spiritului, toți acești germeni preexistenți ai rațiunii, în absența cărora omul n-ar mai fi nici mai mult nici mai puțin decît un mamifer biped sau biman, în ciuda deschiderii largi a unghiului lui facial, în ciuda volumului mare al organului său encefalic, în ciuda poziției sale verticale etc., se rezumă în ideile care ne parvin de la conștiințele care ne-au precedat în viață și de la cele care au fost desemnate a ne face să pătrundem în existența noastră personală. Infiltrate în mod miraculos în spiritul primei ființe omenești încă din ziua creării ei de către aceeași mînă care a proiectat planeta pe orbita ei eliptică și a imprimat materiei inerte mișcarea, care a dat viață făpturii organizate, ele sînt anume ideile care au transmis naturii mișcarea ce-i este proprie și au împins omul în cercul uriaș pe care el este destinat să-l parcurgă. Reproducîndu-se prin contactul mutual al spiritelor și potrivit unui tainic principiu care perpetuează în conștiința creată acțiunea Conștiinței Supreme, ele fac să dăinuie natura intelectuală în același fel în care un principiu analog face să dăinuie natura materială. Astfel se continuă în toate lucrurile impulsul inițial, astfel se dizolvă el în mod definitiv într-o directă și constantă Providență care se extinde universal asupra tuturor făpturilor.

Odată pusă problema în felul acesta, studiul ce ne rămîne de făcut e simplu: nu mai avem decît să cercetăm drumul acestor tradiții sau datini de-a lungul istoriei speciei umane, pentru a descoperi cum și de unde s-a conservat întreagă și imaculată ideea inițial sădită în inima omului.

SCRISOAREA A ŞASEA

„On peut demander comment, au milieu de tant de secousses, de guerres intestines, de conspirations, de crimes et de folies, il y a eu tant d'hommes qui aient cultivé les arts utiles et les arts agréables en Italie, et ensuite dans les autres Etats chrétiens; c'est ce qui nous ne voyons pas sous la domination des Turcs."

VOLTAIRE, *Essai sur les Moeurs*.[1]

Doamnă,

În scrisorile mele precedente aţi putut vedea cît este de importantă o bună înţelegere a mişcării gîndirii în succesiunea generaţiilor. Dar a trebuit să mai constataţi şi faptul că dacă eşti pătruns de ideea fundamentală potrivit căreia în spiritul uman nu se află nici un adevăr în afara celui sădit chiar cu mîna Sa de către Dumnezeu atunci cînd l-a scos pe om din nefiinţă, nu mai poţi cîtuşi de puţin privi mişcarea veacurilor într-o manieră similară cu cea practicată de istoria vulgară. Vom descoperi în acest caz nu numai faptul că o Providenţă sau o raţiune perfect înţeleaptă guvernează cursul evenimentelor, ci şi acţiunea directă şi constantă a acestei Providenţe sau raţiuni asupra spiritului uman. Odată admis faptul că, pentru a se pune în mişcare, raţiunii fiinţei create i-a fost necesar un impuls primar ce nu provenea din propria

---

[1] „Ne putem întreba cum de au existat în Italia şi mai apoi în celelalte state creştine oameni care să cultive artele utile şi artele frumoase în vîltoarea atîtor zguduiri, lupte intestine, conspiraţii, crime şi demenţialităţi; sub dominaţia turcilor nu constatăm aşa ceva." Voltaire, *Eseu asupra moravurilor* (capitolul CXCVII).

sa natură, că primele idei ale acesteia, primele ei cunoştinţe n-au putut fi decît transmiteri miraculoase ale Raţiunii Supreme, decurge de aici că de-a lungul progresului raţiunii omeneşti, forţa care a alcătuit-o în acest fel a trebuit să-şi continue asupra ei exercitarea aceleiaşi acţiuni pe care a folosit-o atunci cînd îi imprima prima mişcare.

Acest mod de a concepe fiinţa inteligentă în timp şi în progresul pe care ea îl înregistrează trebuie să vă fi devenit familiar, Doamnă, dacă aţi sesizat aşa cum trebuie lucrurile pe care le-am convenit anterior. Aţi văzut că raţionamentul pur metafizic demonstrează perfect perpetuitatea unei acţiuni exterioare asupra spiritului omenesc. De altfel însă nici nu e nevoie să recurgi la metafizică; concluzia rămîne riguroasă şi în absenţa ei: ea nu poate fi negată fără a nega totodată şi premisele din care ea decurge. Dacă, dimpotrivă, ne gîndim anume la felul în care se realizează această continuă acţiune a Raţiunii Divine asupra lumii morale, vom descoperi că ea mai trebuie să se manifeste, dincolo de ceea ce trebuie să fie, aşa cum am văzut, în conformitate cu acţiunea ei iniţială şi în aşa fel încît să nu anihileze libertatea raţiunii omeneşti, nici să facă inutilă propria activitate a acestei raţiuni. Prin urmare, nu e deloc ciudat faptul că a existat un popor în mijlocul căruia tradiţia primelor legături cu Dumnezeu să se fi păstrat mai pură, mai bine definită decît în rîndul altora, şi că, din timp în timp, au apărut oameni în care să se fi reînnoit primordiala acţiune de ordin moral. Dacă înlăturăm poporul acesta, dacă înlăturăm respectivii oameni aleşi, vom fi nevoiţi să presupunem că la toate popoarele, în toate epocile vieţii universale a omului, în fiecare individ, Gîndirea Divină s-a păstrat la fel de vie, la fel de substanţială. Acest lucru ar însemna, vedeţi şi dumneavoastră, să distrugi în lume orice personalitate şi orice libertate: ar fi anihilarea faptului dat. Or, este evident că nici personalitatea, nici libertatea nu există decît în măsura în care se manifestă o diversitate a inteligenţelor, o diversitate a forţelor morale, o diversitate în cunoaştere. Şi din contra, presupunînd numai în cazul unei singure naţii sau al

unui număr restrîns de indivizi, special desemnaţi pentru a păzi această moştenire, un grad de supunere ieşit din comun faţă de tradiţiile primare, sau o capacitate particulară de a discerne adevărul primordial transmis spiritului omenesc, n-am face decît să stabilim un fapt moral absolut asemănător cu ceea ce se petrece neîncetat sub ochii noştri: anume că există popoare şi indivizi aflaţi în posesia unor lumini de care alte popoare şi alţi indivizi sînt privaţi.

În restul speciei umane, aceste mari tradiţii s-au menţinut de asemenea mai mult sau mai puţin pure, potrivit condiţiilor diferite de care s-au bucurat respectivele popoare; şi omul nu a păşit pe calea ce i-a fost hărăzită decît la lumina torţei acelor adevăruri atotputernice pe care o altă raţiune decît a sa le-a generat în mintea lui. Pe pămînt nu exista însă decît un singur focar luminos. E adevărat, focarul acela strălucea într-alt fel decît lumea omenească; el nu răspîndea în depărtări sclipiri înşelătoare; concentrat asupra unui singur punct, luminos şi totodată invizibil, precum toate marile mistere din lume; fierbinte dar disimulat, precum focul vieţii, totul era luminat de această inefabilă lumină şi totul tindea către acel centru comun, în timp ce totul părea că străluceşte de sine stătător şi că urmăreşte ţeluri opuse.* Cînd a venit însă clipa marii catastrofe a lumii spirituale, toate forţele zadarnice pe care le-a creat omul s-au risipit dintr-odată şi în mijlocul conflagraţiei generale n-a mai rămas în picioare decît tabernacolul adevărului etern. Iată cum trebuie concepută unitatea istoriei; şi iată cum această idee se înalţă pînă la o veritabilă filozofie a timpurilor care ne arată fiinţa înzestrată cu raţiune ca fiind subordonată unei legi generale şi absolute în aceeaşi măsură cu toate celelalte lucruri create.

Aş dori foarte mult, Doamnă, să puteţi ajunge la această modalitate abstractă şi religioasă de receptare a istoriei; căci nimic nu ne lărgeşte gîndirea şi nu ne purifică sufletul ca

---

* Nu e necesar să încercăm a determina geografic punctul de pe pămînt în care se află acest focar; un lucru sigur este însă faptul că datinile tuturor popoarelor din lume coincid în desemnarea aceloraşi regiuni de pe glob din care ar proveni primele noastre cunoştinţe.

această viziune, chiar dacă nebuloasă, a unei Providenţe care domină vremurile şi călăuzeşte specia umană spre atingerea destinului ei final. Dar, deocamdată, să încercăm să ne făurim o filozofie a istoriei care să împrăştie pentru noi măcar pe vastul teritoriu al amintirilor omeneşti o lumină ca cea a zorilor prevestind limpezimea vie a zilei. Vom culege cu atît mai mult rod de pe urma acestui studiu premergător, cu cît el constituie în sine un sistem care la nevoie ne-ar putea satisface, chiar dacă, din întîmplare, ne-ar opri în înaintarea noastră ulterioară. În rest, Doamnă, vă rog să vă amintiţi că nici mie nu-mi este totul clar, şi că aceste scrisori nu sînt decît continuarea convorbirilor noastre întrerupte, convorbiri care mi-au prilejuit atîtea clipe de bucurie şi care, îmi place s-o repet, au fost pentru mine o reală consolare într-o vreme în care aveam atîta nevoie de ea. Nu aşteptaţi, aşadar, de la mine să mă prezint, cu prilejul de faţă, mai didactic decît sînt de obicei; iar dumneavoastră, tot ca de obicei, pregătiţi-vă pentru a transmite acestei meditaţii ceva din propria-vă personalitate.

V-aţi dat, fără îndoială, seama că tendinţa actuală a spiritului omenesc o constituie evidenta strădanie de a înveşmînta orice ştiinţă într-o formă istorică. Meditînd asupra bazelor filozofice ale gîndirii istorice, nu poţi să nu recunoşti că ea este chemată în zilele noastre să se ridice pe înălţimi infinit mai mari decît cele atinse pînă în prezent. Am putea spune că astăzi spiritul nu se simte bine decît în istorie; că el nu mai face altceva decît să se reîntoarcă neîncetat asupra timpurilor trecute, căutîndu-şi noile forţe exclusiv în amintirile sale, în contemplarea drumului parcurs, în studiul forţelor ce i-au reglementat şi determinat desfăşurarea de-a lungul veacurilor. Este, neîndoielnic, o orientare fericită luată de ştiinţa modernă. E momentul să înţelegem că forţa pe care raţiunea umană şi-o află în prezentul îngust nu-i constituie în întregime esenţa şi că mai există în ea o altă forţă care, adunînd într-un singur gînd şi vremurile scurse şi vremurile făgăduite, conferă autenticitate fiinţei sale şi o situează în adevărata ei sferă de activitate.

Dar nu găsiţi oare, Doamnă, că în general istoria descriptivă sau povestită este inevitabil incompletă? Că, nu-i aşa, din aceasta nu va rămîne decît ceea ce se conservă în memoria oamenilor? Or, nu tot ceea ce se întîmplă în lume rămîne în memorie. Aşadar, actualul punct de vedere istoric nu e în măsură să satisfacă raţiunea. În ciuda spiritului filozofic de care s-a pătruns istoria în zilele noastre, în ciuda utilelor lucrări ale criticii, în ciuda ajutorului pe care în ultimul timp ştiinţelor naturale — astronomia, geologia, chiar şi fizica propriu-zisă — le-a plăcut să i-l acorde, vedeţi că ea n-a putut atinge încă nici *unitatea*, nici acea înaltă moralitate ce ar decurge dintr-o viziune precisă asupra legii generale care guvernează mişcarea morală a veacurilor. Contemplînd timpurile trecute, spiritul uman a aspirat dintotdeauna la acest măreţ rezultat; dar învăţătura extrasă din istorie pe căi diferite, aceste lecţii de filozofie banală, aceste exemple de mai ştiu eu ce virtuţi — ca şi cum virtutea s-ar expune în marele teatru al lumii şi caracteristica ei esenţială n-ar fi aceea de a rămîne ascunsă —, această deşartă morală psihologică a istoriei, care n-a generat niciodată vreun om cinstit ci doar o mulţime de sceleraţi şi nebuni de tot soiul, şi care nu slujeşte decît la perpetuarea jalnicei comedii lumeşti — aşadar toate acestea au abătut raţiunea de la adevăratele învăţăminte pe care datinile omeneşti sînt chemate să i le ofere. Cîtă vreme ştiinţa a fost dominată de spiritul religiei creştine, o gîndire profundă, chiar dacă încă prost articulată, răspîndea în respectivele studii ceva din sfînta inspiraţie din care provenea ea însăşi. Dar pe atunci critica istorică mai era încă atît de puţin dezvoltată, nenumărate fapte, în special din vremurile primitive, se păstrau atît de denaturate în amintirile speciei umane, încît întreaga lumină adusă de religie nu putea destrăma acea beznă adîncă; şi istoria, deşi iluminată de o lumină superioară, nu-şi depăşea platitudinile, nu se ridica la înălţimea cuvenită. În ziua de azi, o manieră întru totul raţională de a concepe istoria ar duce, fără nici o îndoială, la un rezultat perfect pozitiv. O filozofie a istoriei total înnoită — iată ce pretinde raţiunea secolului nostru; o

filozofie care să nu semene cu vechea filozofie a istoriei mai mult decît seamănă analizele savante ale astronomiei zilelor noastre cu şirul de observaţii gnomonice[2] întreprinse de Hipparchos[3] şi de ceilalţi astronomi ai Antichităţii. Trebuie numai avut în vedere că nu vom demonstra totul, dar că încă de pe vremea lui Moise şi a lui Herodot au fost totuşi suficient de multe pentru a face posibilă presimţirea multor lucruri. Faptele ca atare, indiferent în ce măsură le-am acumula, nu ne vor furniza niciodată certitudinea; ea nu poate decurge decît din felul în care ele vor fi înţelese. Aşa s-au petrecut lucrurile atunci cînd experienţa de veacuri l-a învăţat pe Kepler legile mişcării planetare, fără să-i fie însă acestuia suficientă pentru a-i dezvălui şi legea generală a naturii: această descoperire era rezervată unui gen de revelaţie extraordinară, unei cucernice meditaţii.[4] Iată, Doamnă, cum e istoria pe care trebuie să căutăm a o înţelege.

Dar mai întîi, ce semnificaţie au acele comparaţii între secole şi popoare pe care le îngrămădeşte o deşartă erudiţie? Toate acele origini ale limbilor, popoarelor şi ideilor? O filozofie oarbă sau îndărătnică n-ar putea oare oricînd să se eschiveze de la un răspuns aducînd vechiul argument al uniformităţii generale a naturii umane? Să scape de această miraculoasă înlănţuire a timpurilor, din care să lipsească orice urmă de Providenţă, prin teoria ei privitoare la dezvoltarea naturală a spiritului omenesc, fără vreo altă cauză decît forţa mecanică a naturii umane? Pentru ea spiritul uman este în cel mai bun caz asemenea unui bulgăre de zăpadă care se măreşte tot rostogolindu-se — nimic mai mult[5]. În rest, fie că vede pretutindeni un progres şi o dezvoltare naturale

---

[2] Este vorba de observaţiile întreprinse cu ajutorul gnomonului, unul dintre cele mai vechi instrumente astronomice folosit pentru determinarea înălţimii soarelui şi orientarea adevăratului meridian.

[3] Hipparchos (c. 190 – 125 î.H.) — învăţat grec, unul dintre întemeietorii astronomiei.

[4] Vezi nota amplă a lui Ceaadaev despre Newton din Scrisoarea a patra, p. 81.

[5] Referire polemică la filozofia materialismului francez din secolul al XVIII-lea; motto-ul din Voltaire întăreşte caracterul polemic al acestei scrisori.

care, potrivit concepţiei ei, sînt inerente ființei umane, fie că nu descoperă decît o mişcare fără motivaţie şi fără raţiune. Potrivit diferitelor tipuri sufleteşti, întunecat şi deznădăjduit sau plin de speranţă şi încrezător în răsplată, ea nu vede omul decît fie zbătîndu-se neghiob ca o muscă la soare, fie înălţîndu-se şi tot înălţîndu-se prin forţa sublimei lui naturi; totdeauna însă pentru ea contează omul, nimic altceva decît omul. De bună voie ignorantă, ea nu învaţă nimic de la lumea fizică pe care crede că o cunoaşte, decît poate ceea ce aceasta oferă curiozităţii deşarte a spiritului sau simţurilor; marile lumini pe care această lume le răspîndeşte fără încetare din sînul ei nu ajung pînă la ea; şi dacă în cele din urmă, ea se decide să recunoască în ansamblul tuturor lucrurilor existenţa unui plan, a unui sens, şi să le supună acestora inteligenţa umană, acceptînd toate consecinţele care ar decurge de aici în ceea ce priveşte ordinea morală universală, acest lucru îi rămîne inaccesibil atîta timp cît ea este aşa cum este. Nu va servi prin urmare la nimic nici să stabileşti legături între diferitele vremuri, nici să prelucrezi fără încetare materialul pe care îl oferă faptele: trebuie încercată caracterizarea profundă a marilor epoci istorice, trebuie riguros şi cu desăvîrşită imparţialitate determinate trăsăturile fiecărei ere potrivit legii unei înalte raţiuni practice. De altfel, dacă privim bine lucrurile, vom vedea că materialul istoric a fost epuizat; că popoarele şi-au povestit toate tradiţiile; că dacă epocile trecute vor fi într-o bună zi mai bine explicate — evident nu datorită criticii aceleia care nu-i în stare decît să răscolească vechea cenuşă a popoarelor, ci prin procedee strict raţionale —, în cea ce priveşte propriu-zis faptele nu va mai fi nimic de descoperit. *Prin urmare, istoriei nu i-a mai rămas astăzi altceva de făcut decît să mediteze.*

Odată înţeles lucrul acesta, istoria se va situa firesc în sistemul general al filozofiei, va deveni un element integrant al ei. Se înţelege, atunci se vor desprinde din ea numeroase elemente care vor rămîne în seama romancierilor şi a poeţilor preocupaţi de legendă. Dar mult mai multe vor fi elementele

care să ţîşnească din ceţurile în care zăcuseră, pentru a se situa pe piscurile cele mai la vedere ale noului sistem. Aceste elemente nu-şi vor mai dobîndi veridicitatea exclusiv din cronici; de-acum înainte raţiunea morală va fi aceea care le va pune pecetea certitudinii, în acelaşi fel în care au fost concentrate de către raţiunea geometrică în formule descoperite de experienţă şi observaţie. Aşa este, de pildă, acea apocă încă atît de puţin înţeleasă — şi nu din cauza lipsei datelor şi a monumentelor, ci din cauza carenţelor gîndirii —, epoca la care ajung toate timpurile, în care totul se sfîrşeşte şi totul începe, despre care se poate spune fără exagerare că în ea întreg trecutul speciei umane se uneşte în viitorul ei: am în vedere primele secole ale erei noastre. Într-o bună zi meditaţia istorică nu se va putea desprinde de spectacolul impunător al tuturor măreţiilor primare ale omului devenite praf şi pulbere, al tuturor măreţiilor lui viitoare începînd să înflorească. Tot astfel este şi lunga perioadă care a urmat şi a continuat acea eră a reînnoirii fiinţei umane; perioadă pe care prejudecata şi fanatismul filozofic o înfăţişau odinioară într-un mod atît de fals, perioadă în care lumini atît de strălucitoare erau ascunse de bezna cea mai adîncă, în care forţe morale atît de prodigioase se conservau şi se alimentau în mijlocul unei aparente imobilităţi a spiritului şi pe care n-am început s-o pătrundem decît o dată cu noua orientare pe care a luat-o spiritul omenesc. Atunci însă ea se va înfăţişa în întreaga sa minunată realitate şi cu toate marile ei învăţăminte. Apoi vor ieşi din umbra care le învăluie figuri uriaşe actualmente pierdute în mulţimea personajelor istorice, iar nenumărate glorii, faţă de care oamenii au nutrit vreme îndelungată o vinovată sau imbecilă veneraţie, se vor pierde pentru totdeauna în neant. Între altele acestea vor fi noile destine ale unor personaje biblice, necunoscute sau neglijate de raţiunea umană, sau ale cîtorva păgîni înţelepţi pe care tot ea i-a încărcat cu mult mai multă slavă decît meritau ei de fapt!

De exemplu, destinul lui Moise şi al lui Socrate; se va afla o dată pentru totdeauna că unul a dat oamenilor pe Dumnezeu

cel adevărat, iar celălalt nu le-a lăsat moştenire decît o îndoială descurajantă şi neliniştitoare. Al lui David şi Marc Aureliu; se va vedea că unul este modelul perfect al celui mai sfînt eroism, iar celălalt e doar un exemplar ciudat al unei măreţii artificiale şi al unei virtuţi de paradă. La fel după cum nu ne vom mai aminti de Cato, sfîşiindu-şi cu furie măruntaiele, decît pentru a aprecia, la adevărata valoare, şi filozofia care inspira o virtute atît de îndîrjită, şi măreţia jalnică pe care omul şi-a făurit-o el singur. Dintre gloriile păgînismului cred că numele lui Epicur va fi eliberat de prejudecata care îl veştejeşte şi că amintirea lui va stîrni un nou interes. Alte mari celebrităţi vor fi şi ele supuse, la fel, unei noi aprecieri. De pildă, numele Stagiritului[6] nu va mai fi pronunţat decît cu un fel de oroare, numele lui Mahomed — cu un profund respect: primul va fi considerat un fel de înger al tenebrelor care a înăbuşit printre oameni, de-a lungul multor secole, toate forţele binelui; cel de-al doilea — ca o fiinţă binefăcătoare, ca unul dintre cei care au contribuit în cea mai mare măsură la realizarea planului conceput de Înţelepciunea Divină pentru mîntuirea speciei umane. În sfîrşit, să mă încumet oare să o spun? — un soi de ticăloşie va fi asociată cu marele nume al lui Homer. Judecata pe care instinctul religios al lui Platon l-a determinat pe el să se pronunţe contra acestui corupător de oameni nu va mai fi considerată ca una dintre faimoasele sale porniri utopice, ci ca una dintre cele mai remarcabile anticipări ale gîndirii viitorului. Trebuie ca odată şi odată oamenii să ajungă să roşească la amintirea acestui seducător vinovat care a contribuit în mod înspăimîntător la degradarea naturii umane; trebuie ca ei să se căiască pentru risipa de tămîie închinată acestui adulator al pasiunilor lor care, pentru a le fi pe plac, a pîngărit sfînta tradiţie a adevărului şi le-a umplut inimile cu lături. Toate aceste idei care pînă în prezent n-au atins decît superficial gîndirea omenească sau care, în cel mai bun caz, au zăcut neînsufleţite în cîteva minţi indepen-

[6] În manuscris: „Stagyrite".

dente, se vor situa irevocabil de acum înainte în sentimentul moral al speciei umane, devenind tot atîtea axiome ale bunului simţ.

Dar unul din învăţămintele cele mai importante ale istoriei concepute în acest sens ar fi consolidarea în amintirile spiritului uman a rangurilor avute de către diverse popoare dispărute de pe scena lumii şi saturarea conştiinţei popoarelor în viaţă cu sentimentul propriilor lor destine pe care ele sînt chemate a le înfăptui. Receptînd limpede diferitele epoci ale vieţii sale trecute, fiecare popor îşi va vedea prezentul aşa cum este el de fapt şi va fi în stare să-şi presimtă drumul viitor. S-ar constitui astfel, la toate popoarele o conştiinţă naţională autentică, alcătuită dintr-un anumit număr de idei pozitive, din adevăruri evidente deduse din propria lor amintire, din convingeri solide care le-ar guverna în mai mare sau mai mică măsură spiritele şi le-ar orienta spre atingerea aceluiaşi ţel. Şi atunci, naţionalităţile care pînă la ora actuală n-au făcut decît să despartă oamenii între ei, eliberate de orbirea lor şi de interesele lor împătimite, se vor îmbina unele cu altele pentru a ajunge la un rezultat armonios şi universal; atunci îşi vor da mîna toate popoarele şi se vor îndrepta împreună către ţelul comun. Ştiu că această fuziune a inteligenţelor ne e nouă făgăduită prin filozofie şi în general prin progresul cunoaşterii de către înţelepţii noştri; dar, dacă stăm să ne gîndim că popoarele, deşi făpturi colective, sînt de fapt fiinţe morale întocmai precum indivizii, că, în consecinţă, aceeaşi lege guvernează viaţa spirituală şi a unora şi a celorlalţi, vom constata că activitatea marilor familii umane depinde în mod necesar de acest sentiment al personalităţii care face ca ele să se conceapă pe sine distincte de restul speciei umane, avînd o existenţă proprie şi interese deosebite. Acest sentiment este un element necesar al conştiinţei universale şi constituie, dacă putem spune aşa, *eul* fiinţei umane colective. Ca atare, în nădejdile noastre privind fericirea viitoare şi perfecţiunea ilimitată nu vom putea dintr-o dată face abstracţie de marile personalităţi ale umanităţii, tot aşa cum

nu putem face abstracţie nici de cele mai mărunte din care ea se compune. Ele trebuiesc acceptate ca principii şi mijloace date pentru a atinge o treaptă mai înaltă a desăvîrşirii. Aşadar, viitorul cosmopolitic al filozofiei nu este decît o himeră. Trebuie ca în primul rînd să se constituie o anumită morală domestică a popoarelor, distinctă de morala lor politică; trebuie ca ele să înveţe mai întîi a se cunoaşte şi aprecia, întocmai ca şi indivizii; să ştie care le sînt viciile şi virtuţile, să înveţe să se căiască pentru greşelile lor, pentru crimele comise, să răscumpere răul pe care l-au făcut, să stăruie pe calea binelui pe care o urmează. Iată care sînt condiţiile inevitabile ale unei adevărate perfectabilităţi, atît în cazul popoarelor cît şi în cazul indivizilor; pentru a-şi îndeplini menirea pe lume, şi unii şi ceilalţi trebuie să se aplece asupra vieţii lor trecute şi să-şi afle viitorul în propriul trecut.

În acest caz, vedeţi şi dumneavoastră, critica istorică ar înceta să mai fie o deşartă curiozitate, devenind una dintre cele mai înalte magistraturi. Ea şi-ar exersa justiţia implacabilă în raport cu faptele şi măreţia tuturor veacurilor; ar scruta cu minuţiozitate toate renumele, toate gloriile; ar înlătura fantomele şi faimele istorice; ea nu s-ar mai preocupa decît de anihilarea falselor imagini care încarcă în măsură atît de mare memoria oamenilor, pentru ca, trecutul oferindu-se raţiunii în adevărata sa lumină, aceasta să poată deduce din el concluzii certe în raport cu prezentul şi să-şi poată, cu o anumită siguranţă de sine, arunca privirile spre spaţiile nemăsurate ale viitorului.

Cred că atunci ar pieri cu totul o glorie uriaşă, gloria Greciei; cred că va veni ziua în care gîndirea morală nu se va mai opri decît cînd va fi pătrunsă de o sfîntă tristeţe, pe acest teritoriu al nădejdilor înşelate şi al iluziilor, de pe care geniul imposturii a revărsat pe restul pămîntului, vreme atît de îndelungată, seducţia şi minciuna. Atunci n-am mai fi martorii felului în care sufletul pur al unui Fénelon se adapă fără grijă din născocirile voluptuoase generate de cea mai înspăimîntătoare depravare a spiritului uman, şi nici al faptu-

lui că multe inteligențe viguroase se lasă invadate de inspirațiile senzuale ale lui Platon*; şi dimpotrivă, îşi vor afla neîndoielnic aplicarea, pe cît de admirabilă tot pe atît de neaşteptată, vechile cugetări aproape uitate ale spiritelor religioase (în speță ale unora dintre cei mai renumiți gînditori, autentici eroi ai gîndirii, care în zorii noii societăți cu o mînă trasau calea pe care aceasta trebuia să o parcurgă, în timp ce cu cealaltă respingeau monstrul agonizant al politeismului)[7] şi concepțiile prodigioase ale acelor înțelepți cărora Dumnezeu le-a încredințat păstrarea primelor cuvinte rostite de El în fața Creației Sale. În viziunile singulare ale viitorului de care cîndva cîțiva oameni au avut favoarea să se bucure, se va vedea, probabil, în primul rînd expresia unei cunoaşteri intime a legăturii absolute dintre diferitele vremuri, descoperindu-se că prezicerile acestea nu se raportează, de fapt, la nici o epocă determinată, ci că ele sînt povețe care privesc fără deosebire toate timpurile, ba mai mult, că este suficient să priveşti în jurul tău pentru a vedea înfăptuirea lor perfectă în succesivele schimbări ale societății, ca manifestare cotidiană şi luminoasă a legii eterne a lumii morale, în aşa fel încît profeția să ne fie la fel de accesibilă precum ne sînt evenimentele de care sîntem mînați.**

Iată, în sfîrşit, cea mai importantă lecție pe care ne-ar da-o un asemenea fel de a înțelege istoria; în sistemul nostru această lecție, făcîndu-ne să înțelegem viața universală a ființei înzestrate cu rațiune, singură în măsură să dezlege enigma omenească, rezumă întreaga filozofie a timpurilor: în

* Schleiermacher, Schelling, Cousin etc.

[7] Parantezele nu figurează în manuscris; ele au fost introduse de ediția franceză pentru facilitarea lecturii.

** Între altele, nu vom mai căuta ca odinioară marele Babilon în cutare sau cutare putere a lumii, ci vom simți că trăim în miezul vuietului prăbuşirii sale; cu alte cuvinte, vom şti că istoricul sublim al epocilor viitoare, care ne-a povestit această înspăimîntătoare cădere, nu are în vedere un anume imperiu, ci toate societățile materiale existente pînă acum sau care vor exista de-acum înainte.

loc să ne complacem în sistemul absurd al perfectibilităţii *automate* a naturii noastre, perfectibilitate atît de vădit dezminţită de experienţa tuturor veacurilor, vom înţelege că omul, lăsat în voia lui, nu s-a îndreptat, dimpotrivă, decît spre o degradare indefinită; că dacă la toate pooarele au existat şi epoci de progres, şi momente de mare luciditate în viaţa universală a omului, elanuri sublime ale raţiunii sale, şi eforturi prodigioase întreprinse de natura sa — ceea ce e adevărat —, nimic nu atestă o înaintare permanentă şi continuă a societăţii în general; şi că nu remarcăm o mişcare într-adevăr ascendentă şi un principiu al unei progresivităţi reale şi de durată infinită decît realmente în societatea ai cărei membri sîntem, în societatea creştină care nu de mîna omului a fost făcută. Noi am cules, fără îndoială, ceea ce spiritul celor din vechime a imaginat sau a descoperit; am profitat de pe urma acestui lucru şi am refăcut astfel veriga sfărîmată din lanţul vremurilor; de aici nu rezultă însă că popoarele ar fi ajuns la stadiul la care se află astăzi, în absenţa fenomenului istoric întru totul spontan, total izolat de orice antecedent, total în afara genezei obişnuite a ideilor umane şi a înlănţuirii fireşti a lucrurilor, aşadar în absenţa acelui fenomen istoric ce desparte lumea veche de lumea nouă.

Şi atunci, Doamnă, cînd privirile înţeleptului se vor îndrepta spre trecut, din momentul în care o putere supranaturală a imprimat spiritului uman o nouă orientare, lumea se va reconstitui în imaginaţia sa în lumina ei adevărată — coruptă, sîngeroasă, mincinoasă. El va recunoaşte că progresul popoarelor şi al generaţiilor pe care le-a admirat atîta, de fapt nu le-a condus pe acestea decît spre o abrutizare situată mult mai jos decît aceea a popoarelor pe care le numim sălbatice; şi va vedea exact că societăţile lumii vechi nu dispuneau de nici un principiu al duratei şi al permanenţei, ceea ce ne demonstrează foarte bine cît erau de imperfecte aceste societăţi. Înţelepciune profundă a Egiptului, graţie fermecătoare a Ioniei, virtuţi ale Romei, strălucire a Alexandrei — ce s-a ales de voi? se va întreba el. Civilizaţii strălucite vechi cît lumea,

hrănite de toate forţele, asociate tuturor gloriilor, tuturor măreţiilor, tuturor dominaţiilor şi, în sfîrşit, puterii celei mai mari care să fi strivit cîndva pămîntul, cum de-aţi putut fi voi nimicite*? La ce bun întreg acest travaliu de veacuri, la ce bun eforturile semeţe ale naturii înzestrate cu inteligenţă, dacă într-o bună zi nişte popoare noi, care nu participaseră deloc la realizarea lor, aveau să distrugă totul, să transforme acest splendid edificiu în fărîme, pentru a trece apoi cu plugul peste ruine? Să nu fi construit omul decît pentru a vedea lucrarea propriilor sale mîini prefăcută în praf şi pulbere? Să nu fi acumulat el atîta decît pentru a pierde într-o bună zi totul? Să nu se fi înălţat el atît de sus decît pentru a cădea şi mai jos?

Nu vă lăsaţi înşelată, Doamnă. Nu barbarii sînt cei care să fi distrus lumea veche; aceasta era un cadavru în descompunere, iar barbarii n-au făcut decît să-i împrăştie pulberea în vînt. Aceiaşi barbari atacaseră şi mai înainte societăţile antice fără să fi reuşit să le zdruncine; istoria de-abia îşi mai aminteşte de primele lor invazii. Cauza constă în faptul că principiul de viaţă care determinase subzistenţa societăţii umane pînă în respectivul moment se epuizase; că interesul material sau, dacă vreţi, interesul real care pînă atunci determinase el singur mişcarea socială îşi îndeplinise, ca să spunem aşa, misiunea şi realizase educarea preliminară a genului uman: cu toată dorinţa ei arzătoare de a ieşi din sfera ei terestră, gîndirea omenească nu se poate înălţa decît din timp în timp spre regiunile în care se află adevăratul principiu al tuturor lucrurilor; ca atare, ea nu va putea niciodată conferi societăţii o totală statornicie. În acest adevăr este inclusă întreaga istorie despre care vă vorbesc eu.

Din păcate, ne-am obişnuit de multă vreme să nu vedem în Europa decît state disparate. Statornicia societăţii noi şi imensa ei superioritate faţă de societatea veche nu puteau fi, în consecinţă, înţelese. Nimeni nu se gîndea că, de-a lungul unui şir de secole, ea construise un veritabil sistem federal

*Alexandru, Seleucizii, Marc Aureliu, Iulian, Lagizii etc.

sau, mai degrabă, un singur popor; că acest sistem nu s-a destrămat decît în urma Reformei. Cînd s-a produs însă Reforma, societatea fusese deja în întregime şi pentru eternitate edificată. Înaintea acestui eveniment nefast, popoarele Europei nu se considerau decît ca alcătuind un singur corp social, divizat din punct de vedere geografic în diferite state, dar formînd unul singur din punct de vedere moral. Multă vreme n-a existat în rîndurile lor vreun alt drept public decît cel al Bisericii; războaiele care se întreprindeau pe vremea aceea erau considerate ca fiind lupte intestine; un singur şi unic interes însufleţea întreaga lume; o singură idee o inspira. Iată ceea ce face ca istoria Evului Mediu să fie atît de profund filozofică; ea este literalmente istoria spiritului uman; totul este realizat de către mişcarea morală, mişcarea gîndirii; în tabloul general evenimentele pur politice se situează totdeauna doar în planul al doilea; şi ceea ce demonstrează acest lucru sînt tocmai războaiele de opinie, pentru care filozofia secolului trecut a avut o atît de mare aversiune. Voltaire remarcă foarte bine că opinia nu a generat războaie decît la creştini[8]; mai departe el începe să divagheze în maniera sa caracteristică. [Cînd descoperi însă în istorie un fapt unic, merită, cred, pe deplin să înţelegi înainte de toate ce l-a produs şi la ce rezultate duce.[9]] Dar, vă întreb eu, s-ar fi putut oare instaura domnia gîndirii altfel decît acordînd principiului gîndirii întreaga sa realitate, întreaga sa intensitate? Dacă aparenţele s-au schimbat, acest lucru este rezultatul schismei: spărgînd unitatea ideii, ea a spart totodată unitatea societăţii; esenţa lucrurilor este însă, fără îndoială, aceeaşi:

---

[8] „Opinia nu a generat războaie civile decît la creştini, căci schisma dintre osmanlîi şi persani n-a fost niciodată altceva decît o chestiune politică. Războaiele interne religioase care au devastat o mare parte a Europei sînt mai dezgustătoare decît celelalte pentru că sînt născute din însuşi principiul care trebuie să prevină orice fel de război." Voltaire, *Remarques pour servir de supplément à l'Essai sur les moeurs et l'esprit des nations*, observaţia a VII–a.

[9] Traducătorul rus iniţial a tăiat şi pe urmă a reintrodus acest pasaj, care figurează în versiunea franceză, ca şi în ediţiile ruse ulterioare.

Europa este în continuare Creştinătatea, orice ar face. Desigur, ea nu va mai reveni la starea în care se afla la vîrsta tinereţii şi maturizării ei; nici nu încape vreo îndoială că într-o bună zi graniţele ce despart popoarele creştine se vor şterge din nou şi că, într-o formă nouă, principiul primar al societăţii noi se va manifesta mai puternic decît oricînd. Pentru creştin lucrul acesta e o chestiune de credinţă: lui nu-i este îngăduit să se îndoiască de acest viitor, în aceeaşi măsură în care nu-i este îngăduit să se îndoiască de trecutul pe care se întemeiază crezurile sale; pentru orice spirit cît de cît profund lucrul acesta este, cred, un fapt dovedit. Cine ştie dacă ziua aceea nu este mai puţin îndepărtată decît s-ar crede? În zilele noastre se desfăşoară neîndoielnic o muncă religioasă în adîncul spiritelor; ca şi anumite întoarceri în mersul ştiinţei, această supremă putere a secolului; din cînd în cînd, în suflete — ceva solemn şi recules; cine ştie dacă nu avem în aceste cazuri de-a face cu anumiţi precursori ai unor mari fenomene morale şi sociale ce vor determina o revoluţie generală în întreaga natură raţională, în măsură să transforme destinul făgăduit omului din fapt de credinţă, aşa cum este acum, în probabilităţi şi chiar certitudini ale raţiunii generale?

Caracterul specific al noii societăţi trebuie interpretat, Doamnă, pe temeiul marii familii a popoarelor creştine; aici anume se află elementul de stabilitate şi de adevărat progres care o distinge de orice alt sistem social ce a existat vreodată pe lume; şi tot aici sînt ascunse toate marile lumini ale istoriei. Vedem astfel că, în ciuda tuturor revoluţiilor prin care a trecut, noua societate nu a pierdut nimic din vitalitatea caracteristică ei, ci, dimpotrivă, puterea ei creşte pe zi ce trece şi în sînul ei se manifestă cu fiecare zi puteri noi, mai viguroase decît cele iniţial dezvoltate de ea. Mai constatăm şi faptul că arabii, tătarii, turcii nu numai că nu au putut s-o distrugă, dar, dimpotrivă, n-au făcut decît s-o fortifice. Ştiţi bine că primele două popoare amintite au atacat-o înainte ca praful de puşcă să fi fost descoperit, ceea ce demonstrează că nu armele de foc au fost cele care să o fi salvat de la pieire; iar unul dintre aceste

popoare invada concomitent cele două societăţi rămase din lumea antică — India şi China. Datorită uriaşei populaţii de care dispuneau — mase, deşi inerte, capabile totuşi să reacţioneze —, e adevărat, nu au pierit nici aceste două societăţi; dar s-a pierdut specificitatea lor indigenă, iar vechiul lor principiu vital a fost, în cadrul corpului social, marginalizat; în felul acesta s-a pronunţat totuşi condamnarea lor la moarte. De altfel, aceste două ţări erau destinate a ne da o mare lecţie de care noi trebuie să ne folosim. Contemplîndu-le astăzi, noi ne simţim într-un anume sens contemporanii acelei lumi din care actualmente nu mai aflăm în jurul nostru decît praful; din acest lucru anume putem trage noi învăţăminte privitoare la ceea ce s-ar fi întîmplat cu specia umană în absenţa impulsului înnoitor imprimat ei de către o mînă atotputernică. Şi ţineţi seama de faptul că din vremuri imemoriale China pare să fie în posesia celor trei instrumente despre care se spune că ar fi accelerat printre noi în cea mai mare măsură progresul spiritului uman: busola, tiparul şi praful de puşcă. Ei bine, la ce i-au servit ele Chinei? Au realizat chinezii ocolul pămîntului? Au descoperit ei o nouă emisferă? Au ei o literatură mai vastă decît cea pe care o aveam noi înaintea descoperirii tiparului? În funesta artă a războiului au avut ei frederici şi bonaparţi, aşa cum am avut noi? Cît priveşte Industanul, există oare pe lume ceva care să ateste mai convingător neputinţa şi trista condiţie a oricărei societăţi care nu se întemeiază pe adevărul nemijlocit emanat de la Raţiunea Supremă, decît starea abjectă la care ţara aceasta a fost redusă în urma cuceririi tătare şi apoi a celei engleze?! Nu am nici o îndoială că acest stupid imobilism al Chinei şi această extraordinară înjosire a poporului indian, depozitarul celor mai vechi lumini naturale şi al embrioanelor tuturor cunoştinţelor omeneşti, presupun o uriaşă lecţie pentru noi şi că Dumnezeu le-a conservat tocmai de aceea pe pămînt*?!

---

* Nu avem oare aici de-a face cu acţiunea acestei legi în domeniul inteligenţei colective a popoarelor, acţiune ale cărei efecte le constatăm

Aţi auzit deseori că prăbuşirea imperiului roman este atribuită pierderii moravurilor şi despotismului care i-a urmat. În această revoluţie universală nu este însă vorba de Roma, nu Roma este cea care a pierit, ci întreaga civilizaţie antică. Egiptul faraonilor, Grecia lui Pericle, cel de-al doilea Egipt al Lagizilor şi întreaga Grecie a lui Alexandru care se întindea pînă dincolo de Indii; în sfîrşit, însuşi iudaismul din momentul în care s-a elenizat — toate se contopesc în masa romană şi nu mai constituie decît un singur tot, o societate unică reprezentînd toate generaţiile anterioare încă de la originea lucrurilor, şi care conţinea tot ceea ce fusese forţă morală şi intelectuală dezvoltată în natura omenească pînă în momentul respectiv. Prin urmare, n-a fost anihilat un imperiu, ci societatea umană, care a luat-o de la început. Din momentul în care globul pămîntesc a fost cumva încercuit de Europa şi o lume nouă, ieşită din ocean, a fost remodelată de ea, iar restul populaţiilor i s-au supus în asemenea măsură încît se poate spune că, într-un fel, ele nici nu mai existau decît după bunul ei plac, este mai uşor de înţeles ce se petrecea pe pămînt atunci cînd se prăbuşea vechiul edificiu şi cel nou îi lua în mod miraculos locul: era elementul moral al universului care dobîndea o lege nouă, o nouă alcătuire.

Fără îndoială, materialele vechii lumi au fost folosite la edificarea lumii noi; trebuia ca baza materială a ordinii morale să rămînă aceeaşi; în plus, alte materiale cu desăvîrşire noi,

zilnic în capul omului? Anume că o raţiune care cine ştie din ce motive n-a extras nimic din masa ideilor răspîndite în întreg genul uman şi prin aceasta nu s-a supus cîtuşi de puţin acţiunii unei legi generale, ci a rămas izolată de familia omenească şi s-a retras în ea însăşi, va fi supusă inevitabil unei degradări cu atît mai profunde, cu cît propria ei acţiune a dat dovadă de o mai mare insubordonare? Într-adevăr, niciodată o naţiune n-a fost redusă la un asemenea nivel de abjecţie încît să devină prada, nu a unui alt popor, ci a unei mîini de traficanţi, ei înşişi supuşi ai ţărilor lor, dar potentaţi absoluţi în rîndurile ei. Mai mult, în afara acestei nemaiîntîlnite degradări a hinduşilor ca rezultat al cuceririi lor, începutul dispariţiei societăţii indiene datează de mult mai multă vreme. Literatura, filozofia, pînă şi limba în care au fost toate acestea expuse ţin de o ordine a lucrurilor care nu mai există de foarte mult timp.

extrase dintr-o carieră pe care civilizaţia antică nu apucase să o exploateze, au fost furnizate de către Providenţă; capacităţile active şi concentrate din Nord s-au îmbinat cu forţele expansive ale Sudului şi Orientului; gîndirea rece şi serioasă a zonelor cu climă aspră s-a contopit cu gîndirea caldă şi zîmbitoare a climei temperate; s-ar putea spune că toate forţele intelectuale diseminate în lume au venit în aceeaşi zi să se contopească, pentru a zămisli generaţii de idei ale căror elemente fuseseră pînă atunci îngropate în adîncurile cele mai misterioase ale inimii omeneşti. Dar nici planul edificiului şi nici cimentul care a legat între ele aceste materiale diverse nu erau o lucrare omenească: gîndul pogorît din ceruri a făcut totul. Iată ceea ce este important de înţeles şi iată ceea ce simplul raţionament istoric, chiar cînd apelează la toate resorturile umane pe care le află în epoca respectivă, nu e în stare să le explice. Iată care este pivotul în jurul căruia se roteşte sfera întregii istorii, iată ceea ce explică şi demonstrează fenomenul educaţiei genului uman.

Nimic altceva decît însăşi măreţia acestui eveniment, legătura sa intimă, necesară, pe deplin providenţială, cu tot ceea ce i-a premers şi tot ceea ce i-a urmat ar fi, cred, suficiente pentru a-l situa dincolo de cursul obişnuit al faptelor omeneşti; dar acţiunea sa decisivă asupra raţiunii, forţele cu desăvîrşire noi pe care le-a implantat în ea, nevoile noi cu care a îmbogăţit-o şi, mai presus de toate, acea nivelare a spiritelor pe care a operat-o şi care a făcut ca omul să fie în toate împrejurările, în toate înclinaţiile sale şi în toate situaţiile însetat de adevăr şi apt de a-l cunoaşte — iată ce conferă acestei epoci pecetea Raţiunii Supreme şi a unui ulterior caracter providenţial. Mai constataţi şi faptul că, în ciuda frecventelor ei reîntoarceri la lucruri care nu mai sînt, care nu mai trebuie şi nu mai pot să fie, orice ar face, raţiunea umană s-a simţit de atunci încoace totdeauna şi cu totul legată de acest moment. Această parte a inteligenţei universale care domină şi antrenează actualmente tot restul ei nu datează oare din ziua întîi a erei noastre? Spiritul lumii nu este oare astăzi spiritul creştin?

Nu ştiu, s-ar putea ca nu toţi ochii să poată vedea linia ce ne desparte pe noi de lumea veche. În ceea ce mă priveşte, întreaga mea filozofie, întreaga mea morală, întreaga mea religie rezidă în aceasta. Nădăjduiesc că va veni o vreme cînd toate reîntoarcerile la păgînism, cu tot cortegiul consecinţelor lor, şi în special aceea efectuată în secolul al cincisprezecelea şi denumită — cred — renaşterea literelor, nu vor mai fi privite decît ca o vinovată amăgire, a cărei amintire trebuie ştearsă prin orice mijloace posibile din memoria lumii.

Trebue să mai observăm că, dintr-un soi de iluzie optică, ne imaginăm Antichitatea ca pe o succesiune de vremuri fără de sfîrşit, în timp ce epoca modernă pare să nu fi început decît de ieri. Or, istoria lumii antice, mergînd de exemplu pînă la stabilirea pelasgilor[10] în Grecia, îmbrăţişează un interval de timp depăşind doar cu un secol durata erei noastre. Iar timpurile propriu-zis istorice nu au nici măcar o asemenea întindere. În acest interval de timp, cîte societăţi n-au dispărut din lumea antică! În schimb, în istoria popoarelor moderne nu se disting ca deplasîndu-se decît graniţele geografice ale statelor, societăţile şi popoarele rămîn intacte. Nu trebuie să vă mai spun că evenimente de genul expulzării maurilor din Spania, exterminarea populaţiilor americane, nimicirea tătarilor din Rusia nu fac decît să ne confirme principiul. În felul acesta, căderea Imperiului otoman, al cărei ecou ne mai vibrează în urechi, ne va mai oferi încă spectacolul uneia dintre acele mari catastrofe pe care popoarele creştinătăţii nu sînt menite a le încerca. Va veni apoi rîndul altor popoare necreştine, care se află la cele mai îndepărtate extremităţi ale sistemului nostru. Iată care este cercul acţiunii atotputernice a sacrului adevăr: aci îndepărtînd diferitele populaţii, aci prinzîndu-le în circumferinţa sa, el se lărgeşte fără încetare şi ne apropie de vremurile prorocite. Aşa se desăvîrşesc destinele speciei umane.

E nemaipomenită indiferenţa cu care a fost, timp îndelungat, considerată civilizaţia modernă. Şi totuşi, vedeţi şi

---

[10] Denumire a populaţiei care a locuit în Grecia în perioada preelenică.

dumneavoastră, că a o concepe concret, a o explica bine înseamnă într-un anume fel rezolvarea problemei sociale. Tocmai de aceea, în consideraţiile cele mai vaste şi generale ale filozofiei istoriei trebuie să revii mereu, fie că îţi este sau nu pe plac, la această civilizaţie. Şi într-adevăr, nu include ea oare tot ceea ce au produs epocile trecute? Şi fi-vor oare epocile viitoare altceva decît consecinţa acestei anume civilizaţii? Or, fiinţa morală nu e altceva decît fiinţa plămădită de timpuri şi pe care tot timpurile trebuie să o desăvîrşească. A mai fost oare vreodată în societatea omenească întreaga masă a ideilor, risipite pe suprafaţa intelectuală a lumii, concentrată în asemenea măsură ca în societatea actuală? O singură idee a mai îmbrăţişat oare, în vreuna din epocile vieţii universale ale fiinţei omeneşti întreaga activitate a naturii sale, aşa cum se întîmplă în zilele noastre? Noi sîntem, prin urmare, efectiv moştenitorii a tot ceea ce cîndva au făurit oamenii, şi pe pămînt nu există nici un punct care să se poată sustrage influenţei ideilor noastre; în univers nu mai există, aşadar, decît o unică putere spirituală. În acest fel toate problemele fundamentale ale filozofiei istoriei sînt în mod necesar conţinute în problema civilizaţiei europene.

Cînd însă se proferează perfectibilitatea omenească, progresul spiritului uman, se crede că s-a spus totul, că s-a explicat totul. S-ar zice că omul n-a făcut de-a lungul vremurilor decît să meargă înainte, fără să se oprească vreodată, fără să mai dea şi înapoi; că în mişcarea naturii înzestrate cu raţiune n-au existat niciodată nici ciocniri, nici întoarceri, nimic altceva decît dezvoltare şi progres. Şi atunci, de ce popoarele despre care tocmai am vorbit nu se urnesc din loc de cînd le cunoaştem? Vi se spune că naţiunile Asiei sînt stagnante. Dar de ce sînt ele stagnante? Pentru a ajunge la starea în care se află în zilele noastre ar trebui şi ele, după toate aparenţele, să facă la fel ca noi, să caute, să născocească, să descopere. De unde decurge atunci faptul că, odată ajunse la un anumit punct, ele s-au oprit pur şi simplu şi de atunci n-au mai fost în stare să născocească şi să creeze

nimic*? Răspunsul e cît se poate de simplu: pentru motivul că progresul naturii umane nu este cîtuşi de puţin nelimitat, aşa cum ni-l imaginăm; există o limită pe care el nu o poate depăşi. Din această cauză societăţile lumii antice nu s-au aflat tot timpul în mers; din această cauză, din momentul în care l-a vizitat Herodot şi pînă la instaurarea dominaţiei greceşti, Egiptul nu s-a mai mişcat din loc; din această cauză, lumea romană atît de frumoasă, atît de strălucită, în care, de la coloanele lui Hercule[11] pînă la Gange, se contopise tot ceea ce reprezenta în vremea aceea luminile, a atins, în momentul în care o nouă lumină a venit să lumineze spiritul uman, acea stare de imobilism care pune în mod necesar capăt oricărui progres uman. Dacă reflectăm oricît de puţin — fără plaga istorică a prejudecăţilor şcolăreşti — asupra acestui moment atît de fecund în privinţa rezultatelor sale, vom constata că dincolo de depravarea excesivă a moravurilor, de pierderea oricărui simţ al virtuţii, al libertăţii, al dragostei de patrie, dincolo de decăderea tuturor ramurilor cunoştinţelor omeneşti, se mai manifesta pe atunci o totală imobilitate în toate lucrurile şi că spiritele ajunseseră să nu se mai mişte decît într-un cerc îngust şi păcătos din care nu ieşeau decît pentru a se precipita într-o viaţă dezordonată, lipsită de orice sens. Odată satisfăcut interesul material, omul nu mai păşeşte înainte, şi încă e bine dacă nu dă înapoi! Aşa este. Nu trebuie să te laşi înşelat: în Grecia, ca şi în Industan, la Roma ca şi în Japonia, în Mexic ca şi în China întreaga activitate a spiritului, indiferent cît de prodigioasă a fost sau a rămas ea, nu a tins şi nu tinde decît spre unul şi acelaşi lucru. Iar ceea ce este mai exaltat şi mai exuberant în doctrinele şi obiceiurile Orientului, departe de a contrazice situaţia generală, nu face decît să o confirme. Cine nu vede

---

* Cînd se spune despre o naţiune că stagnează trebuie să se arate şi de cînd. Altminteri nu poţi trage nici o concluzie din acest fapt.

[11] Veche denumire dată celor două stînci aflate faţă în faţă, de o parte şi de alta a strîmtorii Gibraltar. Potrivit mitului, Hercule plasase aceşti „stîlpi" pe cele două maluri, în amintirea peregrinărilor sale.

că toate aceste revărsări ale gîndirii nu provin decît din iluziile şi amăgirile omului material? Singurul lucru care trebuie înţeles este că acest interes terestru, acest mobil etern al oricărei activităţi omeneşti, nu e cîtuşi de puţin limitat la poftele simţurilor, ci este o nevoie generală de bunăstare, care se manifestă diversificat, potrivit stadiului mai mult sau mai puţin înaintat al societăţii, potrivit deosebirilor locale, luînd cele mai variate forme, fără să se înalţe însă nici o dată pînă la necesităţile fiinţei pur morale.

Societatea creştină este singura care s-a condus într-adevăr după interesele gîndirii şi sufletului. Iată ceea ce constituie perfectibilitatea popoarelor moderne, iată unde se ascunde misterul civilizaţiei lor. Indiferent de felul în care s-ar manifesta celălalt interes, îl veţi afla totdeauna subordonat acestei forţe atotputernice care pune stăpînire pe toate facultăţile omului, care obligă toate capacităţile raţiunii sale, nelăsînd nimic la o parte, să contribuie la desăvîrşirea menirii ei, să-i slujească acesteia. Acest anume interes nu va putea niciodată fi pe deplin satisfăcut: el este infinit; ca atare, popoarele creştine sînt constrînse să meargă tot timpul înainte. Şi cu toate că ţelul către care tind ele nu are nimic comun cu cealaltă bunăstare — singura pe care popoarele necreştine sînt în măsură să o propună —, această bunăstare la care ne referim se află şi în calea lor, şi ele pot trage folos de pe urma ei; iar bucuriile vieţii, pe care le caută în exclusivitate celelalte popoare, le pot obţine şi ele, popoarele creştine, numai că pe o altă cale, potrivit cuvîntului Mîntuitorului: *Căutaţi mai întîi Împărăţia lui Dumnezeu şi dreptatea Lui şi toate acestea se vor adăuga vouă*[12]. În felul acesta, uriaşa desfăşurare a forţelor intelectuale pe care o suscită spiritul ce le domină va fi îndestulată cu toate bunurile. Desigur însă, noi nu vom cunoaşte niciodată nici imobilitatea chineză, nici decadenţa greacă şi, cu atît mai puţin, totala distrugere a civilizaţiei. N-avem decît

---

[12] Matei, 6, 33.

să privim în jurul nostru pentru a ne convinge de acest lucru. Ca să se întîmple aşa ceva ar trebui ca întregul glob pămîntesc să se cutremure pînă în temelii, ar trebui să se reproducă o a doua revoluţie, asemănătoare celei care i-a conferit actuala formă; în absenţa unui alt cataclism universal, un asemenea lucru este de neînchipuit; chiar dacă una din emisferele lui ar dispărea cu totul, ceea ce ar rămîne din ideile noastre în cealaltă ar fi suficient pentru a reînnoi spiritul uman. Niciodată, nu, niciodată nu se va opri şi nici nu va pieri gîndul care trebuie să-şi supună lumea: pentru aceasta ar trebui ca de sus ea să fie lovită de o poruncă specială emanînd chiar de la Cel care l-a sădit în sufletul omului. Sper, Doamnă, în sfîrşit, că veţi considera această concluzie filozofică a meditaţiei cu privire la istorie mai pozitivă, mai evidentă, în special mai instructivă decît concluziile pe care în maniera ei specifică le trage istoria contemplînd tabloul secolelor, invocînd condiţiile de sol, climă, rase ale oamenilor şi faimoasa *perfectibilitate* umană.

Ştiţi dumneavoastră, Doamnă, cine poartă vina faptului că influenţa creştinismului asupra societăţii şi asupra spiritului uman nu este deocamdată nici înţeleasă, nici apreciată cum trebuie? Vina o poartă acei oameni care au spart unitatea morală; acei oameni care datează apariţia creştinismului doar din momentul venirii lor pe lume; acei oameni care se numesc pe sine reformatori! E limpede faptul că ei nu sînt prin nimic interesaţi să urmărească drumul creştinismului de-a lungul Evului Mediu. Aşadar, această imensă perioadă este considerată de ei ca un soi de vid în timp. Şi atunci, cum vreţi să conceapă ei educarea popoarelor moderne? Credeţi-mă, nimic nu a contribuit în asemenea măsură la denaturarea imaginii istoriei moderne ca acest fals punct de vedere al protestanţilor. De aici decurge exagerarea peste măsură a importanţei renaşterii literelor care, la drept vorbind, nici nu a avut loc, de vreme ce ele nici nu muriseră vreodată cu totul; de aici şi faptul că s-au născocit o multitudine de diferite cauze ale progresului, care de fapt n-au acţionat decît cu

totul secundar sau au provenit exclusiv din cauza unică de la care purced toate; aici rezidă motivul pentru care cauzele progresului popoarelor moderne au fost căutate pretutindeni, exceptînd numai locul în care ele sălăşluiau de fapt, renegîndu-se în felul acesta creştinismul.

Dar, de cînd o filozofie mai puţin îngustă, cu o viziune mai elevată, şi-a orientat studiul, printr-o fericită întoarcere în timp, asupra acestei perioade interesante, nenumărate lucruri pînă acum ignorate s-au dezvăluit dintr-o dată gîndirii noastre, astfel încît nici cea mai îndărătnică rea credinţă n-ar mai putea de-acum înainte ţine piept acestor noi descoperiri. Şi dacă în planul Providenţei este prevăzut ca oamenii să fie anume pe această cale luminaţi, cu siguranţă nu mai e departe clipa în care o mare strălucire va destrăma bezna ce învăluie încă istoria societăţii moderne, şi această nouă filozofie a istoriei, pe care doresc să v-o înfăţişez, nu va întîrzia, cu siguranţă, să fie însuşită de către oamenii de ştiinţă.*[13]

Trebuie să recunoaştem că această îndărătnicie a reformaţilor este cît se poate de ciudată. Potrivit părerii lor, începînd cu secolul al II-lea sau al III-lea n-a mai existat propriu-zis creştinism decît atît cît a fost necesar pentru a nu fi cu desăvîrşire nimicit. Superstiţia sau ignoranţa celor unsprezece sau douăsprezece secole următoare li se par atît de mari, încît ei nu mai văd în aceste secole decît o idolatrie generalizată, la fel de jalnică precum cea a popoarelor păgîne; dacă ar fi să le dai crezare, firul tradiţiei sacre ar fi fost cu desăvîrşire rupt şi religia lui Hristos — definitiv terminată,

---

* De cînd a fost scrisă această scrisoare, Dl. Guizot a împlinit în mare măsură nădejdile noastre.

[13] Întreg pasajul începînd cu „Dar, de cînd o filozofie..." pînă la „...oamenii de ştiinţă", inclusiv nota de subsol, sînt tăiate din manuscris. Ceaadaev dădea o înaltă preţuire filozofiei lui François Guizot (1787–1874), ale cărui cărţi se aflau în biblioteca sa. Cea la care se referă în acest pasaj este *Cours d'histoire moderne. Histoire générale de la civilisation en Europe, depuis la chute de l'Empire romain jusqu'à la revolution française.* Paris, 1828.

dacă nu ar fi existat valdezii[14] şi dacă Luther şi-ar mai fi întîrziat cîteva zile venirea. Cum să mai recunoşti însă în această doctrină fără vigoare, fără perpetuitate, fără viaţă, în care au transformat ei creştinismul, pecetea divină? Cum să descoperi opera lui Dumnezeu în această religie mincinoasă care, în loc să regenereze specia umană şi să-i confere o viaţă nouă, după cum îi făgăduise, n-a apărut pe pămînt timp de o clipă decît pentru a se stinge, nu s-a născut decît pentru a muri imediat sau pentru a sluji numai ca unealtă a patimilor omeneşti?! Să nu fi atîrnat soarta religiei decît de dorinţa lui Leon al X-lea de a termina Bazilica Sfîntului Petru[15]? Să nu mai fi existat în zilele noastre nici urmă de creştinism, de n-ar fi pornit el, în acest scop, vînzarea de indulgenţe în Germania? Nu cred să existe ceva care să scoată mai bine în evidenţă viciul fundamental al Reformei, decît acest mod îngust şi meschin de a concepe religia revelată. N-ar însemna acest lucru dezminţirea tuturor făgăduinţelor lui Hristos, renegarea întregii Sale gîndiri? Dacă este adevărat că Cuvîntul Lui trebuie să supravieţuiască cerului şi pămîntului, că El însuşi se află fără încetare printre noi, cum ar fi posibil ca templul zidit de mîinile Lui să fie, chiar şi pentru o singură clipă, pe punctul de a se prăbuşi? Cum să fi rămas templul acesta părăsit, asemenea unei case hărăzite ruinei?

Cu ceva trebuie însă să fim de acord, anume că reformaţii au fost consecvenţi. Dacă mai întîi ei au aruncat în foc întreaga Europă, dacă mai apoi au rupt toate legăturile care uneau popoa-

[14] Membrii unei secte creştine, fondată la Lyon prin anul 1179 de către Pierre Valdot sau Valdes (1140–1217). Doctrina lor, fondată pe „biblicismul" integral, s-a contopit parţial, în secolul al XVI-lea, cu doctrina calvină.

[15] Papa Leon al X-lea (1475–1521) a început în primii ani ai secolului al XVI-lea construirea Bazilicii Sf. Petru din Roma. În scopul strîngerii fondurilor necesare, el a iniţiat vinderea indulgenţelor, stîrnind prin aceasta indignarea multor categorii de credincioşi din Germania. În 1517 Martin Luther a luat oficial poziţie împotriva acestei activităţi a Papei. Această dată e considerată ca fiind începutul Reformei luterane.

rele într-o singură familie, dacă au răspîndit pe pămînt atîta suferinţă şi sînge, ei n-au făcut-o decît pentru că creştinismul se afla în pericol de moarte. Oare nu trebuia sacrificat totul pentru a-l salva? Iată însă despre ce e vorba de fapt. Nimic nu demonstrează mai bine caracterul divin al religiei noastre, decît acţiunea ei perpetuă şi neîntreruptă asupra spiritului uman: o acţiune care, pentru a se fi modificat potrivit vremurilor, pentru a se îmbina cu diversitatea de nevoi ale popoarelor şi secolelor, nu şi-a încetinit nici o singură clipă desfăşurarea şi cu atît mai puţin s-a oprit cu totul. Anume acest spectacol al puterii sale suverane, acţionînd totdeauna printre piedici fără de număr neîncetat provocate de păcătoşenia naturii noastre şi de trista moştenire a păgînismului, îl îndreptăţeşte cel mai bine din punctul de vedere al raţiunii.

Ce semnificaţie are afirmaţia că Biserica a degenerat comparativ cu Biserica primară? Oare Părinţii Bisericii n-au deplîns încă din secolul al III-lea corupţia de care s-au lăsat copleşiţi creştinii? Şi n-au fost reluate permanent, în fiecare secol, la fiecare conciliu, plîngerile lor? Nu şi-a ridicat totdeauna pioşenia adevărată glasul împotriva abuzurilor şi viciilor de care dădea dovadă clerul şi, cînd era cazul, împotriva uzurpării puterii ierarhice? Nimic nu e mai demn de admiraţia noastră decît luminile strălucitoare care izbucneau din timp în timp din miezul nopţii întunecate ce învăluia lumea: aci exemple de cea mai sublimă virtute, aci efecte miraculoase ale credinţei asupra sufletului popoarelor şi al indivizilor; Biserica le înmănunchea pe toate sporindu-şi prin ele forţa şi bogăţia; în felul acesta se construia veşnicul edificiu în maniera ce putea cel mai bine să-i confere forma de care avea nevoie. Puritatea primară a creştinismului nu se putea, evident, conserva pentru totdeauna; trebuia ca creştinismul să străbată toate fazele posibile ale corupţiei, să poarte toate stigmatele pe care raţiunea omenească avea să i le imprime. În plus, perfecţiunea Bisericii apostolice era aceea a unei comunităţi puţin numeroase, pierdute în marea comunitate a lumii păgîne; ea nu putea, ca atare, fi caracteristică societăţii universale a genului uman. Era de aur a Bisericii, se ştie, a fost era celor

mai mari suferinţe îndurate de ea, aceea a muceniciei care trebuia să ducă la o nouă ordine, aceea în care încă mai curgea sîngele Mîntuitorului: este absurd să visezi revenirea unei stări de lucruri produsă numai de uriaşele nenorociri ce-i copleşeau pe primii creştini.[16]

Or, vreţi dumneavoastră să ştiţi ce a făcut această reformare care se laudă de a fi redescoperit creştinismul? Vedeţi bine, de altfel, că aceasta este una din cele mai importante probleme pe care şi le poate pune ştiinţa istorică. Ea, Reforma, a readus omenirea la starea de dezbinare a păgînismului; ea a restabilit individualitatea naţională, izolarea sufletelor şi a spiritelor; ea a azvîrlit din nou omul în singurătatea propriei sale persoane; ea a încercat să priveze din nou omenirea de simpatiile, de armonia pe care Mîntuitorul le adusese în lume. Dacă a accelerat mişcarea spiritului uman, a şi răpit totodată din conştiinţa fiinţei inteligente fertila şi nobila idee a universalităţii şi unităţii, acest unic izvor al autenticului progres al omenirii, cu alte cuvinte, al unui progres infinit. Elementul caracteristic oricărei schisme din lumea creştină este ruperea acelei unităţi tainice în care este cuprinsă întreaga gîndire divină a creştinismului şi întreaga sa forţă. Tocmai de aceea Biserica antică, în care s-a pîrguit creştinismul, nu se va împăca niciodată cu noile comunităţi. Nenorocire ei, nenorocire lumii dacă ea ar recunoaşte cîndva actul despărţirii! Curînd totul n-ar mai fi din nou decît haos al ideilor umane, înmulţirea minciunii, praf şi pulbere. Singură neschimbarea

---

[16] Pasajul acesta a produs indignarea cenzurii bisericeşti (cu prilejul încercării lui A. Semion de a publica unele fragmente din lucrările lui Ceaadaev). În hotărîrea respectivă a cenzurii se spune: „Sîngele Mîntuitorului, în sensul propriu al cuvîntului, a curs în timpul Patimilor îndurate de El şi atunci cînd unul dintre ostaşi I-a străpuns cu lancea coastele. În sensul tainei, el nu încetează să curgă nici în zilele noastre, nici în toate vremurile existenţei Bisericii creştine, prin taina Euharistiei. Prin urmare, curgerea sîngelui Mîntuitorului nu poate fi considerată ca trăsătură a Bisericii apostolice din secolele I şi II după naşterea lui Hristos, aşa cum afirmă autorul." (A. P. Kirpicinikov, *I. Ceaadaev în lumina unor documente noi*, în revista *Russkaia Mîsl* nr.4, 1896, p. 149.)

vizibilă, palpabilă, plastică a adevărului poate conserva împărăţia spiritului pe pămînt. Iar împărăţia spiritului îşi află permanenţă şi durată numai dacă se realizează în formele furnizate de natura umană. Ce s-ar întîmpla cu taina sfintei împărtăşanii, această miraculoasă descoperire a raţiunii creştine care — dacă putem spune aşa — conferă sufletelor trup, tocmai pentru ca ele să se poată mai lesne uni, dacă nu se mai doreşte o unire vizibilă, dacă te mulţumeşti numai cu o interioară comunitate de opinii, fără vreo întrupare exterioară?! La ce bun să ne mai unim cu Mîntuitorul de vreme ce ne-am despărţit noi unii de alţii? Nu mă miră că ferocele Calvin, asasinul lui Servet, că spadasinul Zwingli, că tiranul Henric al VIII-lea împreună cu ipocritul său Cranmer au nesocotit puterea iubirii şi a unirii pe care o conţine această mare taină; ceea ce nu pot concepe e faptul că nişte spirite profunde, sincer religioase, aşa cum aflăm printre mulţi dintre luterani — pentru care, de altfel, această spoliere a Euharistiei nu este de natură dogmatică —, dar pe care întemeietorul lor a combătut-o cu atîta înflăcărare, aşadar că asemenea spirite vor greşi în mod atît de straniu în raport cu ideea acestei mari instituţii şi că se lasă la cheremul jalnicei învăţături calviniste! Trebuie să fim de acord că în toate Bisericile protestante aflăm strania predilecţie pentru distrugere. S-ar zice că ele nu tind decît spre propria lor anihilare; că se tem să devină prea vii; că nu doresc nimic din ceea ce le-ar putea face să existe vreme prea îndelungată. Să fie oare aceasta învăţătura Celui care a venit să aducă viaţa pe pămînt, a Celui care a învins moartea? Ne aflăm noi oare încă de pe acum în ceruri, pentru a ne putea permite să respingem nepedepsit condiţiile impuse de ordinea pămîntească? Şi această ordine este ea oare altceva decît îmbinarea gîndurilor curate ale fiinţei inteligente cu nevoile existenţei sale? Or, cea dintîi dintre aceste necesităţi este societatea, contactul dintre spirite, fuziunea ideilor şi a sentimentelor. Numai satisfăcîndu-le devine adevărul viu; numai aşa coboară el din domeniul speculaţiei în cel al realităţii; numai astfel se transformă el din gînd în *faptă* şi dobîndeşte în

cele din urmă caracterul unei forţe a naturii, iar acţiunea lui devine la fel de sigură precum cea a oricărei alte forţe naturale. Cum s-ar putea însă realiza toate acestea într-o societate ideală, care n-ar exista decît în dorinţele noastre şi în imaginaţia oamenilor? Iată cum se prezintă invizibila Biserică a protestanţilor: efectiv invizibilă, precum neantul.

Ziua în care se vor reunifica toate comunităţile creştine va fi ziua în care Bisericile schismatice se vor decide, în penitenţă şi umilinţă, cu cenuşă pe cap, să recunoască faptul că, despărţindu-se de Biserica mamă, ele s-au lepădat de efectele sublimei rugăciuni a Mîntuitorului: *Părinte Sfinte, păzeşte-i în numele Tău, în care Mi i-ai dat, ca să fie una precum sîntem şi Noi.*[17] Cît priveşte papalitatea, fie ea aşa cum se spune, o instituţie lumească — de parcă lucrurile de acest fel ar putea fi făcute de mîna omului — ce importanţă are? Sigur e faptul că, la vremea ei, ea a apărut în esenţă din adevăratul spirit al creştinismului, iar în zilele noastre, prin acelaşi semn vizibil al unităţii, ea mai este încă şi semnul reunificării. În virtutea acestui fapt, de ce nu i-am acorda întîietatea asupra tuturor societăţilor creştine? De altfel, cine ar fi cel care să nu-i admire destinul ieşit din comun? Cine n-ar fi uimit văzînd-o stînd drept în picioare, mai neclintită decît oricînd, în ciuda tuturor vicisitudinilor, tuturor dezastrelor suferite, în ciuda propriilor ei greşeli şi culpe, în ciuda tuturor atacurilor înfruntate şi a triumfului nemaiîntîlnit al necredinţei? Despuiată de strălucirea ei omenească, ea este cu atît mai puternică; iar indiferenţa manifestată la adresa ei nu face decît să-i sporească forţa şi să-i asigure cu atît mai bine durabilitatea. Odinioară ceea ce o făcea să supravieţuiască era veneraţia nutrită pentru ea de lumea creştină şi un soi de instinct al naţiunilor care le făcea să vadă în ea temeiul mîntuirii lor, şi temporale şi veşnice; acum, acelaşi lucru îl determină condiţia ei umilă printre mai marii lumii acesteia; dar ea îşi îndeplineşte în continuare, la fel de bine, menirea;

[17] Ioan, 17, 11.

ea centralizează şi astăzi gîndurile creştineşti, le mai atrage şi astăzi, chiar în ciuda voinţei lor, unele către altele, ea reaminteşte oamenilor care au renegat unitatea principiului suprem al credinţei lor; şi, tot datorită trăsăturilor vocaţiei ei celeste, de care este în întregime pătrunsă, ea planează maiestuos peste lumea intereselor pămînteşti. Oricît de puţin ar părea că nu preocupă la ora actuală faptul că, prin absurd, ea ar putea dispare dintr-o dată de pe faţa pămîntului, aţi putea constata deruta ce-ar cuprinde toate comunităţile religioase în momentul în care n-ar mai avea în faţa ochilor acest monument viu al istoriei marii comunităţi. Regăsirea acestei unităţi vizibile ar fi dorită la tot pasul de către toţi cei care fac actualmente atît de puţin caz de ea; şi nicăieri ea nu ar fi găsită; şi nu încape nici cea mai mică îndoială că preţioasa conştiinţă a propriului viitor de care raţiunea creştină este acum îmbibată, care asigură acea viaţă superioară ce o distinge de raţiunea comună, s-ar destrăma în asemenea condiţii în mod inevitabil, la fel ca acele speranţe întemeiate pe amintirea unei existenţe active, care se pierd în clipa în care descoperi că respectiva activitate se dovedeşte vană şi că, prin urmare, şi amintirea trecutului ne scapă, fiindu-ne inutilă.

Vă salut, Doamnă. Vă făgăduiesc că, de rîndul acesta, scrisoarea următoare nu se va lăsa multă vreme aşteptată.[18]

---

[18] Ultimul pasaj, de la „Vă salut, Doamnă...“, este tăiat în manuscris.

SCRISOAREA A ŞAPTEA

Doamnă,

Cu cît veţi reflecta mai mult asupra celor spuse de mine mai deunăzi, cu atît veţi descoperi că toate au mai fost de nenumărate ori spuse de către persoane de cele mai diferite opinii şi din toate partidele, şi că noi nu facem decît să le acordăm o importanţă de care pînă acum ele nu s-au mai bucurat. În acelaşi timp, n-am nici o îndoială că, dacă din întîmplare ar vedea lumina zilei, ele n-ar întîrzia să fie acuzate de paradox. Imediat ce sprijini cu un anumit grad de convingere chiar şi cele mai comune idei, constaţi că ele încep să fie considerate ca nişte noutăţi bizare. Eu sînt de părere că vremea paradoxurilor şi a sistemelor lipsite de o bază reală e definitiv depăşită, aşa că nu se poate reveni la vechile rătăciri ale spiritului uman fără să te cufunzi în stupiditate. Dacă raţiunea omenească nu mai e în zilele noastre, cu certitudine, nici atît de cuprinzătoare, nici atît de elevată, nici atît de fecundă ca pe timpul marilor secole de inspiraţie şi de descoperiri, ea este în schimb infinit mai strictă, mai sobră, mai riguroasă, mai metodică, în sfîrşit, mai echitabilă decît a fost vreodată; şi aş mai adăuga, cu sentimentul unei veritabile fericiri, că de cîtva timp ea mai este în plus şi mai impersonală decît oricînd, ceea ce constituie garanţia cea mai sigură împotriva aroganţei unor opinii particulare.[1]

Dacă, meditînd asupra amintirilor omeneşti, am ajuns la anumite puncte de vedere pe care le susţinem şi care vin în contradicţie cu prejudecata, acest lucru se datorează convin-

[1]Acest pasaj introductiv este tăiat în manuscris.

gerii la care am ajuns, că a sosit momentul să ni le susţinem deschis în acest domeniu, la fel cu ce s-a petrecut în secolul trecut în raport cu ştiinţele naturale. M-am gîndit că e momentul să concepem istoria în întreaga ei idealitate raţională, aşa cum au fost respectivele ştiinţe concepute în întreaga lor realitate empirică. Subiectul istoriei şi mijloacele sale de cunoaştere fiind în permanenţă aceleaşi, e limpede că cercul experienţei istorice trebuie într-o bună zi să se închidă. Aplicaţiile nu se vor termina nicicînd, dar regula, odată aflată, nu va mai fi nimic de adăugat. În fizică fiecare nouă descoperire deschide spiritului perspective noi şi îi descoperă un nou cîmp de observaţie: ca să nu mergem prea departe, singur microscopul, n-a dus el oare la cunoaşterea unei lumi întregi neştiute de naturaliştii din Antichitate? În studierea naturii progresul este, prin urmare, necesarmente infinit; în istorie, în schimb, obiectul studiului este mereu omul şi mereu acelaşi instrument e cel care ne ajută în acest studiu. Aşadar, dacă istoria ascunde nişte mari învăţăminte, va trebui într-o bună zi să ajungem la ceva bine determinat, ceva care va încheia o dată pentru totdeauna orice experienţă, cu alte cuvinte la ceva cu desăvîrşire raţional. Acest minunat gînd al lui Pascal pe care vi l-am mai citat, cred, şi potrivit căruia *întreg şirul oamenilor nu este decît un singur om care subzistă permanent*[2], trebuie să nu mai fie, într-o zi, enunţul figurat al unui principiu abstract, ci să devină un fapt real al spiritului uman care, din acel moment, va fi, ca să spunem aşa, constrîns să nu mai opereze decît zdruncinînd de fiecare dată lanţul de idei omeneşti care străbate toate veacurile.

Dar se pune întrebarea: va fi oare omul vreodată în stare să-şi dobîndească, în locul conştiinţei sale actuale total personale, total solitare, acea conştiinţă cu totul şi cu totul generală, care să-l facă în felul acesta să se simtă constant o parte a marelui întreg moral? Fără îndoială că da. Să ne gîndim la faptul că, în afara sentimentului propriei noastre

[2] Vezi Scrisoarea a cincea, p. 94 .

individualităţi, noi purtăm în inimă şi sentimentul relaţiei noastre cu patria, cu familia, cu acea comunitate de convingeri din a cărei obşte facem parte; că anume acest sentiment este deseori chiar mai ascuţit decît celălalt; să ne gîndim că germenele unei conştiinţe superioare sălăşluieşte cu adevărat în noi, că el constituie însăşi esenţa naturii noastre; şi că *eul* actual nu ne e nouă impus de vreo lege imuabilă, ci că noi înşine l-am sădit în sufletul nostru: atunci va fi limpede că întregul destin al omului constă anume în această muncă de anihilare a fiinţei sale personale căreia să-i substituie o fiinţă cu desăvîrşire socială sau impersonală. Aţi văzut că acesta este unicul fundament al filozofiei morale*; vedeţi acum că ea este în acelaşi timp acela al sensului istoriei. Din această perspectivă, toate iluziile care valorează sau denaturează diferitele epoci din viaţa generală a speciei umane nu pot fi apreciate cu răceala interesului ştiinţific, ci trebuie cercetate cu sentimentul profund al adevărului moral. Cum să te identifici cu ceva ce nu a avut niciodată loc? Cum să stabileşti legătura cu neantul? Numai în adevăr se produc forţele de atracţie ale uneia şi ale celeilalte naturi. Trebuie să ne obişnuim ca, atunci cînd studiem istoria, să nu ne tîrguim nici cu reveriile imaginaţiei, nici cu deprinderile memoriei, ci să fim la fel de înflăcăraţi în căutarea pozitivului şi a certitudinii, precum am fost întotdeauna cînd am încercat să descoperim pitorescul şi amuzantul. Nu mai e vorba acum de a ne încărca memoria cu fapte: ele sînt oricum prea multe în memorie. Este o mare eroare să-ţi închipui că masa faptelor asigură necesarmente certitudinea în istorie. Lipsa de fapte nu este nici pe departe aceea care să facă istoria ipotetică şi nici necunoaşterea faptelor nu este aceea care să ducă la necunoaşterea istoriei, ci carenţele de reflexie şi viciul de raţionament. Dacă în acest domeniu al ştiinţei nu s-ar urmări certitudinea şi nici cunoaşterea pozitivă decît pe temeiul faptelor, acestea s-ar dovedi totdeauna insuficient de multe. Deseori o singură

* Vezi Scrisoarea a doua.

trăsătură, dacă a bine surprinsă, aduce mai multă lumină şi demonstrează mai convingător decît o întreagă cronică. Iată, prin urmare, regula noastră: să medităm asupra faptelor pe care le cunoaştem şi să ne străduim să avem în minte mai multe imagini vii decît materii moarte. Las' pe alţii să se obosească rascolind în praful vechi al popoarelor, noi avem altceva de făcut. Noi concepem materialul istoric ca fiind cu desăvîrşire complet; dar avem prea puţină încredere în logica istoriei. Şi dacă, asemenea celorlalţi, nu vom descoperi în şuvoiul vremurilor nimic altceva decît raţiune a oamenilor, decît voinţe absolut libere, vom putea mult şi bine îndesa fapte în mintea noastră, făcîndu-le să decurgă miraculos unele din celelalte, căci istoria tot nu ne-ar oferi nimic din ceea ce căutăm noi; în această manieră nu vom ajunge niciodată să vedem altceva decît acelaşi joc uman pe care l-a văzut dintotdeauna toată lumea.* Aceasta ar fi aceeaşi istorie dinamică şi psihologică despre care vă vorbeam puţin mai înainte şi care vrea să explice totul prin acţiunea individuală şi printr-o imaginară înlănţuire a cauzelor şi efectelor, prin bunul plac al oamenilor şi consecinţelor presupus inevitabile ale acestui bun plac, abandonînd astfel inteligenţa umană propriei ei legi şi neînţelegînd că tocmai datorită superiorităţii nemărginite a acestei părţi din întreaga natură, comparativ cu cealaltă, acţiunea unei legi supreme trebuie să se manifeste în mod necesar cu şi mai mare evidenţă aici decît în rest.**

---

* Nu le putem reproşa nici lui Herodot, nici lui Titus Livius, nici lui Grégoire de Tours că n-au făcut Providenţa să intervină în afacerile oamenilor; trebuie oare să mai spunem încă o dată că nu la ideea acestei intervenţii superstiţioase şi cotidiene a lui Dumnezeu am dori noi să vedem revenind spiritul uman?

** În acea Romă despre care se vorbeşte atît, pe care toată lumea se duce să o vadă şi care este atît de puţin înţeleasă, există un monument unic despre care se poate spune că e un fapt antic care încă mai dăinuieşte, un eveniment dintr-o altă eră care s-a oprit în mijlocul timpului: este Coliseul. După părerea mea, în istorie nu mai există ceva care să sugereze atîtea idei profunde, precum contemplarea acestor ruine, care să scoată mai bine în evidenţă caracteristicile celor două ere ale umanităţii şi care să demonstreze mai bine acea mare axiomă a istoriei, anume că în societate

Iată, să vă dau unul dintre exemplele cele mai semnificative, cred eu, ale caracterului fals al unor concepţii asupra istoriei, aşa cum e ea făcută în zilele noastre. După cum ştiţi, grecii sînt cei care au făcut din artă o vastă idee a spiritului uman. Să vedem, aşadar, în ce constă această minunată creaţie a geniului elen.[5] Latura materială din om a fost idealizată, hipertrofiată, divinizată; ordinea firească şi legitimă a lucrurilor a fost intervertită; ceea ce trebuia să rămînă pentru totdeauna în spaţiile inferioare ale lumii intelectuale a fost ridicat în cele mai înalte sfere ale gîndirii; acţiunea simţurilor asupra spiritului a fost pînă la nesfîrşit augmentată; marea linie

---

n-a existat vreodată nici un progres autentic, nici o veritabilă permanenţă înaintea epocii creştinismului. Această arenă în care poporul roman venea în masă pentru a se adăpa cu sînge, în care se concentra atît de bine întreaga lume păgînă în jocul ei înspăimîntător, în care viaţa vremurilor respective îşi desfăşura plăcerile cele mai vii, fastul cel mai răsunător, nu se află oare aici, în picioare în faţa noastră, pentru a ne spune unde a ajuns lumea atunci cînd tot ceea ce reprezintă forţă în natura umană fusese deja furnizat construcţiei edificiului social şi totodată într-un moment în care prăbuşirea acestuia ameninţa din toate părţile şi o nouă eră a barbariei era pe punctul de a începe? Şi tot în acest loc a curs pentru prima oară şi sîngele care trebuia să ude temeliile noului edificiu. Aşadar, nu valorează oare singur acest monument cît o carte întreagă? Dar, lucru ciudat, niciodată monumentul respectiv nu a stimulat o gîndire istorică conţinînd ideile acestor mari adevăruri! Printre mulţimile de călători ce inundă Roma, s-a găsit totuşi unul care, aflat pe o renumită colină din vecinătate, de unde putea în voie să-l contemple în cadrul său uimitor, a crezut — spune el — că vede înaintea ochilor cum se deapănă secolele, dezvăluindu-i enigma mişcării lor.[3] Ei bine, omul acesta n-a văzut acolo decît triumfători şi capucini! Ca şi cum în afara triumfurilor şi a procesiunilor, nu s-ar mai fi întîmplat acolo nimic altceva. Măruntă şi meschină idee căreia i se datorează producţia mincinoasă cunoscută de către toată lumea: o veritabilă prostituare a uneia dintre cele mai importante genii istorice care au existat vreodată[4]!

[3] Vezi Edward Gibbon, (*History of Decline and Fall of the Roman Empire*, 1776–1788). Ideea acestei cărţi i-a venit autorului, după propria sa mărturisire, în timp ce de pe ruinele Capitoliului asculta cîntecele călugărilor catolici.

[4] Întreaga această notă, ca şi finalul frazei din textul de bază (de la „şi neînţelegînd că tocmai datorită superiorităţii...") fac parte dintr-o primă redactare şi sînt şterse din manuscris.

[5] Ceaadaev se referă din nou la Homer.

demarcatoare, care desparte în domeniul sentimentului divinul de omenesc, a fost ruptă. De aici, amestecul haotic al tuturor elementelor morale. Inteligenţa s-a lansat cu pasiune în domeniile cele mai puţin demne de a o preocupa; a început să se răspîndească o nemaiîntîlnită atracţie pentru cele mai vicioase elemente din natura omului; în locul poeziei primare a adevărului, a pătruns în imaginaţie poezia minciunii; acea facultate atotputernică făcută pentru a ne imagina inimaginabilul şi pentru a vedea invizibilul n-a mai fost din acel moment folosită decît pentru a face perceptibilul şi mai perceptibil, terestrul — şi mai terestru; în felul acesta s-a ajuns la situaţia în care fiinţa noastră fizică a crescut tot pe atît cît s-a diminuat fiinţa noastră morală. Şi, dacă înţelepţi ca Pitagora sau Platon au luptat împotriva acestei funeste tendinţe a timpului lor, eforturile lor nu au slujit la nimic întrucît ei înşişi erau mai mult sau mai puţin captivii acestui spirit; doctrinele lor au dobîndit o influenţă reală numai după ce creştinismul a reînnoit spiritul uman. Iată ceea ce a realizat arta grecilor. Ea este o apoteoză a materiei: acest lucru nu are cum fi negat. Privim monumentele rămase de la ei, fără să le înţelegem semnificaţia; inspiraţia admirabilă a unui geniu[6], care din fericire nu mai există, ne îmbată privirile, fără ca nici măcar să bănuim cîtă impuritate ni se naşte în inimă, cîtă minciună — în minte; avem de a face cu un cult, cu o beţie, cu o fascinaţie, în care sentimentul moral se pierde în întregime. Şi totuşi, nu trebuie decît să ne dumirim cu sînge rece asupra sentimentului ce ne covîrşeşte în mijlocul acestei admiraţii neroade, pentru a ne da seama că el, acest sentiment, este produs de partea cea mai josnică a fiinţei noastre, că de fapt, ca să spunem aşa, trupurile ne sînt cele care percep acele trupuri de marmoră şi de bronz. Şi observaţi, vă rog, că toată frumuseţea, toată perfecţiunea acestor sculpturi nu provine decît din totala stupiditate ce le pecetluieşte; dacă cel mai slab semn al raţiunii ar îndrăzni să se manifeste la ele, idealul care ne farmecă ar dis-

[6] Ceaadaev are în vedere sculpturile lui Fidias.

pare instantaneu. În acest fel, noi nu contemplăm în ele nici măcar întruparea ființei înzestrate cu rațiune, ci contemplăm înfățișarea a mai știu eu cărei făpturi imaginare, un soi de monstru produs de revărsarea cea mai dezordonată a spiritului uman, imaginea căruia, departe a ne umple de plăcere, ar trebui mai degrabă să ne respingă. Iată cum prejudecata, deprinderile din școală, rutina spiritului denaturează, prin farmecul produs de înșelătoare iluzii care constituie ideea actuală a istoriei, preocupările cele mai grave ale filozofiei timpurilor.

Mă veți întreba, poate, dacă mie însumi mi-a fost totdeauna străină seducția artei. Nu, Doamnă, dimpotrivă; înainte chiar de a o fi cunoscut, nu știu ce instinct m-a făcut să o presimt ca pe o dulce încîntare menită să-mi umple viața. Atunci cînd unul dintre marile evenimente ale secolului m-a adus în capitala în care cuceririle adunaseră în acel moment toate aceste minuni[7], am făcut și eu ca toți ceilalți, tămîind, poate chiar cu și mai multă osîrdie decît ei, altarele idolilor. Pe urmă, cînd le-am revăzut pentru a doua oară, luminate de soarele lor de baștină, m-au bucurat și desfătat din nou.[8] Trebuie însă să spun totodată că în străfundurile acestei bucurii s-a ascuns tot timpul ceva amar, asemănător unei remușcări: de aceea, cînd a apărut gîndul adevărului, nu m-am împotrivit nici uneia dintre consecințele derivate din el și le-am acceptat hotărît pe toate fără amînare.[9]

Să revenim acum la acele mari personalități ale istoriei pe care ea nu le-a recunoscut sau le-a șters din amintirea oamenilor. Să începem cu Moise, cea mai măreață și impunătoare dintre toate figurile istorice.

Slavă Domnului, nu mai trăim în vremurile în care marele legiuitor al evreilor nu era chiar și pentru cei ce se

---

[7] Ceaadaev a intrat o dată cu armatele rusești în Paris, pe data de 1 aprilie 1814.

[8] Aluzie la voiajul pe care l-a făcut Ceaadaev în Italia în 1825.

[9] Ceaadaev se referă la întîlnirea sa de la Florența cu misionarul metodist englez Charles Cook de pe data de 31 ianuarie 1825. Această dată e considerată de el ca momentul convertirii sale religioase.

apucau să reflecteze în mod serios, decît una dintre ființele unei lumi a ficțiunii, asemenea tuturor reprezentărilor supranaturale — eroi, semizei, profeți —, pe care le regăsim în primele pagini ale tuturor istoriilor popoarelor antice, un personaj poetic, în care gîndirea istoriei nu urmărește decît să descopere învățămintele pe care el le conține ca tip, simbol sau expresie a epocii în care îl situează datinile oamenilor. Astăzi nu se mai îndoiește nimeni, cred, de realitatea istorică a lui Moise. Totuși, e sigur că atmosfera de sacralitate care îl învăluie nu-i este deloc favorabilă și că el nu e așezat în istorie la locul ce i se cuvine. Influența pe care acest mare om a exercitat-o asupra speciei umane e departe de a fi înțeleasă și apreciată așa cum s-ar cuveni. Datorită luminii misterioase care-l înconjoară, figura lui a rămas nebuloasă. Nefiind suficient studiat, chipul lui Moise nu ne oferă lecția care decurge din contemplarea marilor oameni ai istoriei. Nici omul public, nici omul privat, nici cel care gîndește, nici cel care acționează nu descoperă în istoria vieții lui toate învățămintele pe care le-ar putea afla acolo. Este efectul deprinderilor introduse în spirit de către religie: imprimînd personajelor din *Biblie* un aer supraomenesc, ea le face să apară cu totul altele decît sînt ele de fapt.*

În persoana lui Moise descoperim un soi de amestec singular de măreție și simplitate, de forță și de bonomie, de asprime și de blîndețe, care ne oferă un nesfîrșit prilej de meditații. Nu mai există, cred, în istorie nici un alt caracter care să dezvăluie îmbinarea unor trăsături și forțe atît de contradictorii. Și cînd mă gîndesc la această ființă prodigioasă și la

* Observați că în fond personajele biblice ar trebui să ne fie cel mai bine cunoscute, întrucît trăsăturile lor sînt cel mai bine redate. Acesta este unul din marile resorturi ale Scripturii. Cum trebuia să te poți identifica într-atît cu oamenii care să exercite o influență directă asupra sentimentului nostru celui mai intim, pentru ca sufletele să fie astfel pregătite în vederea supunerii față de o influență, încă și mai necesară, în persoana lui Hristos, ea a descoperit secretul de a le contura atît de bine trăsăturile, încît imaginea lor ni se imprimă în spirit, producînd asupra noastră impresia unor oameni cu desăvîrșire familiari nouă.

influenţa pe care a exercitat-o asupra oamenilor, nu ştiu ce trebuie să admir în mai mare măsură: fenomenul istoric a cărui cauză a fost el, sau fenomenul moral pe care-l descopăr în persoana lui! Pe de o parte această grandioasă concepţie a unui popor ales, cu alte cuvinte a unui popor investit cu misiunea supremă de a păstra pe pămînt ideea unui singur Dumnezeu, şi priveliştea mijloacelor încă nemaiîntîlnite pe care le-a folosit pentru a modela acest popor astfel, încît această idee să se păstreze în sînul său nu doar intactă, ci în aşa fel încît într-o bună zi ea să se poată manifesta atotputernic, irezistibil, ca o forţă a naturii, în prezenţa căreia vor trebui să dispară toate forţele umane, în faţa căreia va trebui să se încline întreaga lume inteligentă. Pe de altă parte, omul simplu pînă la slăbiciune, omul care nu ştie să-şi arate mînia decît prin propria neputinţă, care nu ştie să poruncească decît istovindu-se pentru a convinge, care se lasă învăţat de către primul venit, Geniu straniu, în acelaşi timp cel mai puternic şi cel mai docil dintre oameni! El făureşte timpurile ce vor să vie şi se supune cu umilinţă tuturor lucrurilor ce i se înfăţişează sub aparenţa adevărului; el le vorbeşte oamenilor din mijlocul unor ameninţătoare fenomene ale naturii, vocea lui răsună prin veacuri, el loveşte popoarele precum destinul, şi se înduplecă în faţa primului argument întemeiat care i se aduce! Nu avem oare aici de a face cu o uluitoare măreţie, cu o lecţie fără precedent?

S-a încercat diminuarea acestei măreţii, afirmîndu-se că el nu s-a gîndit iniţial decît la eliberarea poporului său de sub un jug insuportabil, făcîndu-i-se totuşi onoarea de a i se recunoaşte eroismul manifestat cu acest prilej. S-a minţit afirmîndu-se că s-ar recunoaşte în el doar un mare legislator şi eu chiar cred că se descoperă şi în zilele noastre în legile date de el un liberalism demn de admiraţie. S-a mai spus şi că Dumnezeul său nu era decît un dumnezeu naţional şi că întreaga sa teosofie şi-a însuşit-o de la egipteni. Era, fără îndoială, un patriot: cum ar fi putut să nu fie astfel un suflet mare, indiferent de misiunea ce-i revenea pe pămînt? Aici este, de altfel, o lege generală: pentru a acţiona asupra oamenilor, trebuie să acţionezi în

cadrul cercului domestic în care te afli, asupra familiei sociale în care te-ai născut; pentru a-i vorbi desluşit genului uman, trebuie să te adresezi propriei naţiuni, altminteri nu vei fi auzit, nu vei realiza nimic. Cu cît este mai practică şi mai nemijlocită acţiunea morală a omului asupra semenilor săi, cu atît mai sigură şi mai puternică este ea; cu cît este mai personală ţinta cuvîntului, cu atît este cuvîntul mai puternic. Nimic nu pune mai bine în evidenţă principiul suprem de care era mînat acest mare om, decît perfecta eficacitate şi îndreptăţire a mijloacelor de care s-a folosit pentru a-şi realiza opera propusă. Este, desigur, posibil să fi descoperit la naţiunea sa, sau la alte pooare, ideea unui Dumnezeu naţional şi să fi folosit acest dat, ca şi multe altele pe care le-ar fi putut afla la predecesorii săi fireşti, pentru a introduce în gîndirea umană sublimul său monoteism. De aici nu decurge însă că Iehova n-ar fi fost pentru el aşa cum este pentru creştini Dumnezeul întregului pămînt. Cu cît a încercat el mai mult să izoleze şi să închidă această mare dogmă în cadrul naţiunii sale, cu cît a folosit mai multe mijloace ieşite din comun pentru a atinge acest scop, cu atît mai multe descoperim, ca străbătînd această raţiune superioară, gîndul întru totul universal de a păstra pentru lumea întreagă, pentru toate generaţiile ce aveau să vină, noţiunea Dumnezeului unic. De ce alt mijloc mai sigur dispunea el pentru a înălţa adevăratului Dumnezeu un altar inviolabil, în mijlocul unui politeism ce invada pe atunci întregul pămînt, decît de acela de a inspira poporului păzitor al acestui sfînt monument inimiciţia de sînge pentru orice popor idolatru, decît acela de a lega întreagă fiinţă socială a acestui popor, toate destinele, toate speranţele sale anume de acest singur principiu? Citiţi Deuteronomul din această perspectivă şi veţi fi uluită de lumina ce se va răsfrînge din rîndurile sale nu numai asupra sistemului mozaic, ci asupra întregii filozofii revelate. Fiecare cuvînt din această carte fără pereche pune în evidenţă ideea supraomenească ce stăpînea spiritul autorului ei. De aici decurg şi înspăimîntătoarele prigoane poruncite de Moise, contrastînd atît de straniu cu blîndeţea lui firească, şi

care au revoltat atîta o filozofie în mai mare măsură neghioabă decît nelegiuită. Ea, această filozofie, nu concepea ca omul care fusese un instrument atît de prodigios în mîna Providenţei, confidentul tuturor secretelor Ei, nu putuse acţiona decît întocmai ca şi Ea, ca şi natura; că vremurile şi generaţiile nu puteau avea pentru el nici un fel de valoare; că misiunea lui nu fusese aceea de a oferi un model de dreptate şi perfecţiune umană, ci aceea de a sădi în spiritul uman o idee uriaşă pe care spiritul uman nu putuse să o producă prin propriile sale puteri. Se poate oare crede că atunci cînd îşi înăbuşea ţipătul inimii sale afectuoase, cînd poruncea masacrul altor naţiuni, cînd lovea cu paloşul justiţiei divine alte populaţii, el nu se gîndea la nimic altceva decît să colonizeze populaţia obtuză şi nesupusă pe care o conducea? Într-adevăr, excelentă psihologie! Pentru a nu se înălţa pînă la cauza veritabilă a fenomenului luat în discuţie, ce se apucă ea să facă? Se descotoroseşte de dificultate, îmbinînd în acelaşi suflet trăsăturile cele mai contradictorii, trăsături pe care nici o experienţă n-a îndreptăţit-o să le vadă reunite într-un singur individ! Şi ce importă, la urma urmelor, faptul că Moise s-a inspirat din unele învăţături ale înţelepciunii egiptene? Ce importă faptul că nu s-a gîndit la început decît să-şi scape poporul din jugul sclaviei? Ar fi oare pentru acest motiv mai puţin adevărat că, sădind în poporul său un gînd, pe care fie l-a cules de undeva, fie l-a scos din străfundul sufletului său, şi că înconjurîndu-l cu tot ceea ce din natura umană îl putea apăra şi perpetua —, el a dăruit tocmai în felul acesta oamenilor pe adevăratul Dumnezeu, că, prin urmare, întreaga dezvoltare spirituală a speciei umane care derivă din acest principiu i se datorează, incontestabil, lui anume?

David este unul dintre personajele istorice ale cărui trăsături ne-au fost cel mai bine transmise. Nimic mai viu, mai dramatic, mai adevărat decît povestea lui, nimic mai bine caracterizat decît fizionomia sa. Povestirea vieţii sale, cîntările lui sublime, în care prezentul se pierde atît de minunat în viitor, ne schiţează atît de bine interiorul sufletului său, încît nimic din fiinţa sa nu ne mai rămîne ascuns. Şi totuşi, în ciuda acestui

fapt, el produce numai asupra spiritelor profund religioase impresia pe care o lasă eroii Greciei şi ai Romei. Aceasta pentru că, s-o mai spunem încă o dată, toţi aceşti mari oameni ai *Bibliei* ţin de o lume aparte: nimbul care le străluceşte pe frunte îi împinge, din păcate, pe toţi într-o regiune în care spiritului nu-i place să se transpună, regiunea unor forţe nedorite care pretind inflexibil supunere, în care te afli permanent în faţa legii implacabile, în care nu-ţi mai rămîne de făcut nimic altceva decît să te prosternezi şi să adori. Şi atunci, cum să înţelegi mişcarea evurilor dacă nu o cercetezi chiar acolo unde principiul care i-a dat naştere e cel mai bine pus în evidenţă?

Punîndu-i faţă în faţă pe Socrate şi Marc Aureliu cu aceşti doi giganţi ai Scripturii, am vrut să vă determin să apreciaţi, prin prisma contrastului acestor măreţii atît de diferite, cele două lumi din care ele se trag. Citiţi mai întîi la Xenofon povestirile sale despre Socrate, dacă puteţi fără prejudecăţile legate de amintirea despre el; gîndiţi-vă la felul în care moartea i-a sporit renumele; gîndiţi-vă la faimosul său daimon; gîndiţi-vă la îngăduinţa ce o nutrea faţă de viciu şi pe care, trebuie s-o mărturisim, o împingea uneori pînă la un punct cît se poate de bizar*; gîndiţi-vă la nenumăratele acuze pe care i le-au adus contemporanii; gîndiţi-vă la cuvîntul pronunţat de el chiar în momentul dinaintea morţii, care a lăsat posterităţii ca moştenire întreaga nesiguranţă a gîndirii sale; mai gîndiţi-vă, în sfîrşit, la toate opiniile divergente, absurde, contradictorii, izvorîte din şcoala sa. În ceea ce-l priveşte pe Marc Aureliu — nici în cazul lui nu e loc pentru prejudecăţi; meditaţi temeinic la cartea lui; amintiţi-vă de masacrul de la Lyon, amintiţi-vă de omul înspăimîntător căruia i-a dat universul pe mînă[10], de timpurile în care a trăit el, de înalta sferă

* Dacă nu unei femei i-aş scrie, l-aş invita pe lector să citească *Banchetul* lui Platon pentru a-şi face o idee despre aceasta.

[10] În timpul domniei lui Marc Aureliu, la Lyon s-au înteţit în mod deosebit persecuţiile împotriva creştinilor. Fiul lui Marc Aureliu, Commodus (imperator roman între anii 180 şi 192), s-a evidenţiat în acest sens printr-o cruzime ieşită din comun.

a societății în care se situa, de posibilitățile măreției pe care i le oferea poziția sa socială. Comparați, vă rog, după aceea, rezultatele filozofiei lui sociale cu cele ale religiei lui Moise, comparați persoana împăratului roman cu aceea a omului care din păstor a ajuns rege, poet, înțelept, întruchipînd vasta și încărcata de taină concepție a profetului legiuitor, devenind centrul acestei lumi a minunilor în care urmau să se împlinească destinele genului uman; care a determinat pentru totdeauna în poporul său acea tendință religioasă deosebită și profundă, menită să absoarbă întreaga existență a poporului, și a făurit astfel singura orînduială a lucrurilor capabilă să genereze aici jos, pe pămînt, adevărul. Nu am nici o îndoială că atunci veți fi de acord cu mine că, dacă gîndirea poetică ne-a înfățișat oameni ca Moise și David ca pe niște ființe supraomenești, aureolîndu-i cu o strălucire fără egal, bunul simț, cu răceala lui, a fost la rîndul său constrîns să vadă în ei ceva mai mult decît niște oameni mari sau chiar extraordinari; va fi pentru dumneavoastră o evidență, cred, că acești oameni au fost în dezvoltarea lumii morale manifestări nemijlocite ale Legii Supreme ce guvernează această lume, că apariția lor corespunde marilor epoci de ordin fizic, care, din timp în timp, refac sau reînnoiesc natura*.

Urmează în continuare Epicur. Vă dați seama că nu acord o importanță deosebită renumelui acestui personaj. Trebuie totuși să știți din capul locului că materialismul său nu se deosebea cîtuși de puțin de ideile altor filozofi antici; numai că, avînd o judecată mai francă, mai consecventă decît majoritatea acelora, Epicur nu se încurca așa ca ei în contradicții fără de sfîrșit. Deismul păgîn îi apărea ca o absurditate, ceea ce și era de fapt, iar spiritualismul — o înșelăciune. Fizica lui, care

---

* De altfel nimic nu e mai simplu de înțeles decît marea faimă a lui Socrate, singurul om pe care lumea antică l-a văzut murind pentru o convingere. Acest unic exemplu de eroism al opiniei trebuia efectiv să zăpăcească în mod straniu respectivele popoare. N-ar fi însă o nebunie ca noi, care am văzut populații întregi dîndu-și viața pentru cauza adevărului, să comitem în raport cu Socrate aceeași greșeală ca și ele?

de altfel nu era deosebită de cea a lui Democrit — despre care Bacon spunea undeva că a fost singurul fizician rezonabil dintre cei antici —, nu era inferioară celei elaborate de către alţi naturalişti contemporani cu el. Cît priveşte atomii săi, dacă îi separăm de metafizică, în zilele noastre cînd filozofia moleculară a devenit atît de pozitivă, nu mai sînt nici ei aşa de ridicoli precum se spunea. Dar, după cum ştiţi, numele lui se leagă în primul rînd de morala preconizată de el, şi ea anume este aceea care l-a stigmatizat. Or, această morală este judecată de noi numai în temeiul deşănţării manifestate de secta lui şi a interpretărilor mai mult sau mai puţin arbitrare făcute după el; propriile sale scrieri, ştiţi şi dumneavoastră, nu le mai avem. Lui Cicero îi este, fără îndoială, permis să se înfioare la simpla denumire de voluptate[11]: comparaţi însă, vă rog, această morală atît de incriminată, în felul în care ar trebui ea concepută, în primul rînd anume după ceea ce ştim noi cu privire la însuşi autorul ei şi făcînd abstracţie de rezultatele pe care ea le-a avut în lumea păgînă, pentru că aceste rezultate decurg mai degrabă din ordinea generală a spiritului uman din vremurile acelea decît din doctrina propriu-zisă; comparaţi-o, aşadar, cu celelalte sisteme morale ale anticilor şi veţi descoperi că ea nu era nici atît de arogantă, nici atît de aspră şi de impracticabilă precum cea a stoicilor, nici atît de vagă, vaporoasă şi neputincioasă, precum cea a platonicienilor; morala lui era una afectuoasă, binevoitoare, omenească şi, într-un anumit sens, conţinea ceva din principiul moralei creştine. Imposibil să nu recunoşti în această filozofie un element esenţial care lipsea cu desăvîrşire din gîndirea practică a anticilor, anume elementul unirii, al legăturii, al bunăvoinţei între oameni. În primul rînd, ea presupune un bun simţ şi o absenţă a orgoliului pe care nu le regăsim în nici una dintre filozofiile contemporane ei. În rest, ea consideră că binele suprem constă în pacea sufletească şi în acea dulce bucurie care încercau să reproducă pe pămîntul acesta fericirea celestă

[11] Aluzie posibilă la opera lui Cicero *De legibus*, I, cap. XIX.

a zeilor. Epicur dăduse el însuşi exemplul acestui fel de existenţă calmă, netulburată; el a trăit aproape necunoscut în sînul celor mai tandre afecţiuni şi cufundat în studiu. Dacă morala sa s-ar fi putut consolida în sufletul popoarelor fără să se lase denaturată de principiul vicios care domina pe atunci lumea, nu încape îndoială că ea ar fi răspîndit în inimi o blîndeţe şi o omenie pe care nici morala lăudăroasă a Porticului[12], nici speculaţia visătoare a Academicienilor[13] n-ar fi fost în măsură să o răspîndească. Mai observaţi, vă rog, şi faptul că Epicur este singurul dintre înţelepţii Antichităţii ale cărui moravuri au fost fără de pată şi singurul a cărui amintire se confundă la discipolii săi cu o dragoste, cu o veneraţie asemănătoare unui cult.* Înţelegeţi acum de ce ne-am simţit obligaţi să încercăm cît de cît corectarea amintirii noastre privitoare la acest om.

Nu vom mai reveni la Aristotel. El constituie totuşi unul dintre cele mai importante capitole ale istoriei moderne; dar este un subiect prea vast pentru a fi tratat în treacăt. Remarcaţi, vă rog, doar faptul că Aristotel este, într-un anumit sens, creaţia spiritului cel nou. Era firesc ca în tinereţea ei noua raţiune, chinuită de uriaşa ei nevoie de cunoaştere, să se fi legat din toate puterile de acest mecanism al inteligenţei, care, cu ajutorul manivelelor, pîrghiilor, scripeţilor, punea cu o prodigioasă rapiditate în mişcare înţelegerea lucrurilor. La fel de simplu de înţeles este şi faptul că arabii, primii care l-au dezgropat, l-au găsit întru totul pe placul lor. Acest popor improvizat nu avea nimic al său pe care să se sprijine: o înţelepciune gata făcută trebuia în mod firesc să-i convină. În sfîrşit, toate acestea au trecut: arabii, scolasticii şi învăţătorul lor comun; toţi şi-au îndeplinit

---

[12] Portic — şcoala stoică ai cărei membri se adunau sub unul din porticurile Atenei.

[13] Academia — denumire dată şcolii filozofice a lui Platon, ai cărei membrii se întîlneau pentru a discuta în aleile umbroase dintr-o mică localitate în apropierea Atenei, numită astfel după Academos, un erou mitic atenian.

* Pitagora nu face excepţie. Era un personaj fabulos căruia i se atribuia orice cu putinţă.

misiunile ce le reveneau. Spiritul a dobîndit un plus de consistenţă, un plus de cutezanţă; mersul dezvoltării sale a devenit mai sigur de sine; el şi-a făurit o ţinută care să-i uşureze mişcările, care să-i accelereze activităţile. Toate, precum vedeţi, s-au orînduit spre mai bine; răul s-a convertit în bine, graţie forţelor şi luminilor ascunse ale noii raţiuni. Astăzi trebuie să facem cale întoarsă, să ne reangajăm pe căile largi ale vremurilor în care inteligenţa n-avea alte unelte la dispoziţia ei decît aripile de aur şi azur ale naturii sale îngereşti.

Să trecem la Mahomed. Dacă ne gîndim la binele care a decurs pentru umanitate din religia întemeiată de el, vom constata în primul rînd că, alături de alte cauze mai puternice, ea a contribuit la distrugerea politeismului, că a răspîndit pe o imensă suprafaţă a globului, pînă în regiuni ce păreau inaccesibile mişcării generale a inteligenţei, ideea unui singur Dumnezeu şi a unei credinţe universale; că ea a pregătit în felul acesta nenumărate populaţii pentru destinul final al speciei umane: nu vom putea de aceea să nu recunoaştem că, în ciuda tributului pe care, fără doar şi poate, acest om l-a plătit vremurilor sale, locurilor sale de baştină, el merită incomparabil mai multe omagii din partea oamenilor, decît acea gloată de înţelepţi inutili, care n-au fost niciodată în stare să confere celor imaginate de ei nici trup, nici viaţă, nici să sădească măcar într-o singură inimă o convingere solidă, care n-au făcut decît să dezbine fiinţa umană, în loc să încerce să reunească elementele disparate ale naturii ei. Islamismul este una dintre manifestările cele mai remarcabile ale unei legi generale; a-l judeca altfel înseamnă să tăgăduieşti influenţa universală a creştinismului din care acesta a derivat. Calitatea cea mai importantă, esenţială, a religiei noastre constă în aceea că ea poate îmbrăca formele cele mai diverse ale raţionamentului religios, în aceea că ştie să se îmbine chiar, atunci cînd trebuie, cu eroarea pentru a putea ajunge la rezultatul ei final.[14] În

---

[14] Primul editor al lui Ceaadaev, I. S. Gagarin, a însoţit acest pasaj cu următoarea observaţie: „In extremis mahomedanismul poate fi considerat o sectă creştină la fel, de pildă, cu arianismul; este însă imposibil să admiţi că adevărul s-ar putea vreodată uni cu minciuna.“ (Œuvres choisies, p. 111)

cadrul marii dezvoltări istorice a religiei revelate, cea a lui Mahomed trebuie obligatoriu considerată ca fiind una dintre ramurile ei. Cel mai exclusivist dogmatism ar trebui să admită şi el, fără să pună piedici, acest fapt important; şi el ar face fără îndoială acest lucru dacă şi-ar da, măcar pentru o dată, bine seama care sînt de fapt motivele ce ne determină să-i privim pe mahomedani ca pe nişte duşmani fireşti ai religiei noastre, căci numai de aici ne vine respectiva prejudecată.* De altfel, ştiţi şi dumneavoastră că aproape nu există capitol în *Coran* în care să nu se vorbească despre Iisus Hristos. Or, am convenit asupra faptului că nu ne putem face o idee clară privitoare la marea lucrare a izbăvirii, că nu vom înţelege nimic din taina împărăţiei lui Hristos, atîta timp cît nu vom recunoaşte acţiunea creştinismului pretutindeni unde chiar numai numele Mîntuitorului este pomenit, atîta timp cît nu-i vom înţelege înrîurirea, indiferent de felul în care ea se produce, ca exercitîndu-se asupra tuturor spiritelor ce se află în contact cu doctrinele Sale. În caz contrar, ar trebui să excludem din rîndul celor ce se bucură de pe urma izbăvirii mulţimi întregi care poartă numele de creştini: şi atunci n-ar însemna oare acest lucru că reducem împărăţia lui Iisus Hristos la mult prea puţin, făcînd din universalitatea creştinismului o derizorie ficţiune? Aşadar, rezultat din fierberea religioasă adusă în Orient de către apariţia religiei celei noi, mahomedanismul se află în primele rînduri ale acelor fenomene care, la prima vedere, par a nu descinde din creştinism, dar care descind cu siguranţă din el. În felul acesta, dincolo de efectele negative pe care le-a avut în constituirea societăţii creştine, contopind interesele particulare ale popoarelor în interesul comun al mîntuirii, dincolo de materialul bogat pe care civilizaţia arabilor l-a furnizat civilizaţiei noastre — fapte pe care trebuie să le privim ca pe nişte căi indirecte de care s-a

* La origine, mahomedanii nu nutreau faţă de creştini nici un fel de antipatie; numai în urma lungilor războaie pe care le-au avut cu aceştia, au pătruns printre ei ura şi dispreţul faţă de creştini. Pentru creştini fusese firesc să-i privească iniţial pe mahomedani ca pe nişte idolatri, iar mai apoi ca pe duşmanii religiei lor, ceea ce aceştia au şi devenit în cele din urmă.

slujit Providenţa pentru a duce pînă la capăt regenerarea genului uman —, în propria sa acţiune exercitată asupra spiritelor popoarelor pe care şi le-a supus, trebuie să recunoaştem un efect direct şi pozitiv al învăţăturii din care el decurge, un efect care în cazul dat n-a făcut decît să se adapteze anumitor nevoi locale şi contemporane pentru a dobîndi mijlocul de a răspîndi pe un ogor cît mai întins sămînţa adevărului. Fericiţi, fără îndoială, cei care îl slujesc pe Domnul în cunoştinţă de cauză şi cu toată convingerea! Dar, să nu uităm acest lucru, în lume există un număr infinit de forţe care, ascultînd de glasul lui Hristos, n-au absolut nici o conştiinţă a puterii supreme ce îi pune în mişcare!

Nu ne mai rămîne să vorbim decît despre Homer. În zilele noastre problema influenţei exercitate de Homer asupra spiritului omenesc este rezolvată. Astăzi se ştie perfect ce reprezintă poezia homerică; se ştie în ce fel anume a contribuit ea la determinarea caracterului grec care, la rîndul său, l-a determinat pe cel al întregii lumi antice; se ştie că această poezie a înlocuit-o pe alta, mai elevată, mai pură, din care nu ne-au mai rămas decît fragmente; se mai ştie de asemenea că ea a substituit o nouă ordine de idei unei alte ordini de idei; care nu se născuse pe solul Greciei, şi că aceste idei primare respinse de către noua gîndire, refugiate fie în misterele din Samothrace, fie în umbra altor sanctuare ale adevărurilor pierdute, n-au mai existat de atunci încoace decît pentru un foarte mic număr de adepţi sau de iniţiaţi*. Ceea ce, cred eu, nu se ştie în schimb de loc, este ce poate avea Homer în

* Dacă cineva vrea să-şi facă o idee cu privire la influenţa morală a lui Homer asupra lumii, n-are decît să citească tratatul lui Plutarh şi capitolul lui Maxim din Tyr care tratează despre el. Apoi, în cartea lui Heeren — capitolele în care se vorbeşte despre civilizaţia grecilor şi, în special, în excelenta lucrare a lui Kreutzer despre religiile Antichităţii, tot ceea ce priveşte această problemă.[15]

[15] Ceaadaev se referă la Arnold Hermann Heeren (1760–1842), în speţă la lucrarea acestuia *Handbuch der Geschichte der Staaten des Alterthums*, şi la cartea lui Friedrich Creuzer (1771–1858) — *Symbolik und Mythologie der alten Völker, besonders der Griechen*, ca şi la *Ideen über die Politik, den Verkehr und den Handel der vornehmsten Völker der alten Welt.*

comun cu timpurile în care trăim noi, ce anume mai dăinuie încă de la el în conştiinţa universală. Şi tocmai de acest aspect este interesată o autentică filozofie a istoriei, principalul ei studiu nefiind, după cum aţi putut vedea, decît cercetarea consecinţelor permanente şi a efectelor eterne ale fenomenelor istorice. Pentru noi, prin urmare, Homer nu este nici acum decît un Typhon sau un Ahriman[16] al lumii actuale, aşa cum a fost el şi pentru lumea pe care a creat-o. În accepţia noastră — funest eroism al pasiunilor, infestat ideal de frumuseţe, gust neînfrînat pentru cele pămînteşti; toate acestea tot de la el ne vin.* Observaţi că nimic asemănător n-a mai existat în celelalte societăţi civilizate din lume. Numai grecii sînt cei care au crezut că viciul şi crima trebuie idealizate şi divinizate; astfel, poezia răului nu şi-a găsit locul decît printre ei şi printre popoarele care le-au moştenit civilizaţia. Se poate vedea limpede ce orientare ar fi luat gîndirea naţiunilor creştine în Evul Mediu, dacă ea s-ar fi lăsat în întregime în voia mîinii care o călăuzea. Prin urmare, poezia aceasta n-a putut să ne parvină de la strămoşii noştri septentrionali; spiritul oamenilor din Nord era cu totul altfel alcătuit şi nu ţinea la nimic mai puţin decît la legătura sa cu cele pămînteşti; în loc de cele întîmplate, dacă s-ar fi îmbinat el singur cu creştinismul, s-ar fi pierdut mai degrabă în negurile indefinite ale imaginaţiei sale visătoare. De altfel, noi nu mai avem nimic din sîngele care curgea în vinele lor, şi nu popoarelor descrise de Cezar sau de Tacit ne vom adresa noi pentru

---

[16] Typhon, în mitologia greacă — fiul Geei şi al lui Tartar, monstru cu o sută de capete de dragon, trunchi omenesc şi picioare în formă de şerpi încolăciţi. Ahriman — căpetenie a forţelor răului în vechile religii iraniene (religia lui Zoroastru).

*Efectele poeziei homerice se confundă firesc cu efectele artei greceşti, întrucît ea reprezintă în mod tipic această artă; cu alte cuvinte, ea este aceea care a făurit arta greacă, iar arta greacă i-a continuat efectul. În rest, cel mai puţin importă să ştim dacă un om asemenea lui Homer a existat sau nu; critica istorică nu va fi niciodată în stare să anihileze amintirea lui Homer; prin urmare, ideea care se leagă de această amintire anume, şi nu persoana poetului, trebuie să-l preocupe pe filozof.

a ne însuşi o lecţie de viaţă, ci popoarelor din lumea lui Homer; doar de foarte puţin timp o reîntoarcere spre propriul nostru trecut începe să ne readucă în sînul familiei şi ne ajută să regăsim, încetul cu încetul, patrimoniul patern. De la popoarele din Nord noi nu am moştenit decît obiceiuri, datini; raţiunea e hrănită numai de cunoştinţe; obiceiurile cele mai îndărătnice se pierd, datinele cele mai înrădăcinate se şterg, dacă nu sînt legate de cunoaştere. Or, toate ideile noastre, cu excepţia ideilor noastre religioase, ne vin, fără îndoială, de la greci şi de la romani. Astfel, după ce a deturnat în vechiul Occident mersul gîndirii care lega oamenii de zilele mari ale creaţiei, poezia homerică face acelaşi lucru în Occidentul nou; transferîndu-ni-se o dată cu ştiinţa, filozofia, literatura anticilor, ea ne-a identificat într-atît cu ei, încît noi, aşa cum ne prezentăm astăzi, ne aflăm în continuare suspendaţi între o lume a minciunii şi lumea adevărului. În ciuda faptului că actualmente ne ocupăm extrem de puţin de Homer şi că, în zilele noastre, cu siguranţă nici citit nu mai e, zeii şi eroii lui nu-şi dispută în mai mică măsură terenul cu ideea creştină. Există, într-adevăr, în această poezie cu totul terestră, întru totul materială, deosebit de blîndă cu viciile naturii noastre, o uluitoare putere de seducţie care slăbeşte fibra raţiunii, înlănţuind-o absurd de fantomele şi ademenelile ei, legănînd-o şi adormind-o cu atotputernicele ei iluzii. Dar vechile impresii păcătoase nu vor înceta să constituie elementul cel mai viu, elementul cel mai activ al raţiunii noastre, atîta timp cît un profund sentiment moral generat de o reprezentare clară asupra Antichităţii şi de o totală îmbibare a spiritului cu adevărul creştin nu ne va fi umplut inimile de dezgust şi dispreţ faţă de aceste veacuri de înşelăciune şi nebunie de care mai sîntem încă atît de stăpîniţi, faţă de aceste veritabile saturnalii ale vieţii genului uman; atîta timp cît un soi de remuşcare bine gîndită nu ne va fi făcut să roşim pentru cultul smintit al acestor măreţii respingătoare, al acestor virtuţi atroce, al acestor frumuseţi maculate, practicate de noi atîta timp. În ceea ce mă priveşte, cred că pentru a renaşte total

potrivit raţiunii revelate ne mai lipseşte încă o uriaşă penitenţă, o anumită ispăşire ieşită din comun, pe deplin receptată de întreaga lume creştină, şi de către toţi încercată, ceva în genul unei mari catastrofe fizice pe toată suprafaţa pămîntului: nu concep cum s-ar putea, fără un asemenea lucru, să ne curăţăm de noroiul care ne mînjeşte în continuare memoria.* Iată în ce fel trebuie să conceapă filozofia istoriei homerismul. Judecaţi şi dumneavoastră, după toate acestea, cu ce ochi trebuie ea să privească persoana lui Homer. Vedeţi dacă, după toate acestea, conştiinţa n-ar trebui să-i dicteze a-i pune pe frunte stigmatul de neşters al dezonoarei?

Iată-ne, Doamnă, la capătul galeriei noastre. Nu v-am spus chiar tot ce aveam să vă spun, dar trebuie să închei. Dar, ştiţi ceva? Noi, ruşii, nu avem de fapt nimic de a face cu toate acestea, cu Homer, cu grecii, cu germanii. Toate ne sînt absolut străine. Ce să-i faci? Vrei nu vrei, trebuie însă să vorbeşti pe limba Europei. Civilizaţia noastră exotică ne-a înghesuit în Europa în aşa fel încît deşi nu-i împărtăşim ideile, nu avem altă limbă la îndemînă decît limba ei: pe ea trebuie, aşadar, s-o folosim. Dacă puţin numeroasele deprinderi spirituale pe care le avem, puţinele datini, puţinele amintiri, dacă în general nimic din trecutul nostru nu ne-a legat de nici un popor de pe pămînt, dacă nu aparţinem, de fapt, nici unui sistem al universului moral, noi sîntem totuşi legaţi de lumea Occidentului prin aspectele exterioare, de suprafaţă ale societăţii noastre. Această legătură a noastră cu adevărul — foarte slabă, care nu ne uneşte, aşa cum îşi imaginează unii, în mod intim cu Europa şi nici nu ne face să resimţim asupra fiinţei noastre, în toate privinţele, marea mişcare ce se săvîrşeşte acolo — face totuşi ca destinul nostru viitor să

---

* Noul domeniu pe care homerismul nu l-a întinat, deschis de puţină vreme meditaţiei istorice, constituie un adevărat noroc al timpurilor noastre. Influenţa ideilor Indiei asupra dezvoltării filozofiei se face de pe acum cu mult folos simţită. Deie Domnul să ajungem cît mai curînd posibil pe această cale indirectă la punctul la care un drum mai scurt n-a putut încă să ne conducă!

depindă de cel al societăţii europene. Astfel, cu cît ne vom strădui mai mult să ne identificăm cu ea, cu atît ne va fi nouă mai bine. Pînă acum am trăit singuri; ceea ce am învăţat de la alţii a rămas în afara noastră, o simplă podoabă, fără să ne pătrundă în adîncul sufletului; astăzi, forţele societăţii *suverane* au sporit în asemenea măsură, acţiunea ei asupra restului speciei umane s-a extins într-atît, încît vom fi şi noi în curînd luaţi cu trup şi suflet de vîrtejul universal; lucrul acesta este neîndoielnic: noi nu vom mai putea, cu siguranţă, rămîne multă vreme în pustiul nostru. Să facem, aşadar, tot ceea ce ne stă în putinţă pentru a pregăti căile nepoţilor noştri. Neputîndu-le lăsa ceea ce noi înşine n-am avut: credinţe, o raţiune făurită de vremuri, o personalitate viguros circumscrisă, opinii dezvoltate de-a lungul unei vieţi intelectuale intense, animate, bogată în rezultate — să le lăsăm măcar cîteva idei pe care, chiar dacă nu le-am descoperit noi înşine, transmise fiindu-ne din generaţie în generaţie, vor conţine totuşi ceva din specificul tradiţiei şi, chiar datorită acestui lucru, o anumită putere, o fertilitate mai mare decît aceea a propriilor noastre gînduri. În acest caz avem să binemerităm din partea posterităţii, nu vom fi trăit în zadar pe pămînt.

Vă salut, Doamnă. Nu va depinde decît de dumneavoastră ca eu să reiau această temă atunci cînd veţi dori. Deocamdată, într-o discuţie amicală în care interlocutorii se înţeleg bine, ce rost ar avea elaborarea şi epuizarea fiecărei idei? Dacă cele spuse de mine au fost suficiente pentru a vă face să descoperiţi cîteva noi învăţăminte în studiul istoriei, un interes mai profund decît cel aflat de obicei — eu nu-mi mai doresc nimic în plus.

Moscova, 1829. 16 februarie

SCRISOAREA A OPTA

Da, Doamnă, a venit momentul să vorbim limba simplă a raţiunii. Nu mai este vorba de o credinţă oarbă, o credinţă a inimii; acum trebuie să ne adresăm nemijlocit gîndirii. Sentimentul în sine nu şi-ar mai putea croi drum prin această mulţime de nevoi artificiale, de interese violente, de preocupări îngrijorate care ne invadează viaţa. În Franţa, în Anglia, existenţa a devenit mult prea complicată, prea interesată, prea personală; în Germania ea este prea abstractă, prea excentrică pentru ca forţele inimii să-şi mai poată produce efectul legitim. Pentru moment, restul lumii nu contează. Astăzi trebuie să ne străduim să reducem totul, dacă se poate, la o chestiune a probabilităţilor, a cărei soluţie să fie la nivelul de înţelegere al tuturor inteligenţelor, să se pună de acord cu toate stările de spirit, să nu lezeze nici unul dintre interesele actuale, putînd în felul acesta să atragă pînă şi spiritele cele mai rebele.

Acest lucru nu înseamnă că cele ce ţin de sentiment ar putea fi pentru totdeauna excluse din lumea intelectului. Doamne fereşte! Va veni din nou şi rîndul lor. Atunci ele vor reapărea mai puternice, mai largi, mai pure decît oricînd. Nu mă îndoiesc că momentul acesta va veni cît de curînd. Dar astăzi, în prezent, nu lor le este dat să mişte sufletele. E foarte important să fim pătrunşi de conştiinţa acestui fapt. Şi dacă o oarecare deşteptare a aptitudinilor vii caracteristice tinereţii speciei umane poate fi actualmente percepută, ea nu reprezintă încă decît zorile unei zile ce se anunţă frumoasă; şesul e încă învăluit în umbrele crepusculare şi doar cîteva înălţimi încep, sub primele raze ale zilei care se naşte, să prindă culoare.

Pentru cel preocupat de adevăr, probele materiale ale adevărului sînt complete. Ştiţi, Doamnă, ce înţeleg eu prin probe materiale ale adevărului? Masa faptelor istorice analizate aşa precum se cuvine. La ora actuală ele trebuie rezumate într-un cadru sistematic şi popular, formulate într-o manieră prin care să producă impresie chiar şi asupra spiritelor celor mai indiferente faţă de bine, celor mai puţin deschise adevărului sau care încă se mai zbat în vremurile apuse; vremuri încheiate pentru lume şi care, cu siguranţă, nu vor mai reveni pentru lume, dar care-şi prelungesc existenţa pentru acele inimi domoale, pentru acele suflete zăbavnice care nu întrezăresc niciodată ziua de azi, rămînînd veşnic în ziua de ieri.

Demonstraţia finală trebuie să decurgă din sensul general al istoriei. Şi de-acum înainte acest sens trebuie să fie cel al unei elevate psihologii concepînd, o dată pentru totdeauna, fiinţa umană ca pe o fiinţă abstractă înzestrată cu raţiune, niciodată ca pe o fiinţă individuală şi personală, circumscrisă în momentul prezent, insectă efemeră care cunoaşte naşterea şi moartea în aceeaşi zi, şi care nu se leagă de ansamblul lucrurilor decît prin legea naşterii şi a putrezirii. Trebuie, aşadar, arătat ceea ce face într-adevăr ca specia umană să supravieţuiască; trebuie dezvăluită în faţa tuturor privirilor realitatea misterioasă care se ascunde în străfundurile naturii spirituale şi care deocamdată nu e vizibilă decît pentru ochiul care dispune de o anumită iluminare singulară. Cu condiţia de a nu fi nici prea exclusivişti, nici prea visători, nici prea schematici; şi, în primul rînd, cu condiţia de a vorbi secolului numai pe limba sa, renunţînd la limbajul învechit al dogmei, devenit ininteligibil; aşa vom reuşi, fără îndoială, astăzi cînd raţiunea, ştiinţa şi însăşi arta par să se avînte cu pasiune în întîmpinarea unui nou cataclism moral, aşa cum s-a întîmplat în marea epocă a Mîntuitorului.

V-am vorbit deseori despre influenţa exercitată de adevărul creştin asupra societăţii. Nu v-am spus însă totul. Nu s-ar crede, deşi aşa este, ceea ce voi spune e o idee cu totul

nouă. Acţiunea morală a creştinismului este destul de bine evaluată; în ceea ce priveşte însă acţiunea sa propriu-zis intelectuală, forţa logicii sale, aproape că nici nu e luată în seamă. Nu s-a spus încă nimic despre contribuţia ce-i revine în dezvoltarea şi formarea gîndirii moderne. Nu se ştie că toate argumentele noastre sînt creştine; lumea se crede încă sub imperiul categoriilor şi al silogismului aristotelic. Aceasta pentru că interminabilele palinodii ale filozofilor şi ale sectanţilor privitoare la pretinsele ere de superstiţie, ignoranţă şi fanatism au făcut să fie total pierdute din vedere efectele salutare ale religiei. În felul acesta, o dată depăşită febra necredinţei, spiritele cele mai drepte şi mai supuse s-au trezit pe propriul lor domeniu dezorientate şi numai cu mare cazně şi-au repus în propriile lor idei lucrurile la locul lor. Este adevărat şi că cercetarea faptului pur omenesc nu prezintă pentru aceste spirite interesul pe care l-ar merita. Ele îl neglijează în mult prea mare măsură. Şi, deprinşi să nu contemple decît acţiunea supraomenească, ele nu mai văd că pe lumea aceasta există forţe naturale, scăpîndu-le astfel din vedere aproape cu totul condiţiile materiale ale activităţii intelectului. A venit însă timpul ca raţiunea modernă să afle în sfîrşit că-şi datorează toate virtuţile creştinismului. Este timpul ca ea să-şi dea seama că numai prin intermediul instrumentelor ieşite din comun pe care i le-a furnizat ideea revelată, şi că numai din lumina vie pe care aceasta a răspîndit-o asupra tuturor obiectelor reflecţiei umane, s-a înălţat impunătorul edificiu al ştiinţei celei mai noi. Trebuie, în sfîrşit, ca această superbă ştiinţă să înţeleagă singură că nu s-a putut înălţa atît de sus decît graţie regulilor riguroase, graţie principiului de neclintit şi, mai presus de orice, graţie acelui instinct, acelei pasiuni pentru adevăr pe care ea le-a aflat în învăţătura lui Hristos.

Din fericire nu mai trăim astăzi ca pe vremea cînd îndărătnicia partizană era luată drept convingere, iar mînia manifestată de secte — drept credinţă înfocată. Putem deci nădăjdui la o înţelegere. Veţi fi însă de acord că nu adevărul este cel chemat să facă concesii. Şi nu avem aici de a face cu

o problemă de etichetă: pentru autoritatea legitimă a ceda înseamnă să abdici de la orice putere, de la orice acţiune, înseamnă să te autoanihilezi. Nu de prestigiu este vorba, nu de vreo oarecare consecinţă exterioară. Orice prestigiu s-a risipit pentru totdeauna, şi iluziile au dat pentru totdeauna greş. De un lucru cît se poate de real este vorba, mai real decît poate fi exprimat el prin cuvinte. Existenţa care s-a scurs este acea care asigură existenţa viitoare: iată, aşa arată legea vieţii. A-ţi anihila trecutul înseamnă a te priva de viitor. Dar, de pildă, cele trei veacuri pe care le numără marea eroare creştină nu fac din ea cîtuşi de puţin o amintire care să nu poată fi ştearsă după bunul plac. Schismaticii pot, prin urmare, să-şi construiască viitorul aşa după cum vor. Vechea comunitate n-a respirat, încă de la începuturile ei, decît speranţa şi credinţa în soarta făgăduită, pe cînd aceştia au trăit pînă în momentul de faţă fără nici un gînd de viitor.

Dar, mai înainte de toate, trebuie clarificat un punct esenţial. Printre lucrurile care contribuie la păstrarea adevărului pe pămînt, pravila sfîntă a raţiunii celei noi[1] se numără printre cele mai eficace. O veneraţie mecanică se leagă firesc de cartea care conţine actul autentic al stabilirii noii rînduieli a lucrurilor. Cuvîntul scris nu zboară precum cel vorbit. El se impune cu forţă raţiunii. El o supune cu asprime prin neclintirea şi consacrarea sa îndelungată. Dar, în acelaşi timp, el şi mobilizează raţiunea codificînd-o, o comprimă restrîngînd-o între limitele înguste ale Scripturii, şi o înlănţuie prin toate mijloacele. Nimic nu reţine gîndirea religioasă în elanurile sale sublime, în progresul ei infinit, aşa cum face acest lucru cartea; nimic n-o împiedică în mai mare măsură să se aşeze trainic şi decisiv în spiritul uman. În zilele noastre, în ordinea religioasă totul se bazează pe literă, în timp ce însuşi glasul raţiunii întrupate rămîne mut. În amvoanele adevărului nu mai răsună decît cuvinte fără voinţă, fără autoritate. În lucrarea binelui predica nu mai este decît un fapt întîmplător. La urma urmelor trebuie

---

[1] Referire la Noul Testament.

să fim însă de acord că vorbirea transmisă nouă prin intermediul literei se adresa, de la sine înţeles, numai celor prezenţi, numai celor care o auzeau. Ea nu poate, prin urmare, fi înţeleasă în acelaşi fel de către oameni din toate timpurile şi din toate locurile. Ea poartă în mod necesar pecetea unei anumite culori locale, contemporane, care o închide într-o sferă din care nu poate fi extrasă decît cu ajutorul unei interpretări mai mult sau mai puţin arbitrare şi cu totul omeneşti. Cum vreţi, aşadar, ca vechiul cuvînt să vorbească permanent lumii cu aceeaşi forţă ca pe vremea cînd el reprezenta adevăratul mod de a vorbi al timpului, cînd reprezenta forţa reală a momentului dat? N-are oare lumea nevoie de un glas nou, potrivit cu mersul lucrurilor, un glas a cărui rezonanţă să nu fie străină nici unei urechi, care să vibreze în acelaşi fel în toate punctele pămîntului şi ale cărui ecouri să fie şi în veacul de faţă captate pe întrecute pentru a fi purtate de la un capăt la altul al universului?

Cuvîntul, verbul care se adresează tuturor secolelor nu este numai zicerea Mîntuitorului, ci este imaginea Lui cerească în întregime, încoronată de aureola Lui, udată de sîngele Lui, ţintuită de crucea Lui, într-un cuvînt acea pe care Dumnezeu a gravat-o o dată pentru totdeauna în memoria oamenilor. Cînd Fiul lui Dumnezeu spunea că va trimite oamenilor Duhul şi că El însuşi se va afla veşnic printre ei, credeţi oare că se gîndea la acea carte, alcătuită după moartea Lui, în care de bine de rău I se povesteau viaţa şi cuvîntările şi erau adunate cîteva din însemnările discipolilor Săi? Credeţi că presupunea că această carte anume va fi cea care să-I perpetueze învăţătura pe pămînt? Cu siguranţă că nu acesta I-a fost gîndul. El voia să spună însă că vor veni după El oameni care se vor cufunda într-atît în contemplarea şi cercetarea desăvîrşirii Lui, care se vor înbiba în asemenea măsură cu învăţătura Lui şi cu exemplul vieţii Sale, încît moralmente *vor fi una* cu El; că aceşti oameni, trecînd din generaţie în generaţie prin toate evurile viitoare, îşi vor transmite din mînă în mînă gîndul Lui: iată ce voia El să spună, şi iată ce nu se înţelege. Se crede că întreaga Lui moştenire se găseşte în

paginile acestea pe care tălmăciri atît de diferite le-au denaturat de atîtea ori, modelîndu-le după propria lor fantezie.*

Lumea îşi închipuie că ar fi de ajuns să răspîndeşti această carte pe întregul pămînt, pentru a converti întregul pămînt: jalnică idee de care se agaţă cu pasiune cei îndărătnici! Raţiunea Lui dumnezeiască sălăşluieşte în oameni ca noi, ca El, şi nu în volumul alcătuit de Biserică. Iată şi cauza pentru care ataşamentul obstinat al oamenilor faţă de datina unică în felul ei a dogmei prezenţei reale a Trupului în Euharistie, cultul acesta hiperbolic al Trupului Mîntuitorului sînt demne de toată admiraţia. Nimic altceva nu ne face să înţelegem mai bine de unde se trage adevărul creştin: nimic nu ne dezvăluie mai convingător necesitatea de a căuta, prin toate mijloacele posibile, să realizăm în mijlocul nostru prezenţa materială a Omului-Dumnezeu, să evocăm fără încetare imaginea Sa corporală, pentru a avea permanent înaintea ochilor, în întreaga ei măreţie, această imagine ca exemplu şi eternă învăţătură pentru noua umanitate. E un lucru, găsesc eu, la care merită să meditezi serios! Această stranie doctrină a Euharistiei, obiect al deriziunii, obiect al dispreţului, lăsată prin atîtea laturi ale ei la cheremul argumentelor umane răuvoitoare, se păstrează în unele minţi, în ciuda a tot şi toate, inviolabilă şi pură. Oare de ce — nu cumva pentru a sluji într-o bună zi ca element de legătură între diferitele sisteme creştine? Nu cumva pentru a face ca într-o bună zi să ţîşnească asupra lumii o nouă lumină care în prezent se mai ascunde încă învăluită în destinul ei miraculos? Eu însumi n-am în această privinţă nici o îndoială.

Aşadar, deşi semnul pus de gîndirea umană trebuie considerat ca fiind unul din elementele necesare ale universului

---

* Ştim că creştinismul s-a constituit fără ajutorul vreunei cărţi. Începînd cu secolul al doilea el cucerise deja omenirea. Din acest moment, spiritul uman i s-a supus în mod irevocabil[2].

[2] În manuscris, frazele acestea au fost trecute la sfîrşitul textului. Prezenţa însă a unui semn al autorului chiar în acest punct al manuscrisului, ca şi contextul însuşi, îndeamnă la plasarea lor în acest loc — fie în subsol, fie chiar în interiorul textului, aşa cum o face de altfel ediţia rusă, punîndu-le între paranteze drepte.

moral, nu este mai puţin adevărat că principiul autentic al contactului dintre inteligenţă şi dezvoltarea universală a fiinţei raţionale se află altundeva; se află anume în cuvîntul viu, în acel cuvînt care se modifică potrivit vremurilor, potrivit locurilor, potrivit indivizilor, rămînînd permanent ceea ce trebuie el să fie; şi care nu are nevoie nici de comentarii, nici de exegeze: autenticitatea căruia nu are pentru ce fi apărată de canoane; în sfîrşit — în acest instrument natural al gîndirii noastre. Prin urmare, presupunerea, aşa cum o fac sectanţii, că întreaga înţelepciune ar fi inclusă în paginile unei cărţi este, să nu zic eterodoxă, dar în orice caz mult prea puţin filozofică. În schimb, e cert că o filozofie superioară se află în crezurile atît de ferme ale oamenilor legii, care-i fac pe aceştia să recunoască un alt izvor al adevărului, mai pur, o altă autoritate, mai puţin terestră.

Trebuie să fii în stare să preţuieşti această raţiune creştină, atît de sigură, atît de corectă la aceşti oameni. Este instinctul adevărului, este efectul principiului moral transpus din domeniul acţiunii în spirit; este logica involuntară a unui raţionament perfect disciplinat. Uluitoarea inteligenţă a vieţii adusă pe pămînt de către Creatorul creştinismului; spiritul jertfirii de sine; aversiunea pentru divizare; dragostea pătimaşă pentru unitate: iată ceea ce călăuzeşte prin toate împrejurările pe creştinii puri. În acest fel se păstrează ideea revelată; în acest fel se realizează, prin intermediul acestei idei, marea lucrare a contopirii sufletelor şi a diferitelor forţe morale din lume într-un singur suflet, într-o singură forţă. Această contopire constituie întreaga misiune a creştinismului. Adevărul este unul singur: împărăţia lui Dumnezeu, cerurile pe pămînt, toate făgăduielile evanghelice nu sînt nimic altceva decît prorocirea şi facerea unirii tuturor gîndurilor oamenilor într-un singur, unic gînd; şi acest gînd unic este chiar gîndul lui Dumnezeu, cu alte cuvinte, este *legea morală împlinită.* Întreaga muncă a evurilor conştiente nu e chemată decît pentru a realiza acest rezultat definitiv, limită şi sfîrşit al tuturor lucrurilor, ultimă etapă a naturii umane, deznodămînt al dramei universale, marea sinteză apocaliptică.

APOLOGIA UNUI NEBUN[1]

Adveniat regnum Tuum[2]

Mila, spune sfîntul Pavel, *toate le suferă, toate le crede, toate le rabdă*[3]: aşadar, să suferim, să credem, să îndurăm totul, să fim milostivi. Dar, în primul rînd, catastrofa care tocmai ne-a sfărîmat existenţa filozofică şi ne-a spulberat în vînt munca unei vieţi întregi nu este decît rezultatul acelui răcnet de rigoare izbucnit cu prilejul apariţiei articolului

---

[1] *Apologia unui nebun*, replică la scandalul declanşat de publicarea *Scrisorii întîi*, există în două redactări ce se deosebesc între ele şi prin corecturile stilistice operate de autor, şi ca întindere. Amîndouă au fost elaborate în limba franceză. Ediţia franceză din 1970, după care realizăm traducerea, reproduce un manuscris adnotat chiar de Ceaadaev şi aflat în păstrare la „Casa Puşkin" din Sankt-Petersburg sub cota Ф 357/2/408. Data exactă a scrierii *Apologiei* nu e cunoscută. După toate probabilităţile, lucrarea a fost concepută imediat după evenimentele din 1836. D. I. Şahovskoi consideră ca perioadă posibilă a elaborării ei începutul lui noiembrie 1836 — 7 iunie 1837 (ziua plecării din Moscova a lui A. I. Turgheniev, căruia Ceaadaev îi încredinţase manuscrisul), adăugînd însă că prelucrarea ei finală ar putea fi plasată şi mai tîrziu. Charles Quinet stabileşte o cronologie mai restrînsă şi anume jumătatea lui noiembrie 1836 — jumătatea lui ianuarie 1837.

[2] Epigraful, deseori folosit de Ceaadaev (vezi *Scrisoarea întîi*) reproduce cuvintele evanghelice „Vie Împărăţia Ta". În notele la ediţia rusă din anul 1989 (Moscova, Editura „Pravda") se consideră că acest epigraf este folosit numai în redactarea timpurie a *Apologiei*. Într-o redactare ulterioară, anume aceea folosită de ediţia rusă, ca epigraf sînt folosite două versuri din Coleridge:

"O my brethern! I have told
Most bitter truth, but without bitterness."

(„O fraţi ai mei! V-am grăit vouă / Adevăr amar, dar nemînat fiind de amărăciune.") Amintim că şi Coleridge fusese acuzat de antipatriotism pe motivul simpatiilor sale faţă de revoluţia franceză.

[3] Corinteni I, 13, 7. Citatul exact: „Dragostea... toate le suferă, toate le crede, toate le nădăjduieşte, toate le rabdă."

nostru, al acelei pagini, dacă vreţi usturătoare, dar care merită, fără îndoială, şi altceva decît urletele de nemulţumire care au întîmpinat-o. La urma urmelor, guvernul nu şi-a făcut decît datoria: se poate chiar spune că măsurile luate cu privire la persoana noastră sînt întru totul liberale, întrucît ele n-au trecut de loc dincolo de aşteptările publicului. Ce aţi dori să întreprindă chiar şi cel mai bine intenţionat guvern dacă nu să se conformeze dorinţelor generale? Cu totul altceva sînt însă urletele obştei. Există feluri diferite de a-ţi iubi ţara. De pildă, samoiedul[4] care-şi iubeşte zăpezile natale ce i-au vătămat ochii, iurta afumată în care locuieşte jumătate din viaţă, grăsimea rîncedă de ren care-i împute atmosfera înconjurătoare, cu siguranţă că îşi iubeşte ţara în cu totul alt fel decît englezul mîndru de instituţiile şi de înalta civilizaţie de pe preafericita sa insulă; şi ar fi întrucîtva penibil pentru noi dacă ne-am mai afla încă în stadiul de a ne iubi locurile natale în maniera samoiezilor.

Minunat lucru — dragostea de patrie; dar există ceva şi mai bun decît ea: dragostea de adevăr. Dragostea de patrie naşte eroi, dragostea de adevăr făureşte înţelepţii, aceşti binefăcători ai umanităţii; dragostea de patrie este cea care divide popoarele, care alimentează ura naţională şi uneori îndoliază pămîntul; dragostea de adevăr este cea care răspîndeşte lumina, care făureşte desfătările sufleteşti, care apropie oamenii de dumnezeire. Nu pe calea patriei, ci pe calea adevărului se urcă la ceruri. Este adevărat că noi, ruşii, avem în rîndurile noastre prea puţini oameni îndrăgostiţi de adevăr: ne lipsesc exemplele. N-ai, prin urmare, de ce să porţi pică unei naţiuni pentru faptul că s-a tulburat în asemenea măsură atunci cînd infirmităţile i-au fost apostrofate cu oarecare violenţă, dacă respectiva naţiune s-a preocupat dintotdeauna cît se poate de puţin de ceea ce este adevărat şi de ceea ce nu e. De aceea pot să vă asigur că nu nutresc nici un fel de ran-

[4] Denumire dată pînă în secolul al XVIII-lea unor vechi triburi locuind în Nordul extrem al Rusiei.

chiună faţă de acest public drag, care m-a linguşit atîta timp: caut, cu sînge rece şi fără nici un fel de iritare, să-mi lămuresc strania situaţie în care am ajuns. Nu trebuie oare să încerc să-mi explic în ce relaţie se află faţă de semenii săi, faţă de concetăţeni, faţă de Dumnezeu, un om căruia i-a fost cu forţa atribuită demenţa?

N-am făcut niciodată prea mare caz de plebe; n-am avut niciodată gusturi democratice; n-am tras niciodată sforile pentru a obţine ovaţiile poporului şi nici nu am stimat prea mult verdictele mulţimii. Am crezut totdeauna că genul uman nu va putea înainta decît pe urmele aleşilor săi, pe urmele celor care au chemarea de a-l conduce; că judecata generală nu e cîtuşi de puţin o judecată absolută, aşa cum o consideră un mare scriitor din zilele noastre[5]; că instinctele majorităţii sînt întotdeauna mai egoiste, mai pătimaşe, mai înguste decît ale omului luat izolat; că ceea ce e denumit bunul simţ al poporului nu e deloc bun simţ; că adevărul nu are cum fi reprezentat numeric; în sfîrşit, că inteligenţa omenească nu se manifestă niciodată în întreaga ei măreţie decît în spiritul solitar, acest centru şi soare al sferei sale. Cum se face însă că într-o bună zi m-am trezit faţă în faţă cu un public plin de mînie, un public ale cărui sufragii nu le-am rîvnit niciodată, mîngîierile căruia nu mi-au făcut nicicînd bucurie şi vorbele de duh ale căruia nu m-au mişcat vreodată? Cum se face că un gînd al meu care nu se adresase lumii, despre care am spus de nenumărate ori că nu are nici o legătură cu oamenii timpului, un gînd pe care, în străfundul conştiinţei mele, îl lăsam moştenire generaţiilor viitoare, unor generaţii mai competente, un gînd care dobîndise de pe acum un caracter pe jumătate public, cum se face, aşadar, că într-o bună zi acest gînd a rupt zăgazurile, a scăpat din chilia lui şi s-a aruncat dintr-un salt în stradă, în mijlocul unei

---

[5] Referire la Felicité Robert de La Mennais sau Lamennais (1782–1854). După anul 1834, cînd a publicat *Paroles d'un croyant*, lucrare ce a dus la ruptura sa cu biserica catolică, Ceaadaev a început să se raporteze critic la acest filozof.

gloate înmărmurite? Evident, lucrul acesta nu l-aş putea explica; iată însă ceea ce pot afirma cu deplină siguranţă.

De trei sute de ani Rusia năzuieşte să se contopească cu Occidentul, de trei sute de ani ea se recunoaşte inferioară Occidentului, îşi ia din Occident toate ideile, toate învăţămintele, toate plăcerile. De un secol încoace ea face chiar mai mult decît atît. Cel mai mare dintre regii noştri, gloria noastră, semizeul nostru, cel care a inaugurat pentru noi o eră nouă, căruia îi datorăm întreaga noastră măreţie şi toate bunurile pe care le stăpînim, s-a dezis acum o sută de ani de vechea Rusie în faţa întregii lumi. El a măturat dintr-o suflare toate instituţiile noastre vechi; a săpat o prăpastie între prezentul şi trecutul nostru şi a azvîrlit de-a valma toate tradiţiile noastre; el însuşi s-a dus ca unul dintre cei mai mici în Occident şi a revenit ca cel mai mare printre noi; el s-a prosternat în faţa Occidentului şi a devenit stăpînul şi legiuitorul nostru; el a introdus în idiomul nostru idiomurile Occidentului; caracterele scrisului nostru le-a modelat după cele ale Occidentului; îmbrăcămintea părinţilor noştri a dispreţuit-o şi ne-a obligat să luăm hainele Occidentului; noua lui capitală a numit-o cu un nume occidental; a renunţat la titlul său ereditar şi şi-a însuşit o titulatură occidentală[6]; a renunţat, în sfîrşit, la propriul său nume, semnînd cu un nume din Occident. De atunci, cu privirile permanent aţintite către Occident, noi n-am mai făcut decît să adulmecăm şi să ne hrănim cu emanaţiile care ne parveneau de acolo. Principii noştri, care au fost totdeauna în fruntea naţiunii, care, trăgîndu-ne împotriva voinţei noastre pe făgaşul perfecţionării, au renovat permanent ţara, fără ca ţara să contribuie în vreun fel la acest lucru, ne-au impus chiar ei moravurile, limbajul, luxul Occidentului. Din cărţile Occidentului am învăţat noi să citim, de la oamenii Occidentului — să vorbim; propria noastră istorie Occidentul ne-a învăţat-o; în toate cele din Occident ne-am inspirat, am tradus în întregime literatura occidentală şi am ajuns în sfîrşit fericiţi că semănăm cu Occidentul, şi ne-am simţit învingători cînd acesta ne-a numărat printre ai săi.

---

[6] Petru cel Mare a substituit termenului „ţar" pe cel de „împărat".

Trebuie să recunoaştem că opera aceasta a lui Petru cel Mare, gîndul acestui om de geniu care ne-a prescris drumul ce-l aveam de parcurs de acum înainte au fost minunate; şi plin de tîlc a fost înţelesul cuvintelor spuse de el: „Vedeţi voi acolo această civilizaţie, rod al unei munci uriaşe, ştiinţele, artele de acolo, care au costat atîta sudoare, de-a lungul atîtor generaţii? Toate acestea vă aparţin, cu condiţia de a vă dezbăra de superstiţiile voastre, de a vă renega prejudecăţile, de a nu vă mai mîndri cu trecutul vostru barbar, de a nu vă mai lăuda veacurile de ignoranţă, de a nu mai avea altă ambiţie decît aceea de a vă apropia lucrările tuturor popoarelor, bogăţiile dobîndite pe toate latitudinile globului pămîntesc de către spiritul omului." Şi nu doar pentru naţiunea lui a trudit marele om; oamenii providenţiali sînt totdeauna trimişi pentru întregul univers; mai întîi ei sînt revendicaţi de către un popor, apoi sînt absorbiţi de specia omenească, întocmai ca marile fluvii care fertilizează regiuni întinse, pentru a se vărsa după aceea în ocean. Ce a însemnat oare spectacolul unic oferit de el atunci cînd, păstrîndu-şi maiestatea regală şi propria sa ţară, a plecat să se ascundă în ultimele rînduri ale popoarelor civilizate, dacă nu un nou efort al geniului uman de a scăpa din cercul strîmt al patriei pentru a se plasa în marea sferă a umanităţii? Aceasta era lecţia pe care ar fi trebuit să ne-o însuşim! Şi, într-adevăr, pînă în ziua de azi noi profităm de pe urma ei, mergînd pe făgaşul trasat de către marele împărat. Uriaşa noastră dezvoltare nu este decît rodul acestei vaste gîndiri. Nicicînd nu a existat un popor mai puţin îngîmfat decît poporul rus creat de Petru cel Mare. Inteligenţa superioară a acestui om extraordinar a intuit perfect care trebuia să fie punctul nostru de pornire. El a văzut că datele de ordin istoric ne lipsesc cu desăvîrşire şi că, în consecinţă, nu ne putem clădi viitorul pe această temelie goală pe dinăuntru; el a înţeles că, avînd în faţă bătrîna civilizaţie europeană, nu putem realiza nimic înăbuşindu-ne în propria noastră istorie şi tîrîndu-ne, aşa cum au făcut-o popoarele Occidentului, prin hăţişul prejudecăţilor naţionale, pe potecile înguste ale ideilor de interes

local; că trebuie să ne cucerim printr-un elan spontan destinele făgăduite. Ca atare, el ne-a eliberat de toate acele antecedente care stînjenesc societăţile istorice, oprindu-le mersul înainte; el ne-a descuiat mintea pentru tot ceea ce înseamnă printre oameni idei măreţe şi frumoase; el ne-a oferit Occidentul în întregime, aşa cum s-a făurit acesta de-a lungul secolelor, şi ne-a dat nouă ca istorie a noastră întreaga istorie a lui, şi ca viitor al nostru — întregul lui viitor.

Credeţi oare că, dacă ar fi descoperit în sînul naţiunii sale o istorie bogată şi fertilă, tradiţii viabile, instituţii bine înrădăcinate, ar fi şovăit vreo clipă să le lanseze pe acestea într-o lume înnoită? Că s-ar fi apucat să o despoaie pe aceasta de propria ei naţionalitate? Că n-ar fi căutat, dimpotrivă, în însăşi această naţionalitate mijloacele de a o regenera? Şi ar mai fi suferit atunci naţiunea că i se răpeşte propriul trecut, impunîndu-i-se cumva trecutul Europei? Dar n-a fost să fie aşa. La el acasă, Petru cel Mare nu a găsit decît o foaie de hîrtie albă, şi pe această foaie a scris: Europa şi Occidentul; de atunci am fost noi de-ai Europei şi de-ai Occidentului. Nu trebuie să ne înşelăm: oricît de mare ar fi fost geniul acestui om, opera sa n-ar fi fost posibilă decît în sînul unei naţiuni cu antecedente istorice care să nu-i poruncească hotărît pe ce cale trebuie s-o apuce, cu tradiţii lipsite de facultatea de a-i contura viitorul, cu amintiri care să poată fi nepedepsit şterse de către un legiuitor îndrăzneţ. Dacă noi ne-am dovedit a fi într-atît de docili, ascultînd de glasul principelui ce ne mîna către o viaţă nouă, acest lucru s-a datorat faptului că nu aflasem nimic în experienţa noastră trecută care să ne legitimeze rezistenţa. Trăsătura caracteristică cea mai adîncă a fizionomiei noastre sociale este spontaneitatea[7]. Orice eveniment din istoria noastră este unul izolat, impus; orice idee nouă — o idee detaşată, o idee importată. În aceste condiţii e firesc că legătura dintre evenimentul zilei şi cel din ajun să nu

[7] Varianta rusă dă următoarea interpretare textului: „Cea mai adîncă trăsătură a fizionomiei noastre istorice o constituie absenţa liberei iniţiative în dezvoltarea noastră socială“.

existe. Dar în acest punct de vedere nu există nimic care să jignească sentimentul naţional. Dacă aşa stau lucrurile, aşa trebuie să le acceptăm — asta e totul. Dacă în cazul nostru logica omenească a dovedit anumite carenţe, a vegheat în schimb asupra noastră logica Providenţei, conducîndu-ne spre îndeplinirea scopurilor ei. Există mari naţiuni, aşa după cum există şi mari personalităţi care nu pot fi explicate cu ajutorul legilor raţiunii noastre, dar pe care le determină tainic Raţiunea Supremă: aşa sîntem şi noi. Încă o dată, onoarea naţională nu are nimic de a face cu toate acestea.

Istoria unui popor nu se reduce doar la o înşiruire de evenimente în succesiunea lor, ci mai înseamnă şi o serie de idei care se înlănţuie unele cu altele. Trebuie ca fiecare eveniment să-şi găsească expresia într-o idee; atunci veţi avea de-a face cu o istorie; atunci evenimentul nu se va pierde; el a tras o brazdă în conştiinţă, a rămas întipărit în inimi. Această anume istorie nu este istoria pe care o face istoricul, ea este însuşi mersul lucrurilor. Istoricul vine într-o bună zi, o găseşte gata făcută şi o povesteşte: dar şi dacă vine, şi dacă nu vine, ea există oricum, şi fiecare o poartă în străfundurile fiinţei sale. Tocmai această istorie este cea pe care noi nu o avem. Trebuie să ne deprindem a ne lipsi de ea, şi nu să omorîm cu pietre oamenii care au observat primii lucrul acesta. S-ar putea foarte bine ca slavonii noştri fanatici, întreprinzînd diferite săpături, să mai dezgroape cînd şi cînd obiecte care să constituie curiozităţi pentru muzeele şi bibliotecile noastre; fie-ne însă îngăduit să ne îndoim că ei ar putea cîndva extrage din măruntaiele pămîntului nostru istoric ceva care să umple golul din sufletele noastre, care să dea substanţă spiritelor noastre neconturate. Priviţi Europa Evului Mediu: nici un eveniment care să nu se afle la locul lui, cumva ca o necesitate absolută. De asemenea, cîte brazde n-a tras această istorie în minţile oamenilor, cum a plugărit ea pămîntul pe care se zbate spiritul omului! Ştim foarte bine că nu toate istoriile cunosc drumul riguros şi logic al acestei prodigioase

epoci[8], dar nu e mai puţin adevărat faptul că tocmai aceasta trebuie să fie caracteristica unei dezvoltări istorice, fie ea a unui popor sau a unui grup de popoare, şi că naţiunile lipsite de un trecut cu o astfel de alcătuire trebuie să-şi caute în altă parte decît în propria lor memorie temeiul progresului lor ulterior. Cu viaţa popoarelor se întîmplă ca şi cu viaţa indivizilor: toţi oamenii trăiesc, dar numai omul de geniu are o istorie. Ar fi, desigur, un fenomen uimitor pe care să-l poţi admira în tăcere ca, de pildă, un popor, datorită unui anumit concurs de împrejurări pe care nu el să şi le fi creat, ca efect al unei poziţii geografice pe care nu el să şi-o fi ales, aşadar, ca un asemenea popor să se răspîndească într-un spaţiu imens, fără să aibă conştiinţa a ceea ce face, trezindu-se într-o bună zi că este un popor atotputernic; ce să spună însă despre el istoria?[9] Istoria unui astfel de popor n-ar începe decît din ziua în care el s-ar pătrunde de ideea încredinţată lui, pe care are menirea s-o ducă la îndeplinire şi pe care va începe să o urmărească mînat de acel instinct perseverent, chiar dacă nebulos, ce conduce popoarele către destinul ce le e hărăzit. Iată momentul pe care eu îl evoc privitor la ţara mea, şi fac acest lucru din toate puterile inimii mele, iată misiunea pe care aş dori să văd că începeţi şi voi s-o întreprindeţi, iubiţii mei prieteni şi concetăţeni, care trăiţi într-un secol de o înaltă instrucţiune, şi care tocmai veniţi să-mi aduceţi la cunoştinţă cît de înflăcăraţi sînteţi de sfînta dragoste de patrie.

Lumea a fost dintotdeauna împărţită în două sfere, în Orient şi în Occident. Nu este vorba aici cîtuşi de puţin de o împărţire geografică, ci de o anumită rînduială a lucrurilor, decurgînd din însăşi natura fiinţei înzestrate cu raţiune. E

---

[8] În varianta din traducerea rusă: „...acestei prodigioase epoci în care s-a constituit, sub imperiul unui unic principiu suprem, societatea creştină".

[9] Traducerea rusă intercalează aici: „Căci, în esenţă, acest lucru n-ar fi decît un fapt de ordin strict material, ca să spunem aşa, geografic — e drept, de dimensiuni uriaşe, dar numai atît. Istoria îşi va aminti de el, îl va trece în letopiseţul ei, pe urmă va întoarce pagina, şi cu asta se va termina totul."

vorba despre două principii care corespund celor două forțe dinamice ale naturii, despre două idei care îmbrățișează întreaga natură a speciei umane. În Orient, spiritul omului și-a descoperit forțele concentrîndu-se, reculegîndu-se, închistîndu-se în propria sa activitate; în Occident, el s-a revoltat, dimpotrivă, extinzîndu-se în afară, răspîndindu-și razele în toate direcțiile, luptînd împotriva tuturor piedicilor. Societatea s-a constituit firesc pe temeiul acestor date primare. În Orient, gîndirea retrasă în ea însăși, refugiată în repaos, ascunsă în deșert, a lăsat puterea socială să devină stăpîna tuturor bunurilor pămîntului; în Occident, proiectîndu-se în toate direcțiile, îmbrățișînd toate nevoile omului năzuind spre orice fel de fericire, ideea și-a clădit puterea pe principiul de drept. Cu toate acestea, și într-una și în cealaltă din aceste sfere, viața s-a dovedit viguroasă și fertilă; nici într-una, nici în cealaltă inteligența omenească nu a dus lipsă de năzuințe înalte, de gînduri profunde, de creații sublime. Primul a venit Orientul, revărsînd asupra pămîntului șuvoaiele de lumină izvorîte din meditația lui tăcută; apoi a venit la rînd Occidentul cu activitatea sa tumultuoasă; cuvîntul său plin de viață a pus stăpînire pe lucrările sale, a desăvîrșit cele începute de Orient și, în cele din urmă, l-a cuprins pe acesta în îmbrățișarea sa atotcuprinzătoare. Dar în Orient, mințile docile, îngenuncheate în fața autorității timpurilor, s-au epuizat încă din primele veacuri ale lumii, în exercițiul unei supuneri absolute, ajungînd într-o bună zi cu desăvîrșire încremenite și mute, fără ca măcar să-și bănuiască noul destin ce li se pregătea; în Occident, în schimb, ele au pășit înainte mîndre și libere, neînclinîndu-se decît în fața autorității rațiunii și a cerului, neoprindu-se decît în fața necunoscutului, cu ochiul permanent ațintit spre viitorul fără de margini. Și, știți bine, ele își continuă mersul înainte; și mai știți și faptul că, începînd cu Petru cel Mare, am crezut și noi că mergem în pas cu ele.

Iată însă că s-a ivit la noi o nouă școală.[10] Nu se mai are nevoie de Occident, se vrea demolarea operei făurite de

[10] Ceaadaev are în vedere curentul slavofil.

Petru cel Mare; se doreşte reluarea drumului în deşert. Uitîndu-se tot ceea ce a făcut pentru noi Occidentul, el este acum ocărît; nerecunoscători faţă de marele om care ne-a determinat regenerarea, faţă de Europa care ne-a instruit, acum se reneagă şi marele om, şi Europa; şi încă de pe acum, în grăbita lui înflăcărare, acest patriotism de ultimă oră ne proclamă a fi ai Orientului. Ce nevoie am avut noi, se spune, să ne ducem în ţările Europei pentru a ne lumina? Să fi lăsat timpul să-şi vadă de treabă; lăsaţi în voia noastră, am fi întrecut, fără nici o îndoială, toate aceste popoare dedate greşelii şi minciunii. Ce-avem noi de invidiat din Occident? Războaiele civile, Inchiziţia, Papa, iezuiţii? Frumoase lucruri, nimic de zis! Nu Occidentul, ci Orientul este patria ştiinţei şi a gîndirii profunde. Să ne retragem, aşadar, în acest Orient cu care venim la tot pasul în atingere, în acest Orient din care odinioară ne-am sorbit toate crezurile, toate legile, toate virtuţile, tot ceea ce a făcut din noi cel mai puternic popor de pe pămînt. Vechiul Orient părăseşte scena — ei bine, noi sîntem moştenitorii lui fireşti şi printre noi se vor răspîndi marile şi misterioasele adevăruri pe care el le-a păstrat atîta amar de vreme întru binele omenirii! Înţelegeţi acum dincotro s-a stîrnit furtuna de mînie abătută asupra mea; şi mai vedeţi şi faptul că în rîndurile noastre se manifestă o veritabilă reacţiune. Numai că, de rîndul acesta, impulsul nu vine de sus. Dimpotrivă, în straturile superioare ale societăţii amintirea marelui nostru novator n-a fost niciodată atît de cinstită precum în zilele noastre. Iniţiativa aparţine, prin urmare, în întregime ţării. Unde ne va duce acest prim act al raţiunii naţionale emancipate, numai Dumnezeu ştie! Nu poţi însă, dacă îţi iubeşti într-adevăr ţara, să nu fii profund amărît de această apostazie a spiritelor noastre celor mai înaintate, în raport cu tot ce a însemnat pînă acum slava şi onoarea noastră şi e de datoria oricărui bun cetăţean să caute să judece cît mai exact acest fenomen singular.

Sîntem situaţi în răsăritul Europei — aşa este; dar pentru aceasta nu înseamnă că am fost vreodată ai Orientului.

Orientul, aşa cum am văzut mai înainte, este în posesia unei idei care i-a pecetluit spiritele încă din primele zile ale Creaţiei. Este o idee fertilă, care la timpul ei a determinat o uriaşă dezvoltare a minţii. Ea este aceea care a fundamentat principiul spiritual la nivelul vîrfurilor sociale; ea este aceea care a supus unei legi supreme toate puterile inviolabile, legea vremurilor; ea a elaborat o profundă concepţie a ierarhiilor sociale; şi, în ciuda faptului că a comprimat viaţa într-un spaţiu limitat, ea a reuşit totuşi să o sustragă oricărei influenţe din exterior. Toate acestea însă nouă ne-au fost cu desăvîrşire străine. La noi, principiul spiritual nu a fost niciodată aşezat pe culmea societăţii; ierarhii sociale n-am avut nicicînd; în sfîrşit, la noi viaţa nu a fost niciodată independentă. Noi sîntem pur şi simplu o ţară a Nordului, aflîndu-se cît se poate de departe, atît în ceea ce priveşte ideile cît şi în ceea ce priveşte clima noastă, de parfumata vale a Caşmirului şi de malurile sacre ale Gangelui. E adevărat, cîteva dintre provinciile noastre se învecinează cu imperiile Orientului, dar centrele noastre nu acolo se află, nu acolo este viaţa noastră, şi ea nu va fi niciodată acolo, decît dacă s-ar deplasa axa globului pămîntesc sau dacă vreun cataclism ar mai arunca vreodată organismele Sudului în gheţurile polare.

Fapt e că noi n-am analizat încă niciodată istoria noastră din punct de vedere filozofic; nici unul dintre marile evenimente ale trecutului nostru nu a fost caracterizat precum se cuvine, nici una dintre epocile istoriei noastre nu a fost apreciată cu bună credinţă: de aici provin toate straniile noastre născociri. Cu cincizeci de ani în urmă savanţii germani i-au descoperit pe cronicarii noştri[11]; după aceea,

---

[11] Ceaadaev se referă la savanţii istorici germani G. F. Miller (1705–1783) şi A. L. Schletzer (1735–1809). Miller a colecţionat o uriaşă arhivă constînd din vechi documente ruseşti — colecţie ulterior cumpărată de împărăteasa Ecaterina a II-a. Celălalt academician petersburghez, Schletzer, a fost un remarcabil arheograf. Între ani 1802 şi 1809 el a editat la Göttingen o amplă cercetare în cinci volume a letopiseţelor ruseşti *Nestor* (traduse în limba rusă de D. Iazikov în 1809–1819).

Karamzin[12] a povestit în stilul său pompos vieţile şi faptele de arme ale principilor noştri; în zilele noastre scriitori mediocri, lipsiţi de cunoştinţele germanilor şi de stilul ilustrului prozator, au pretenţia să zugrăvească timpuri şi moravuri despre care nimeni nu păstrează nici o amintire şi pentru care nimeni nu nutreşte nici dragoste: cam acesta ar fi sumarul lucrărilor noastre în domeniul istoriei naţionale. Trebuie să recunoaştem că din atît de puţin ar fi greu să extragem ceva ce ar putea determina un mare popor să-şi presimtă destinele ce-l aşteaptă. Or, tocmai despre aşa ceva este vorba în zilele noastre, tocmai asemenea rezultate stîrnesc actualmente interesul studiilor istorice; o gîndire serioasă pretinde, în timpurile pe care le străbatem, anume o meditaţie riguroasă, o analiză imparţială a momentelor în care s-a manifestat cu o mai mare sau mai mică intensitate viaţa unui popor în ele se află viitorul, în ele — elementele posibilei sale dezvoltări. Dacă în istoria pe care aţi parcurs-o asemenea epoci sînt rare, dacă viaţa nu v-a fost întotdeauna viguroasă şi profundă — nu respingeţi din această cauză adevărul şi nu vă hrăniţi cu minciuni, nu inventaţi că aţi fi trăit cu adevărat atunci cînd de fapt nu făceaţi decît să vă tîrîţi dintr-un mormînt într-altul; dacă însă după toate acestea, traversînd neantul, ajungeţi la un moment în care naţiunea a simţit că trăieşte într-adevăr, în care inima ei a început să pulseze efectiv, cînd aţi auzit răsunînd şi crescînd în jurul vostru vuietul valurilor poporului, atunci opriţi-vă, meditaţi şi studiaţi: eforturile voastre nu vor fi zadarnice, veţi afla ce poate ţara noastră în marile ei zile, ce nădejdi poate ea avea pentru viitor. Un asemenea moment a fost, de pildă, la noi sfîrşitul îngrozitoarei drame a interregnumului[13], cînd

---

[12] N. M. Karamzin (1766–1826) — considerat părintele istoriografiei ruse. După evenimentele din 1836, Ceaadaev a studiat amănunţit opera sa capitală *Istoria statului rus*. Personal, Ceaadaev îl cunoaşte pe istoric încă din anul 1816.

[13] E vorba de aşa-numitele „vremuri tulburi“ („smutnoe vremia“, în limba rusă) perioada 1598–1613, terminată prin venirea la tron a lui Mihail Romanov, întemeietorul noii dinastii care a domnit pînă în 1917.

naţiunea, după ce a nimicit ea însăşi duşmanii, şi-a preamărit nobila familie care domneşte acum asupra noastră; un moment unic în felul său, pe care nu-l putem îndeajuns admira dacă avem în vedere pustiul secolelor precedente şi situaţia ieşită din comun a patriei noastre. Reiese de aici că nu cer nici pe departe, aşa cum se pretinde, să se şteargă cu buretele întregul nostru trecut: singurul lucru pe care-l spun e că a venit momentul să ne privim trecutul cu luciditate, şi aceasta nu pentru a extrage din el străvechi relicve căzute în putrefacţie, idei îmbătrînite roase de timp, vechi antipatii cărora bunul simţ al principilor noştri le-a pus de mult capăt, ci numai pentru a ne cunoaşte precis antecedentele şi pentru a şti la ce ne putem aştepta din partea lor. Tocmai acest lucru am încercat să-l şi fac eu într-o lucrare rămasă neterminată, căreia fragmentul ce a stîrnit atît de ciudat vanităţile naţionale trebuia să-i slujească drept introducere. Fără îndoială, această primă ţîşnire a unei idei atît de intens trăite a fost prea pasională, fără îndoială — în exprimarea ei s-a manifestat o oarecare nerăbdare, un anumit exces în gîndire, dar patosul care domină fragmentul în ansamblul său nu comportă nici cea mai mică ostilitate faţă de patrie: este o mîhnire întunecată, exprimată în cuvinte vehemente, nimic altceva.

Credeţi-mă, nimeni altul nu-şi iubeşte patria mai mult decît mine; îi doresc gloria, ştiu să preţuiesc calităţile deosebite ale naţiunii mele ; este adevărat — sentimentul patriotic ce mă animă nu e nici pe departe alcătuit exact în acelaşi fel precum cel al oamenilor ale căror urlete îmi tulbură existenţa retrasă şi care mi-au împins din nou barca eşuată la piciorul crucii în oceanul mizeriilor omeneşti. E adevărat — eu n-am învăţat să-mi iubesc patria cu ochii închişi, cu fruntea plecată, cu gura închisă; consider că nu poţi fi de folos ţării tale decît dacă o priveşti cu luciditate; consider că vremea iubirilor oarbe a trecut, că fanatismele, de orice fel ar fi, nu mai au nici o justificare; îmi iubesc ţara aşa cum m-a învăţat Petru cel Mare s-o iubesc. Recunosc, nu împărtăşesc deloc acel patriotism bigot, acel patriotism leneş care se aranjează să vadă totul în roz, care se amăgeşte cu propriile sale iluzii şi care,

din păcate, a contaminat în zilele noastre multe spirite valoroase. Cred că dacă noi am venit după alţii, este pentru a face ceva mai bun decît ei, pentru a nu mai repeta greşelile lor, pentru a nu mai cădea în admiraţia oarbă manifestată de ei. După părerea mea, ar fi straniu să nu recunoaştem propriul nostru rol ce ne-a fost hărăzit şi să ne limităm a repeta lungul şir de acte demenţiale şi de nenorociri pe care au fost nevoite să le îndure naţiuni mult mai puţin favorizate decît noi. Găsesc că situaţia noastră este una fericită, dar cu condiţia să ştim să o evaluăm aşa cum se cuvine; că este un mare privilegiu acela de a putea contempla şi judeca lumea de la înălţimea unei gîndiri eliberate de pasiunile neînfrînate, de interesele jalnice care o asaltează. Mai mult decît atît: am convingerea fermă că noi sîntem cei chemaţi să rezolvăm cea mai mare parte a problemelor sociale, să desăvîrşim cea mai mare parte a ideilor apărute în vechile societăţi, să ne pronunţăm asupra gravelor probleme care preocupă specia umană. Am spus-o deseori, şi-mi place s-o repet, noi sîntem, prin forţa împrejurărilor, constituiţi într-o adevărată instanţă care judecă nenumărate procese desfăşurate în marile tribunale ale lumii.

Vă rog chiar să priviţi ce se petrece în zilele noastre în acele ţări pe care, poate, le-am lăudat prea mult, dar care nu încetează din această cauză să reprezinte exemplele cele mai desăvîrşite dintre toate felurile de civilizaţii. Apare şi înfloreşte o nouă idee — tot ceea ce la suprafaţa societăţii ţine de egoism, de vanitate, de părtinire, se aruncă asupra ei, pune stăpînire pe ea, o desfigurează, o întoarce pe dos; şi o clipă mai tîrziu, măcinată de toţi aceşti factori, iat-o purtată în sferele abstracte unde se îngrămădesc toate firele prafului steril al spiritului omenesc.[14] La noi nu întîlnim asemenea interese pătimaşe, asemenea opinii gata făcute, prejudecăţi atît de înrădăcinate: noi ne înfăţişăm în faţa fiecărui adevăr cu spiritele imaculate. Nici în instituţiile noastre, creaţii libere ale principilor noştri[15],

---

[14] În varianta rusă: „sferele abstracte... în care dispare orice fir de praf imaterial."

[15] În varianta rusă se adaugă aici: „sau rămăşiţele sărăcăcioase ale unei alcătuiri de viaţă arate cu plugul lor atotputernic".

nici în moravurile noastre care nu datează nici măcar de un secol[16], nici în opiniile noastre care încearcă pe mai departe să se fixeze chiar şi asupra lucrurilor celor mai mărunte, nimic nu se opune binefacerilor pe care le hărăzeşte umanităţii Providenţa. E de ajuns ca printre noi să se pronunţe o voinţă suverană şi toate opiniile se estompează, toate crezurile se pleacă, toate minţile se deschid noului gînd care li se oferă. Ar fi fost poate mai bine să fi trecut şi noi prin toate încercările pe care le-au parcurs celelalte popoare creştine, să ne extragem din ele şi noi, ca şi aceste popoare, forţe, energii, metode noi, şi poate că poziţia noastră izolată ne-ar fi apărat de toate nenorocirile care au însoţit îndelunga educare a respectivelor popoare; dar acum nu mai e vorba despre acest lucru; acum nu mai e vorba decît de a surprinde exact caracterul actual al ţării, aşa cum este el dat, aşa cum s-a constituit el irevocabil prin însăşi natura lucrurilor, şi să extragem de aici întregul folos care poate fi imaginat. Este adevărat, istoria nu se mai află în mîinile noastre, dar avem în schimb ştiinţa; nu vom fi în stare să luăm de la început întreaga muncă a spiritului uman, dar putem lua parte la toate muncile sale ulterioare. Asupra trecutului nu ne mai putem exercita puterea, în schimb viitorul ne aparţine.

Nu încape nici o îndoială, lumea este apăsată de propriile ei tradiţii: să nu invidiem cercul îngust în care ea se zbate; desigur în inima tuturor naţiunilor se află un profund sentiment al vieţii împlinite care le domină viaţa actuală, o amintire îndărătnică a zilelor scurse, care le umple zilele de azi: să le lăsăm să se lupte cu trecutul lor inexorabil. Noi nu am trăit niciodată sub imperiul necesităţilor istorice, nicicînd vreo lege atotputernică nu ne-a zvîrlit în prăpastia pe care timpurile o sapă în faţa popoarelor; n-o să ne lăsăm acum în voia sumbrelor fatalităţi, pe care nu le-am cunoscut vreodată; să ne bucurăm de norocul imensului avantaj de a putea păşi înainte avînd conştiinţa drumului pe care trebuie să-l străbatem, avantajul de

[16] În varianta rusă: „moravurile noastre, acest amestec straniu de imitaţie stîngace şi cioburi ale unei rînduieli sociale care şi-a trăit de mult traiul".

a nu asculta decît de glasul raţiunii lumii noastre, de o voinţă bine chibzuită. Să ştim că pentru noi nu există necesitate absolută; că, slavă Domnului, nu ne aflăm pe coasta abruptă pe care alunecă înspre destinele lor necunoscute alte popoare; că ne e dat să ne putem măsura fiecare pas pe care îl facem, să reflectăm asupra fiecărei idei care ne atinge mintea, că ne este permis să aspirăm la o prosperitate mai mare decît cea pe care o visează chiar şi cei mai înflăcăraţi slujitori ai religiei progresului şi că, pentru a atinge aceste definitive rezultate, nu ne trebuie decît o voinţă atotputernică, asemenea celei care odinioară a dus la renaşterea noastră.

Ei bine, este oare meschin viitorul acesta pe care îl propun eu patriei mele? Este oare lipsit de glorie destinul pe care-l evoc eu pentru ea? Şi totuşi, marele viitor ce se va realiza, marele destin care — n-am nici o îndoială — se va împlini vor fi numai şi numai rezultatul acestei naturi deosebite, rezultatul naturii poporului rus, pe care am semnalat-o în fatalul meu articol. (Dar la urma urmei se ştie oare ce reprezenta acest articol? Era o scrisoare intimă, adresată unei femei, după mulţi ani, sub apăsarea sentimentului dureros al unei nesfîrşite dezamăgiri, pe care orgoliul indiscret al unui ziarist a făcut-o publică; o scrisoare care, citită şi recitită de mii de ori înainte de a fi tipărită, şi încă în originalul mult mai tăios decît traducerea slabă în care ea a apărut, n-a provocat nici o proastă dispoziţie nimănui, niciodată, nici chiar celor mai idolatri patrioţi; în sfîrşit, o scrisoare în care, între cîteva pagini de o profundă devoţiune, era inserat un studiu de istorie în care vechea teză a superiorităţii ţărilor occidentale era reprodusă cu anumită căldură; poate chiar exagerată. Aşadar, astfel arăta acea scriere detestabilă, acel pamflet incendiar care a atras asupra autorului său blamul public şi cea mai stranie dintre persecuţii.[17])

Oricum, voiam de mult s-o spun, şi sînt fericit că am acum prilejul să fac această mărturisire: da, exista o anumită exage-

---

[17] Pasajul între paranteze este tăiat în manuscris şi nu figurează în versiunea lui Gagarin.

rare în acel aşa-zis rechizitoriu împotriva unui mare popor, a cărui vină nu era, la urma urmelor, alta decît aceea de a fi fost azvîrlit la marginile lumii civilizate, departe de toate centrele în care se acumulează firesc luminile, departe de focarele din care ele ţîşniseră veacuri de-a rîndul; era o exagerare să nu recunoşti că am venit pe lume pe un teritoriu neprielnic, pe care nu înfloriseră nici un fel de imperii care să fi fost cinstite de către generaţiile anterioare, unde nu existase nimic care să ne vorbească de veacurile scurse, nici un vestigiu al civilizaţiilor anterioare, nici o amintire, nici un monument al lumii dispărute; era o exagerare să nu acorzi cele cuvenite unei biserici atît de smerite, uneori atît de eroice, care singură ne mai alină durerea pustiului din letopiseţele noastre, căreia singură îi revine meritul fiecărui act temerar, fiecărui gest de devotament al părinţilor noştri; în sfîrşit, era, fără îndoială, o exagerare să te laşi pradă disperării, chiar şi pentru o clipă, în faţa unei naţiuni care a purtat în trupul ei marele suflet al lui Petru cel Mare. Dar, după toate acestea, trebuie să fim de acord şi cu faptul că de neconceput sînt şi capriciile şi fanteziile publicului nostru.

Să ne amintim că doar cîteva zile înaintea apariţiei articolului despre care este vorba aici s-a jucat pe scena noastră o piesă nouă.[18] Ei bine, cu nici un alt prilej n-a mai fost astfel biciuită o naţiune, niciodată n-a mai fost o ţară tîrîtă astfel în noroi, niciodată nu i s-au mai aruncat publicului în obraz atîtea lături şi totuşi niciodată succesul nu a fost mai răsunător.[19]

Să fie oare condamnat la tăcere un spirit serios care a meditat adînc la ţara sa, la istoria ei, la caracterul poporului ei, numai pentru că nu-şi trîmbiţează prin gura unui măscărici sen-

[18] Referire la piesa lui Gogol *Revizorul*. Prima reprezentare a comediei pe o scenă moscovită a avut loc la data de 25 mai 1836, înaintea apariţiei primei scrisori filozofice în revista *Telescop*.

[19] Aici se opreşte prima variantă, cea adnotată de Ceaadaev şi preluată de ediţia franceză, a *Apologiei unui nebun*. În continuare urmează adaosul publicat de către Gagarin şi preluat cu această menţiune şi în ediţia de care ne folosim.

timentul patriotic care-l apasă?! Oare ce ne face atît de binevoitori față de lecția cinică a comediei și atît de întunecați la adresa cuvîntului auster care merge pînă în adîncul lucrurilor? Se întîmplă așa, trebuie s-o spunem, pentru că noi nu avem încă decît instincte patriotice; pentru că sîntem încă mult prea departe de patriotismul filtrat prin gîndire al vechilor națiuni maturizate prin activitățile intelectului, luminate de meditațiile științei; pentru că ne mai aflăm încă în stadiul în care ne iubim țara în maniera popoarelor adolescente pe care nu le-a frămîntat încă gîndirea, care încă se mai află în căutarea ideii ce le e proprie, a rolului pe care sînt chemate să-l joace pe scena lumii; pentru că forțele noastre intelectuale nu sînt încă deloc exersate în probleme serioase; într-un cuvînt, pentru că munca spiritului a fost la noi pînă în zilele noastre aproape nulă. Noi am ajuns cu o uimitoare repeziciune la o anumită treaptă de civilizație care a stîrnit, pe bună dreptate, admirația Europei. Forța noastră terorizează omenirea, imperiul nostru se întinde pe o cincime din globul terestru; dar toate acestea, trebuie s-o mărturisim, nu le datorăm decît voinței energice a principilor noștri, secondată de condițiile fizice ale țării în care locuim.

Turnați, modelați, creați de către suveranii noștri și de către clima noastră, am devenit un mare popor numai prin forța supunerii. Dacă parcurgeți de la un capăt la altul letopisețele noastre, veți descoperi la fiecare pagină acțiunea profundă a puterii, influența neîncetată a solului, și aproape niciodată pe cea a voinței publice. Totodată, trebuie să recunoaștem ca adevărat faptul că, abdicînd de la putere în favoarea stăpînilor săi, cedînd în fața naturii caracteristice a țării sale, poporul rus a dat dovadă de o mare înțelepciune, recunoscînd în felul acesta legea supremă a propriului său destin: un rezultat singular provenit din două elemente de ordin diferit; două elemente pe care nu le-ar putea renega fără să-și falsifice propria ființă, fără să paralizeze însuși principiul propriului său posibil progres. O privire rapidă asupra istoriei noastre, din punctul de vedere stabilit, va pune, sper, această lege în întreaga ei evidență.

II

Există un fapt care domină puternic întregul nostru drum prin veacuri, care însoţeşte întreaga noastră istorie, care, în anumit sens, presupune toată filozofia ei, care se produce în toate epocile vieţii noastre sociale, determinîndu-le caracteristicile, care este în acelaşi timp elementul esenţial al măreţiei noastre politice şi adevărata cauză a neputinţei noastre intelectuale: acest fapt este faptul geografic.[20]

[20] Aici se întrerupe manuscrisul lui Ceaadaev şi nu există nici un indiciu în privinţa continuării lui. (Nota lui I. Gagarin.)

SUMAR

Întîrzierea restituirii operei lui Piotr Ceaadaev (1794–1856) cu aproape un secol şi jumătate îi conferă filozofului calitatea de precursor timpuriu al multor tragedii ruseşti caracteristice. Pătrunderea gîndirii sale abia în circuitul contemporan de idei îi asigură însă o neaşteptată actualitate. Am putea vorbi despre un particular „existenţialism creştin", unul care ia act de esenţele lumii în care omul se vede constrîns să-şi redobîndească libertatea. Această situare îl apropie pe Ceaadaev de iluştri cugetători occidentali ai vremii noastre, îndeosebi francezi; după cum îndreptăţeşte şi o continuitate specifică în cadrul meditaţiei ruseşti. Dubla evidenţă o confirmă şi rima cugetării cu expresivitatea. Filozofia lui Ceaadaev n-a îmbrăcat doar din motive conjuncturale forma epistolară; ea a sudat într-un ansamblu coerent gîndul şi stilul. Eseul datorat unuia dintre mînuitorii lui de excepţie va fi pe drept revendicat şi de filozofie şi de literatură. Textul probator a fost salvat: din nefericire – nu pentru autor; din fericire – pentru cititori.

LEI 490
ISBN 973-28-0385-1